

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

PENDNÂME ŞERHİ NÜZHETÜ'L-İHVÂN'A GÖRE PEND-İ
ATTÂR'DA TASAVVUFÎ KAVRAMLAR

Muzaffer ERTUĞRUL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ANKARA 2017

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TASAVVUF BİLİM DALI

**PENDNÂME ŞERHİ NÜZHETÜ'L-İHVÂN'A GÖRE PEND-İ
ATTÂR'DA TASAVVUFÎ KAVRAMLAR**

Muzaffer ERTUĞRUL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ DANIŞMANI

Yar. Doç. Dr. Öncel DEMİRDAŞ

ANKARA 2017

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TASAVVUF BİLİM DALI

PENDNÂME ŞERHİ NÜZHETÜ'L-İHVÂN'A GÖRE PEND-İ

ATTÂR'DA TASAVVUFÎ KAVRAMLAR

MUZAFFER ERTUĞRUL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Öncel DEMİRDAŞ

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. Vehit BÖRKAŞ

Yrd. Doç. Dr. Hamdi KIZILAR

Yrd. Doç. Dr. Öncel DEMİRDAŞ

Tez Sınav Tarihi... 08.12.2017

(Tez Beyan Belgesi)

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, tezdaki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (.08...../...12...../2017.....)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Muzaffer Ertuğrul.....

İmzası

M. Ertuğrul.....

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	VII
KISALTMALAR	X

GİRİŞ

XI. VE XII. ASIRDA NİŞABUR'DA SİYÂSÎ, İLMÎ VE TASAVVUFÎ DURUM... 1	
a. Siyâsî Durum	1
b. İlmî Durum	3
c. Tasavvufî Durum	5

BİRİNCİ BÖLÜM

FERİDÜDDİN ATTÂR'IN HAYATI, EDEBÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ	8
I.a. Ferîdüddin Attâr'ın Hayâtı	8
I.a.1. Doğumu, Gençliği ve Evliliği	8
I.a.2. Tasavvufa Yönelişi	9
I.a.3. Şehyi ve Tarîkatı	11
I.a.4. Üveysîlik Durumu	11
I.a.5. İtikâdı	13
I.a.6. Attâr ve Mevlânâ Görüşmesi	14
I.a.7. Vefâtı	15
I.b. Ferîdüddin Attâr'ın Edebî Şahsiyeti ve Eserleri	16
I.b.1. Edebî Şahsiyeti	16
I.b.2. Eserleri	18

I.b.2.1. İlâhinâme	20
I.b.2.2. Esrarnâme	20
I.b.2.3. Musîbetnâme	20
I.b.2.4. Hüsrevnâme	21
I.b.2.5. Muhtarnâme	21
I.b.2.6. Mantuku't-Tayr	21
I.b.2.7. Dîvân	22
I.b.2.8. Tezkiretü'l-Evliyâ	23

İKİNCİ BÖLÜM

PENDNÂME-İ ATTÂR VE KLASİK TÜRK EDEBİYÂTI'NDA PENDNÂME GELENEĞİ	24
II.a. Pendnâme-i Attâr	24
II.b. Klasik Türk Edebiyatı'nda Pendnâme Geleneği	29

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PENDNÂME ŞERHİ NÜZHETÜ'L-İHVÂN VE MÜELLİFİ ALİ BEHCET EFENDİ	48
III.a. Nüzhetü'l-İhvân	48
III.b. Nüzhetü'l-İhvân Müellifi Ali Behcet Efendi	50

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

PENDNÂME'DE TASAVVUFÎ KAVRAMLAR	54
IV.A. TAHALLUKÎ KAVRAMLAR	54

IV. A. I. İBÂDET VE AHLÂK KAVRAMLARI	54
IV. A. I. 1. Âfât-ı Dil	54
IV.A.I.1.a. Mübtelâ-yı Fesâhat ü Belâğat	56
IV.A.I.1.b. Kizb	58
IV.A.I.1.c. Gıybet	60
IV.A.I.1.d. Kem Söz	62
IV.A.I.2. Ahlâk-ı Hamîde	64
IV.A.I.3. Bahl	68
IV.A.I.4. Dostluk	73
IV.A.I.4.a. Şeyh Attâr (ks)'a Göre Dostluğun Âdâbı	77
IV.A.I.4.b. Şeyh Attâr (ks)'a Göre Dostluk Yapılmayacak İnsan Tipleri	79
IV.A.I.5. Fakr	82
IV.A.I.6. Fütüvvet	88
IV.A.I.7. Hased	92
IV.A.I.8. Hırs	94
IV.A.I.9. Hısâl-ı Zemîme	97
IV.A.I.9.a. Fısk	100
IV.A.I.9.b. Şekâvet	101
IV.A.I.9.c. Nifak	102
IV.A.I.10. Hışm	105
IV.A.I.11. İhlâs	108
IV.A.I.12. Kanaat	113

IV.A.I.13. Kibir	116
IV.A.I.14. Rızâ	121
IV.A.I.15. Sabır	125
IV.A.I.16. Sehâvet	129
IV.A.I.16.a. Sehâvet Ehlinin Sıfatları.....	133
IV.A.I.16.b. Sehâvet Âdâbı	135
IV.A.I.17. Şükür	138
IV.A.I.18. Takvâ.....	143
IV.A.I.19. Tevâzû'	148
IV.A.I.20. Tevbe.....	152
IV.A.I.21. Tevekkül	157
IV.A.I.22. Verâ'	162
IV.A.I.23. Zikir.....	165
IV.A.I.23.a. Âzâların Zikri	172
A.II. SEYR Ü SÛLÛK KAVRAMLARI.....	174
A.II.1. Dervişlik.....	174
A.II.2. Dünyâ.....	178
A.II.2.a. Dünyâ Hakkındaki Teşbîhler.....	184
A.II.2.b. Dünyâda İnsanın Ömrünü Artıran Şeyler	188
A.II.2.c. Dünyâda İnsanın Ömrünü Azaltan Şeyler.....	189
A.II.2.d. Dünyâ Ehlinin Kurtuluş Reçetesi.....	190
A.II.3. Gaflet	190

A.II.4. Hizmet.....	195
A.II.4.a. Halka Hizmet.....	197
A.II.4.b.Eytâma Hizmet.....	199
A.II.4.c. Sâlihâna Hizmet	200
A.II.4.d. Mihmâna Hizmet.....	202
A.II.5. Nefs	205
A.II.6. Riyâzet	216
A.II.6. a. Dünyâ Zînetini Terk	226
A.II.6.b. Killet-i Kelâm.....	228
A.II.6.c. Killet-i Menâm	234
A.II.6.d. Killet-i Taâm	237
A.II.7. Sohbet	242
A.II.7. a. Sohbet-i Sâlihân	245
A.II.7. b. Sohbetinden Kaçılacak İnsan Tipleri	248
A.II.8. Tefrîd ü Tecrîd	251
B. TAHAKKUKA DÂİR KAVRAMLAR	256
B.I. KALBÎ VE VİCDÂNÎ KAVRAMLAR.....	256
B.I.1. Havf.....	256
B.I.2. Recâ	261
B.II. MA'RİFET VE BİLGİ KAVRAMLARI.....	266
B.II.1. Ma'rifet	266
B.II.2. Kalp.....	272

B.II.2.a. Kalbi Katı (Saht-Dil) Olanların Sıfatları	278
B.II.2.b. Kalbi Meşgûl Eden Şeyler.....	279
B.II.2.c. Kalb İncitmenin Zararları	280
SONUÇ	282
EK: NÜZHETÜ'L-İHVÂN'IN SON SAYFASI.....	284
ÖZET	285
ABSTRACT.....	286
KAYNAKÇA.....	287

ÖNSÖZ

Bir avuç hâka îmân bahşeden Hüdâ-yı pâka nihâyetsiz hamd ü senâlar olsun. Hatmü'l-mürselîn ve fahrü'l-evvelîn, dokuz feleğin mi'râcı ve enbiyâ vü evliyânın muhtâcı olan seyyidü'l-kevneyne salâtü selâm olsun.¹

Tasavvufu, nefs-i emmârenin elinde esir hükmünde olan modern çağ insanının esâretten kurtuluş kapısı olarak gördüğümüz için Eğitim Fakültesi mezunu olmamıza rağmen tasavvuf alanında akademik çalışma yaparak, zühd ehlinin *Kurân-ı Kerîm* ve sünnet-i seniyye çerçevesinde dîni yorumlamasıyla oluşan ve tasavvuf ismi verilen mistik yaşantı tarzını, hem daha iyi tanımak hem de mânevî bir arayış içinde olup rûhunda açlık hissedenlere tanıtmak istedik.

Bu bağlamda tasavvuf ekollerinin en meşhurlarından biri olan Nakşî ekolü müelliflerinden herhangi birinin eserini tez çalışma konusu olarak belirleyip tanıtmak maksadıyla araştırma yaparken *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf 19. Yüzyıl* isimli eserde *Nüzhetü'l-İhvân* isimli *Pend-i Attâr* şerhine rastladık. İBB Atatürk Kütüphânesi Osman Ergin yazmaları bölümüne kayıtlı olan *Nüzhetü'l-İhvân*, Selîmiye Tekkesi postnişînlerinden hem Nakşî hem Mevlevî icâzetli Şeyh Ali Behçet Konevî'nin tercümeleri arasında zikredilmekteydi.² 903 beytin şerhinden oluşan 524 sahifelik yazma eserin mikrofilmmini temin ederek transkripte başladık.

---

¹ Pend-i Attâr'ın beyitlerinden tercüme.

² Nüzhetü'l-İhvân üzerinde yaptığımız çalışmada eserin tamamlanma tarihinden (m. 1871) aslında Selîmiye Tekkesi Şeyhi Ali Behçet Konevî'ye (ö. 1822) değil Unkapanı Emir Buhârî Tekkesi Şeyhi Mehmet Rıfkı Efendi'ni torunu Ali Behçet Efendi'ye ait olduğu ortaya çıkmaktadır.

Pend-i Attâr'ı şerh edip *Nüzhetü'l-İhvân* ismiyle te'lif eden Ali Behcet Efendi şerhten maksadının Farsça gramer kâidelerini talebelerin daha kolay ezberlemelerini sağlamak olduğunu söyleyerek önce beytin Farsçasını yazmış, sonra kelimelerin tek tek Türkçe anlamlarını yazarak sonunda beytin genel anlamını nesir olarak vermiştir. Yâni *Nüzhetü'l-İhvân*'daki beyitler *Pendnâme*'nin aslında olduğu gibi manzum değil mensur olarak tercüme edilmiştir.

Nüzhet'i transkript ederken Farsça kelimelerin Latince imlâsında mütereddid kaldığımız³ yerlerde Mehmet Kanar'ın sözlüğünü ölçü aldık. Transkript bitince eserdeki beyitleri inceleyerek kavram taraması yaptık ve yaklaşık kırk kadar tasavvufî kavram tespit ettik.

Kavramları açıklarken öncelikle seçtiğimiz kavramın kelime mânâsını ve istilâhî anlamını belirttik. Sonra bu kavramla ilgi Allah (cc)'in beyânına ve Efendimiz (sav)'in hadis-i şeriflerine yer verdik. Akabinde Hucvirî, Kuşeyrî, Muhâsibî, Gazâlî, Sührevedî ve emsâli müellif sûfilerin sözlerinden ifâde-yi merâma kifâyet edecek miktarını aldık ve onların söylediklerinden anlaşılana hülâsâ ettik. Sonunda Şeyh Attâr (ks)'in o kavramla alakalı beyitlerini nazmederek teze ekledik ve altına kısaca beyitlerin izâhını yazdık.

Bu beyitleri şerhte olduğu gibi nazmetmeden de nesir olarak ekleyebilirdik. Fakat *Pendnâme* manzum bir eser olduğu için tezimizde geçen Şeyh Attâr (ks)'in sözlerinin şeklen de aslına uygun olmasını arzu ettik. Tasavvufî kavramların tasnifini yaparken Hasan Kâmil Yılmaz'ın *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* kitabındaki tasnifi örnek aldık.

Teze Şeyh Attâr (ks)'in hayâtı, edebî şahsiyeti ve eserleri; *Pendnâme* ve bilinen şerhleri; Fars Edebiyatı'nın te'siriyle edebiyâtımızda oluşan nasihatnâme geleneği ve

---

³ Meselâ oğul anlamına gelen (پسر) kelimesini Ali Behcet Efendi esre ile (piser) yazarken, bazı kaynaklarda “peser, püser” şeklindeki geçmektedir.

Klasik Türk Edebiyatı'ndaki manzum nasihatnâmeler hakkında bilgiler ekledik. Giriş kısmında ise tasavvufun ortaya çıkışı, sûfî ve tasavvuf kelimelerinin kaynağı, tasavvuf okulları olan tarikatlerdeki farklılığın hikmeti, tasavvufun tanımı ve modern çağdaki önemi hakkında kısa bir îzâh yaptık.

Sühreverdî gibi müellif sûfiler, sûfiyi hâl sâhibi; mutasavvıfı ise o hâl ile ilgili bilgi sâhibi olarak tanımladıkları ve sûfiyi mutasavvıftan üstün tuttukları için biz de tezde mutasavvıf kelimesi yerine sûfî kelimesini kullanmayı tercih ettik.

Tezimizde Ferîdüddîn Attâr'ın meşhur eseri *Pendnâme*'den yola çıkarak modern çağ insanındaki mânevî boşluğu doldurma misyonu yüklediğimiz tasavvufu tanımaya ve tanıtmaya çalıştık.

Alan dışı olarak böyle bir çalışmaya başlamamız husûsunda bizi cesâretlendiren ve derslerinde bizlere fikrî ve kalbî yeni ufuklar açarak hem aklımızdaki hem de gönlümüzdeki pürüzleri gideren hocamız muhterem Ethem CEBECİOĞLU'na, her türlü desteğini esirgemeyen danışmanım Öncel DEMİRDAŞ'a, kıymetli görüşleriyle yol gösteren hocam Vahit GÖKTAŞ'a ve her hâl ü kârda bizi gayrete getiren hocamız Mustafa AŞKAR'a teşekkürlerimi arz ederim.

Tezimiz hatâdan hâlî olmadığı için Ali Behcet Efendi'nin ifâdesiyle istirhâm ederiz ki: “*Asrımız erbâb-ı fezâil-nisâbından me'mûldür ki hengâm-ı tahrîrde vukû'en feth olan hatîât-ı nâsiyemiz dâmen-i avf u inâyetleriyle mestûr buyrulsun...*” ve hoş görülsün. Muvaffakiyet Allah (cc)'tandır.

Muzaffer ERTUĞRUL

KISALTMALAR

- as. : aleyhisselâm
- AÜİF : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
- bk. : bakınız
- C. : cilt
- cc. : celle celâlühû
- çev. : çeviren
- h. : hicrî
- İBB : İstanbul Büyükşehir Belediyesi
- ks. : kuddise sirrûh
- m. : mîlâdî
- mad. : maddesi
- MÜİFAV : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
- OE Yz : Osman Ergin Yazmaları
- ö. : ölümü
- s. : sayfa
- sav. :sallallâhü aleyhi ve sellem
- SBE : Sosyal Bilimler Enstitüsü
- sy. : sayı
- TDK : Türk Dil Kurumu
- DİA : Diyânet İslam Ansiklopedisi
- vb. : ve bunun gibi
- yy. : yüz yıl

GİRİŞ

XI. VE XII. ASIRDA NİŞABUR'DA SİYÂSÎ, İLMÎ VE TASAVVUFÎ DURUM

a. Siyâsî Durum

Şeyh Attâr (ks)'ın doğduğu ve ömrünü geçirdiği Nişabur, günümüz İran İslam Cumhuriyeti'nin ve tarihî Horasan bölgesinin önemli şehirlerindedir. Horasan'da ilk cami yapılan yerlerden biridir.

Sasani hükümdârı I. Şapur tarafından kurulan Nişabur pek çok devletin idâresine girmiştir. Hz. Ömer devrinde Sasaniler'e karşı kazanılan Nihavend (m . 642) zaferinden sonra bu bölgede İslam'ın te'siri görülmeye başlar.

Hz. Ali devrinde bir müddet elden çıkan Horasan, Hz. Muâviye zamanında Emevî hâkimiyetine girdi ve merkezden görevlendirilen vâliler tarafından yönetildi.

Emevîlere isyân eden Ebu Müslim Horasânî, 758 yılında Horasan'da kıyam yaparak Nişabur'u ele geçirdi ve yedi yıl hüküm sürdü. Onun öldürülmesiyle Horasan bölgesi Abbâsiler'in yönetimine girdi ve Abbâsi vâlileri tarafından idâre edilmeye başlandı.

Bu vâlilerden biri olan Abdullah b. Tâhir (m. 828/845) devrinde Horasan'ın merkezi Merv'den Nişabur'a nakledildi. Nişabur'un Şadyâh mahallesinde saraylar, köşkler, bahçeler inşa edilerek büyük bir îmar faaliyetine başlandı. Bu dönemde ilmî faaliyetlere önem verildi ve ilim üstün tutuldu.⁴

892 yılından sonra Amr b. Leys'in ele geçirmesiyle otuz yıl kadar Saffârilere başkentlik yapan ve her bakımdan imâr edilen Nişabur 900 yılından sonra

---

⁴ Murat Akbaş, *XI. ve XII. Yüzyılda Nişabur*, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya 2011, Yüksek Lisans Tezi.

Samanoğulları'nın hâkimiyetine girerek Horasan'ın en önemli ticaret, sanat ve ilim merkezi olmaya devam etti.

999'da Samanoğulları'nın yıkılmasıyla Samanoğulları'nın Horasan vâlisi olan Sebük Tekin'in oğlu Gazneli Mahmud (ö. 1030) Horasan, Herat ve Kâbil bölgesinde sultanlığını ilan etti.⁵ Onun vefâtından sonra yerine oğlu Sultan Mes'ud Gazneliler tahtına oturdu.

Selçuklular ile Gazneliler arasında 1040'ta vukû' bulan Dandanakan Savaşı'nda Sultan Mes'ud'un yenilmesiyle Horasan, Gazneliler'den çıkıp Selçuklu hâkimiyetine girdi ve Tuğrul Bey Nişabur'da tahta oturdu. Tuğrul Bey devletin merkezini Rey'e taşıyınca Nişabur'a İbrahim Yınal'ı emir bıraktı.⁶

Selçuklular'a bağlı emirler tarafından yönetilen Horasan'ın meşhur emirlerinden biri de Sancar'dır. Başarılı emir Sancar 1118'de Horasan bölgesinde sultanlığını ilan etti. İran Selçuklular Devleti'ni kurarak merkezini Merv'e taşıdı.⁷

Sancar'ın Merv'e yerleşmesinden sonra eski önemini kaybeden Nişabur, 1141'de yapılan Katvan Savaşı'nda Sancar'ın yenilmesinden sonra Sancar'ın vâlisi olan Harzemşahi Atsız'ın eline geçti.

Nişabur Oğuz isyanları sırasında Oğuz boyları tarafından yağmalandı. Halkı katliama uğradı. Sağ kalanlar Şadyah'a göçerek orada eskisinden daha mamur bir şehir kurdular. Eski şehir Nişabur ise harabeye döndü.

1221 yılında Moğol istilâsı baş gösterice halk tekrar Şadyah'tan Nişabur'a dönüp kaleyi sağlamlaştırdı ve savunmaya geçti. Fakat Moğollar Nişabur'u kuşatıp çeşitli vaadlerle şehri teslim aldılar ve sözlerinde durmayıp tarihte eşine az rastlanan

---

⁵ *Büyük Türk Klasikleri*, Ötüken-Söğüt Yayınları, İstanbul 2004, C. I, s. 16.

⁶ Akbaş, *XI. ve XII. Yüzyılda Nişabur*, s. 50.

⁷ *Büyük Türk Klasikleri*, s. 23.

büyük bir katliâm yaptılar. Tarihçi Yâkut'un deyimiyle böyle bir katliâm görülmedi.⁸ Ferdidüddin Attâr da bu katliâmda şehid edildi.

b. İlmî Durum

Nişabur'da ilk defa Tâhirîler ile başlayan ilmî faaliyetler Samanîler ve Gazneliler ile devam etti. Selçuklular zamanında Nizâmiye Medreseleri'nin kurulmasıyla zirveye ulaştı.⁹ Medreselerin yanında camiler, dükkânlar ve evler¹⁰ dahî ilim öğrenilen mekânlar hâline geldi.

Nişabur'un Meşhed mahallesinde kitapçılar ve kitap depoları bulunmaktaydı. Attârlık gibi işlerle meşgul olup dükkânını ilmî faaliyetlere açanların yanında kiraladığı kitapçıda sabaha kadar kitaplarla uğraşanlar da vardı.

Ebu Osman el-Hîrî (ö. 910) ve Şeyh Ebu Said Ebu'l- Hayr'ın (ö. 1052) hankâhı ilim merkezi olarak meşhurdu. Bunların yanında Hankâh-ı Haşab, Hankâh- ı Sülemî, Hankâh-ı Tarsusî, Hankâh-ı Mahmud Berras, Hankâh-ı Mulgabâz gibi mekânlar ilim merkeziydi.¹¹

Dârüssünne, Beyhâkiyye Medresesi, Medrese-i Hassa', Hanefî Medresesi gibi ilim merkezleri Nizâmiye Medreseleri'nden önce kurulmuştu. Nizâmiye

---

⁸ Akbaş, *XI. ve XII. Yüzyılda Nişabur*, s. 51.

⁹ İmam Gazâlî, Ebu'l-Kâsım Cürcânî gibi pek çok âlim Nişabur'daki Nizâmiye Medresesi'nde ders vermiştir. bk. Akbaş, *XI. ve XII. Yüzyılda Nişabur*.

¹⁰ Şeyh Ebu Hasan Beyhâkî'nin evi de bunlardan biridir. bk. Akbaş, *XI. ve XII. Yüzyılda Nişabur*.

¹¹ Akbaş, *XI. ve XII. Yüzyılda Nişabur*, s. 66.

Medreseleri'nin¹² ilki de Nişabur'da kuruldu. Yanına kütüphâne ve hastâne eklendi. Bu medreselerde Eş'ârî i'tikâdı ve Şâfi fikhî esas alındı.

Bunlardan başka Ebu Muhammed el- Cüveynî Mescidi Medresesi, Seyûri Medresesi, Sûri Medresesi, Haddâd Medresesi, Muştî Medresesi, Meştâbiyye Medresesi, Ebû Ali Dekkâk Medresesi, Munşekî Medresesi, Muhammed b. Mansur Medresesi, Cacermi Medresesi, Sâlim-i Nişaburî Medresesi, Emir Sipehsalar Medresesi, İmâdiye Medresesi, Kuşeyrî Medresesi gibi pek çok ilim merkezi kaynaklarda zikredilmektedir.¹³

Ebûbekir el-Beyhâkî (ö. 1065), Ebûbekir Et- Tiflisi (ö. 1090), Ebûbekir el- Hîrî (ö. 1030), Ebû Aliyyi's- Sabunî (ö. 1063), Ebu'l- Hüseyin eş- Şiblî el- Buşencî, El- Utbî (ö. 1100), Ebûbekir el- Vasıfî (ö. 1056), İbn Furek (ö. 1015), Ebu'l- Fadl el-Fârisî (ö. 1034- 1035), Ebu'l- Fadıl et- Tabesî (ö. 1089-1090), Ebu Hamid el-Kerabisî el-Kâdı (ö. 1081-1082), Ebu İbrahim en- Nasrabâzî (ö. 1036-1037), El-Hâfız Ebu'l-Hasan el-Fârisî en- Nişabûrî (ö. 1134-1135) vb. hadis âlimleri;

Ebû Amr el- Bistâmî (ö. 1017-1018), Ebu'l- Hasan el- Fulûsî (ö. 1030-1031), Ebû Nasr eş- Şirâzî (ö. 1018-1019), Muhammed b.Yahya (ö. 1153-1154), Şerefşâh ibn Melikdâd (ö. 1152), İlkiya el- Harrâsî (d. 1058), Ebu'l- Me'ali Kudbuddin en-Nişabûrî (ö. 1182-1183) vb. fikhî âlimleri;

Ebû Abdullah el-Hubbâzî (ö. 1057-1058), El- Dârir el- Hîrî (ö. 1038-1039), Ebu'l- Kâsım el- Kuşeyrî (ö. 1072-1073), Ebû İshak es-Sa'lebî (ö. 1035-1036) vb. tefsir ve kıraat âlimleri;

---

¹² Kaynaklarda Nizamiye Medresesi'nin Nizamülmülk tarafından İmamü'l Haremeyn Ebu'l- Meali Abdulmelik b. Ebu Yakup Yusuf el-Cüveynî (ö.478/1085) için yaptırıldığı bildirilmektedir ki kendisi şâfidir. Ömrünün sonuna kadar Nişabur'da kalıp kendi adına yaptırılan bu medresede ders vermiştir. bk. Akbaş, *XI. ve XII. Yüzyılda Nişabur*.

¹³ Akbaş, *XI. ve XII. Yüzyılda Nişabur*, s. 75.

Ebû İshak el-İsferâyînî (ö. 1019), Ebu'l- Kasım el- Ensârî (ö. 1118-1119), Nâsır b. Selman (ö. 1095-1096) vb. kelimciler;

Ebu'l- Hüseyin eş- Şâmatî (ö. 1082-1083), El- Meydanî en- Nişabûrî (ö. 1144), Muizzi Nişabûrî (ö. 1127-1128), Ebû Mansur es-Seâlibî (ö. 1038-1039) vb. târihçi ve edebiyatçılar;

Ömer Hayyâm (ö. 1123), Ebû Mansur el- Bağdâdî (ö. 1035-1036) gibi matematik, astronomi ve felsefe âlimleri, XI. ve XII. yy Nişabur ulemâsı olarak kaynaklarda zikredilmektedir.¹⁴

Nişabur halkı şâfi, hanefî ve şia mezheplerine bağlıdır. Ayrıca Hanefî mezhebine bağlı olarak IX. asırda ortaya çıkan ve Sistan asıllı bir Arap olan Ebû Abdullah Muhammed b. Kerrâm es-Secezî en- Nişabûrî (ö. 255/869) tarafından kurulan Kerrâmî mezhebi de taraftar bulmuştur. Gazneliler zamanında Nişabur'da kuvvet bulan Kerrâmîler hanefî ve şâfiler ile silahlı mücadeleye girmişler ve neticede yenilmişlerdir. Çoğu katledilen Kerrâmîler savaştan sonra eski güçlerini kaybetmişlerdir.¹⁵

c. Tasavvufî Durum

Ebu Hafs Haddâd Nişabur'un meşhur ümmî sûfîlerindendir. Mesleği demircilik olan Haddâd, Attâr'ın beyânına göre Ebû Osman Hîrî'nin de pîridir.¹⁶

Şah Şucâ Kirmânî talebesi Ebu Osman Hîrî (ö. 910) ile Merv'den Nişabur'a gelince Ebu Hafs, Osman Hîrî'nin Nişabur'da kalmasını arzu etti ve ona sohbet meclisi kurmasında yardım etti.¹⁷ Böylece Osman Hîrî'yi Nişabur'a kazandırmış oldu.

---

¹⁴ Akbaş, *XI. ve XII. Yüzyılda Nişabur*, s. 127.

¹⁵ Akbaş, *XI. ve XII. Yüzyılda Nişabur*, s. 134.

¹⁶ Ferîdüddin Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, İntişârât-ı Zevvâr, Tahran 1374, s. 391.

Tuğrul ve Çağrı beylerin saygı duyduğu ve Nişabur'u alınca ziyâret edip duâ istedikleri Şeyh Ebu Said Ebu'l-Hayr (ö. 1049)¹⁸ da Nişabur'un en önemli sûfilerinden biridir. Hatta Şeyh Attâr (ks) kendisinden önce yaşamış Nişaburlu sûfî Ebu Saîd'e kuvvetli bir muhabbet beslemekte ve derin bir saygı duymaktadır.

Hankâh kültürünü Nişabur'da yerleştiren Ebu Said'in nüfûzu ile ilgili kaynaklarda şöyle bir ibâre geçer:

“Yüzden fazla müridden müteşekkil bir maiyyet tarafından etrafi çevrilmiş olduğu halde, at üstünde muhteşem bir sükunla yürüyen, sırtında Bizans kumaşından yapılmış hırka ve başında kıymetli sarığı bulunan Ebu Said'in emrinde ve maiyyetinde, emîrin emrinde olduğu gibi, uşaklar, ayan temsilcileri, memurlar ve askeri şahıslar vardı.”¹⁹

Nişabur'un meşhur sûfilerinden biri de *Risâle* müellifi İmam Kuşeyrî'dir. Nişabur'a bağlı Üstüvan beldesinde 986 yılında doğan Kuşeyrî yetim olarak büyüdü. Tasavvufî terbiyesini Şeyh Ali Dekkâk'tan aldı. Dekkâk ondaki isti'dâdı görünce onu müridliğe kabul etti ve kızı ile evlendirdi.

Kuşeyrî Eş'ârî i'tikâdına bağlıydı. Şii-Mu'tezile görüşüne sâhip Selçuklu vezîri Amîdülmülk Kündürî'nin hîlesi ve baskısıyla bir müddet zindana atıldı. Kündürî vefâtına kadar şâfi ve hanefî âlimlerine büyük eziyetler ettiği için Kuşeyrî Nişabur'u terk etmek zorunda kaldı ve Bağdat'a hicret etti. Vezir Kündürî Sultan Alp Arslan

---

¹⁷ Nureddin Abdurrahman Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, İntişârât-ı İttılâât, Tahran 1373, s. 85.

¹⁸ Câmî vefat tarihi olarak 1074 yılını gösterir. bk. Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 312.

¹⁹ Akbaş, *XI. ve XII. Yüzyılda Nişabur*, s. 135.

tarafından îdâm edilip yerine Nizâmülmülk getirilince Kuşeyrî tekrar memleketine döndü. 1072 yılında vefât eden Kuşeyrî şeyhi Dekkâk'ın ayakucuna defnedildi.²⁰

Kaynaklarda yirmi yedi kadar eserin müellifi olarak gösterilen Kuşeyrî'nin tasavvuf sahasındaki en meşhur eseri *Risâle*'dir.

Bunların yanında Ali b. Şuayb es-Sakâ,²¹ Ebû Abdullah Sencerî,²² Hüseyin es-Sûfî Sayrafî (ö. 970),²³ Hâkim Tirmizî (ö.869),²⁴ Ebû Bekir Verrâk, Ebu'l-Kâsım Râzî (ö. 988),²⁵ Ebû Ali Cürcânî,²⁶ Ebu'l-Hasan Verrâk (ö. 932),²⁷ Ebû Bekir Vâsıtî (ö. 939),²⁸ Ebû Bekir Saydalânî, Ebû Bekir Ferrâ (ö. 980), Ebû Ali Sakafî (ö. 939),²⁹ Abdullah b. Muhammed Münâzil, Ebû Hasan Sûfî el-Güşencî, Abdullah b. Abdurrahman er-Râzî Şa'rânî (ö. 964), Ebû Kâsım Nasrâbâdî (ö. 982), Lümâ' müellifi Ebû Nasr Serrâc, Ebû Ali Dekkâk (ö. 1014), Ma'şuk Tûsî, Tabâkât-ı Meşâhıy müellifi Şeyh Abdurrahmân Sülemî (ö. 1021), Şeyh Amû (ö. 1049), Şeyh Ebu Ali Fârmedî, Fârmedî'nin mürîdi Hucetü'l-İslam Gazâlî (ö. 1111), Şeyh Necmüddin Kübrâ (ö.1221), Fatma Nişâburiyye ve daha birçok büyük velîler Horasan'da ehl-i sünnet i'tikâdına dayanan tasavvuf inancını yayarak binlerce mürîd yetiştirmiştir.

---

²⁰ Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Dilâver Selvi, Semerkant Yayınları, İstanbul 2009, s. 22.

²¹ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 108.

²² Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 114.

²³ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 115.

²⁴ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 118.

²⁵ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 123.

²⁶ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 129.

²⁷ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 177.

²⁸ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 179.

²⁹ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 208.

BİRİNCİ BÖLÜM

FERİDÜDDİN ATTÂR'IN HAYATI, EDEBÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

I.a. Ferîdüddin Attâr'ın Hayâtı

I.a.1. Doğumu, Gençliği ve Evliliği

Şeyh Attâr kesin olmamakla birlikte Horasan Selçukluları'nın hâkimiyetindeki Nişabur'da h. 537/540 (m. 1142/1145) yıllarında Sultan Sancar'ın saltanatının sonuna doğru dünyâya geldi. Moğolların Nişabur'u istilâsı sırasında h. 618 (m.1221) yılında memleketinde şehit edildi. Türbesi Nişabur'da Şâdyâh beldesindedir.³⁰

Şeyh Attâr'ın mensur ve meşhur eseri *Tezkiretü'l-Evliyâ*'nın tashihli incelemesini yapan Dr. Muhammed İsti'lâmî'nin “*Onun Sergozeşti*” bölümünde ifâde ettiği gibi *Pendnâme* müellifinin ismi çoğunluğun nakline göre “*müverrihân u tezkirenivîsân Muhammed*” olarak geçer. Kendisi de bir beytinde “*Men Muhammed nâmem...*” ibâresiyle buna işâret etmektedir.³¹

Attâr ile aynı dervirde yaşayan Muhammed Avfî, onun künyesini Ebû Hamîd olarak zikreder. Lakâbıyla ilgili İsti'lâmî şöyle der:

---

³⁰ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 40.

³¹ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 31.

“Lakâbının Ferîdüddin olduğu hakkında ihtilaf yoktur. Şeyh’in kendi dahi bazı gazel ve kasîdelerinde Ferid mahlâsını kullanmıştır ki şüphesiz Ferîdüddin’in kısaltmasıdır.”³²

Şeyh’in “Attâr” lakâbıyla yâd edilegelmesi ilaç satıp tıpla uğraşmasından mütevelliddir. Şeyh de bu lakâbı benimsemiş ve eserlerinin çoğunda kendinden “Attâr” lafzıyla söz etmiştir.³³

Şeyh Attâr’ın babasının ismi rivâyetlerin çoğuna göre İbrahim ve künyesi Ebû Bekir’dir. İsti’lâmî’nin beyânına göre Şeyh’in pederinin ömrü dırâz (uzun) olmuştur. Hatta Attâr, *Esrârname*’yi te’lif ederken babası hayattadır.³⁴

Bu durumda künyesi ve lakâbıyla beraber Şeyh’in ismi Ebû Hamîd Ferîdüddîn Muhammed bin Ebî Bekr İbrâhim Nişabûrî’dir.

Hayatının çocukluk ve gençlik yıllarıyla alakalı mâlumat sınırlı olsa da lakâbından fen ve ulûm tahsiliyle meşğûl olup iyi bir eğitim gördüğü ve diğer taraftan da attârlık yaptığı anlaşılmaktadır.

Attâr, evlenmiş ve evlat sahibi olmuştur. Hatta çocuklarından birinin Attâr otuz iki yaşındayken vefât ettiği *Muhtarnâme*’de bulunan iki rubâiden anlaşılmaktadır.

I.a.2. Tasavvufa Yönelişi

İsti’lâmî, Attâr’daki ilâhî aşk ve muhabbet istîdâdıyla alakalı Üstâd Fîrûzanfer’in şu tespitini nakleder:

“Attâr o kişilerdendir ki medresenin kîl u kâli, tadrîsâtı, bahisleri, münâzarası ve ahvâli onların bâtınlarının susuzluğunu dindirmez ve açlığını gidermez. Bu sebeple

---

³² Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, s. 31.

³³ Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, s. 31.

³⁴ Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, s. 31.

engin bilgilerinin vücûd bulmasına rağmen medreseden hangâha giderler ki ilâhî ma'rifet ve rûhânî zevk ve hikmet pınarından içsinler, niçin ve nedeni terk etsinler.”³⁵

Câmî, Attâr'ın tasavvufa yönelişiyle ilgili şöyle bir olay anlatır:

“Bir gün attâr dükkânında meşgul ve memnun alışverişteydi. Bir derviş oraya geldi ve birkaç defa “Allah (cc) için bir şey!” dedi. Attâr ona iltifat etmedi. Derviş: “Ey hoca, sen ne şekilde ölmek istersin?” dedi. Attâr: “Senin istediğin şekilde.” deyince derviş sordu: “Sen benim öldüğüm gibi ölebilir misin?” Attâr “Evet!” dedi. Dervişin ağaçtan bir kâsesi vardı. Başının altına koydu ve “Allah!” deyip can verdi. Bu olayı gören Attâr'ın hali değişti, dükkânını dağıttı ve bu yola girdi.”³⁶

Dr. Muhammed İst'ilâmî, Câmî'nin naklettiği bu hâdiseye şüpheyle yaklaşır *“Bu gerçekten uzak gözüküyor. Zîrâ Attâr'ın-kendi ifadesine göre- çocukluktan bu tür sözlere (tasavvufî kelimelere) ünsiyeti vardı ve dert ehli idi. Hattâ İlâhinâme ve Musîbetnâme'yi eczânede yazmaya başladı ve attârlık yaparken tamamladı.”³⁷* şeklinde yorum yapsa da bu hâdiseyi yaşanmış kabul etmenin hakîkatte bir mahzuru yoktur. Çünkü Şeyh'in sûfilik yoluna meylettikten sonra attâr dükkânını dağıtması, attârlık yaparken sûfilikten haberdâr olmaması anlamına gelmez. Bir şeyden haberdâr olmak başka o şeye tam anlamıyla yönelip onunla amel etmek başkadır. Muhtemelen Attâr'ı da tüm dünyâ meşgalesinden kurtarıp bütün benliğiyle sûfilik yoluna döndüren ve dükkânını dağıttıran, kendi hayat nehrinin akışını değiştiren bir olay olmuştur. Bu meşhur sûfililerin çoğunun hayatında müşâhede edilen ve tabâkât kitaplarında sayısız örneği olan bir vâkiâdır.

---

³⁵ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 33.

³⁶ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 597.

³⁷ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 33.

I.a.3. Şehyi ve Tarîkatı

Attâr'ın sûfilîğe meyli mâlum fakat hangi şeyhe intisâb ettiği mâlum değildir. Devletşah *Tezkire'sinde* Attâr'ın babasının Kutbeddin Haydar'ın müridlerinden olduğunu ve Attâr'ın ilk feyzini ondan aldığını ve bu sebeple *Haydarnâme* 'yi yazdığını söyler.³⁸ Attâr'ın *Haydarnâme* isimli bir eser yazdığı ve Kutbeddin Haydar'ın müridi olduğu kesin değildir.

Câmî, Attâr'ın Meceddin Bağdâdî'nin müridi olduğunu söyler.³⁹ İsti'lâmî'nin belirttiğine göre Bağdâdî de Necmeddin Kübrâ'nın müridlerindedir. Fakat İsti'lâmî, Câmî'nin aktardığı bu bilgiyle ilgili elde kesin delil olmadığını söyler.

Devletşah-ı Semerkandî ise Attâr'ı Rükneddin Ekkâf'ın müridlerinden bilir. İsti'lâmî bu bilgiyi de şüpheli bulur ve şöyle der:

*“Ama Rükneddin fâkih ve zâhid bir adamdı. Muasırlarından hiç biri onu sûfî ünvanıyla yâd etmemektedir. Husûsan onun öğrencisi Sem'ânî, Rükneddin'i zâhid ve fâkih sayıyor ve Attâr da Rükneddin'i asla görmediğini bir sözünde işâret ediyor. Hatta Rükneddin'in vefâtı zamanında Attâr çocuktı.”*⁴⁰

I.a.4. Üveysîlik Durumu

Attâr'ın kime intisab ettiği mâlum olmadığı için Câmî'nin de belirttiği gibi⁴¹ bazıları onu üveysî addeder. İsti'lâmî, Attâr'ın üveysîliği konusunda Üstâd Fûrûzanfer'in şu tespitine yer verir:

---

³⁸ Mehmet Nazif Şahinoğlu, *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, “Attar” mad., C. IV, s. 97.

³⁹ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 596.

⁴⁰ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 33.

⁴¹ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 596.

“Câmî’den önce de birtakım iddialardan şöyle mâlum oldu ki Attâr zâhirde bir pîre hizmet etmedi. Ve bir mürşide biat etmedi. Attâr’ın tarîkati ve sülûkunun keyfiyeti ile ilgili kavillerin ve hikâyelerin farklı olmasının sebebi bu konuda kesin bir delile sahip olunmamasındandır.”⁴²

Üveysiler, Veysel Karânî misâlî zâhirde bir pîre müntesib değildir. Fakat kemâlin merhalelerini mânevî aşkla kat ederler.

Attâr’ın velûd bir müellif olmasına rağmen, eserlerinde intisâb ettiği bir şeyhin ismini vermemesi ve onunla arsındaki hallerden bahsetmemesi onun üveysî olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Şöyle ki mânevî intisâb(bağlılık) aşk işidir. Kişi âşık olduğuna bağlanır ve irâdesini teslim eder. Aşkın kânunundandır ki âşık da mâşukunu her fırsatta yâd eder. Kuşeyrî, *Risâle*’sinde her bahiste mürşidi Ali Dekkâk’ı anmadan geçemez. Sühreverdî *Meârif*’de şeyhinin sözlerine yer vermeden edemez.

Attâr, kasîdelerinin birinde ve *Esrarnâme*’nin önsözünde, hayatı *Esrâru’-Tevhîd*’de tafsîlâtıyla anlatılan⁴³ Hoca Ebû Said Ebu’l-Hayr’a(ö.1049) olan bağlılığını ve sevgisini izhâr etmekte ve her ne ni’mete ulaştıysa “*Ebû Said’in deminden buluyorum.*” diyerek onun vâsıtasıyla olduğuna inanmaktadır. Buna ilâveten *Musîbetnâme*, *Îlâhinâme*, *Esrarnâme* ve *Mantuku’t-Tayr*’da geçen hikâyelerinde Ebû Said’e yer vermektedir.⁴⁴

Attâr’ın Ebû Said’e muhabbeti onun rûhâniyetinden ve mânevî şahsiyetinden müteessir olduğuna, aralarında mânevî bir akışın bulunduğu ve onun rûhâniyeti vâsıtasıyla üveysî olarak yetiştirildiğine dâir bir işâret sayılabilir.

Çünkü *Tezkiretü’l-Evliyâ* gibi meşhur bir tabâkât kitabı yazan bir sûfînin intisâb ettiği şeyhine bu kitapta yer vermemesi ve onun mânevî büyüklüğünü, onunla

---

⁴² Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, s. 33.

⁴³ Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Târihi Literatürü*, İz Yayınları, İstanbul 2006, s.199.

⁴⁴ Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, s. 34.

arasında geçen vakâ ve hâlleri anlatmaması mürîdlik âdâbı cihetinden mühim bir noksanlık sayılır. Tasavvufta mürîd için mürşid önemlidir. Hiçbir mürîd yoktur ki mürşidini başkalarına anlatmasın ve onun mânevî hallerinden ve yaşantısından bahsetmesin. Hele bu mürîd evliyânın hayatlarını ve sözlerini anlatan bir tezkirenin müellifi ise kitabında şeyhine yer vermemesi, adını zikretmemesi mürîdlik âdâbına uygun değildir. Attâr gibi pek çok mürşidin ve velînin hayatını araştıran ve sûfluk âdâbının inceliklerine vâkıf olan birinin bu hataya düşmesi bizce ihtimal dışıdır. Bu bakımdan Attâr'ın mânevî feyzini üveysî olarak Şeyh Ebû Said'den almış olma ihtimâli yüksektir.

Aynı zamanda üveysî olarak yetiştirildiğini gizlemesi mümkün ve tevâzû cihetinden daha muvâfıktır. Çünkü üveysîlikte kendisinden daha önce yaşamış ve vefât etmiş bir mürşidin rûhâniyetinden istifâde etme olayı vardır. Bu iş herkese nasîb olmayıp ayrı bir ilâhî rahmet ve ni'met sayıldığından Attâr'ın bu durumu yâni Ebû Said Ebu'l-Hayr'ın (ö. 1049) rûhâniyetinden mânen istifâde etmiş olma durumunu çevresindekilerden gizlemesi ve eserlerinde açıkça belirtmemiş olması tevâzû cihetinden bir fazîlet sayılır.

Ayrıca Attâr'ın mürîd yetiştirdiğine ve dergâh kurduğuna dâir bir bilginin olmaması da üveysîlik ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Sâdece üveysî olarak yetişenler nev-i şahıslarına münhasır olup zâhirî bir mürşidler silsilesine âidiyetleri olmadığından mürşidlik yapmaları zordur. Doğrusunu Allah (cc) bilir.

I.a.5. İtikâdı

Attâr, ehl-i sünnet itikâdındadır. Muhammedî aşk deryâsında canı cûşa gelen ve Efendimiz'i Hakk'ın tam bir mazharı bilen Attâr'ın eserlerinden ehl-i sünnet itikâdında olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü eserlerinde hulefâ-yı râşidîne, Ebû Hanife'ye,

İmam Şâfi'ye ve eimme-i ehl-i sünnete olan muhabbet ve sitâyîşi bunun en açık delilidir.

Helmuth Ritter'in Attâr'ın edebî yönünü üç fasıla ayırıp üçüncü dönem eserlerinde ilahlaşmış bir şekilde Ali'nin şahsiyetinin görüldüğünü söylemesi,⁴⁵ Şia coğrafyasında yazılan ve Attâr'a ait olmayan eserleri de tahlile katmasından dolayı ortaya çıkan bir yanılğı olabilir. Çünkü Şia'ın ilk üç halifeye ve mezhep imamlarına bakışı malumdur. Bu bakışın izi Pendnâme'de asla görülmemektedir.

I.a.6. Attâr ve Mevlânâ Görüşmesi

Attâr, Mevlânâ'nın da hayâtında önemli bir yer tutar. Câmî'nin ve Devletşâh'ın naklettiğine göre Mevlânâ babasıyla beraber Belh'ten hicret ettiği vakitte Nişabur'da Attâr ile görüşmüştür. Ve Attâr ona *Esrânâme* kitabını hediye etmiştir. Fûrûzanfer'e göre bu mülâkât mümkündür:

“Çünkü Bahâüddin Horasan'dan sefer ettiği zamanda Attâr henüz hayattaydı. Sûfilerin âdetindedir ki sefer ettikleri yerlerin meşhur kişilerini ziyâret ederler. Attâr büyük adamlardan ve namlı şâirlerdendi. Kesinlikle Bahâüddin'in onunla görüşmeye iştîyâkı vardı ve fırsatı ganîmet saydı. Bahâüddin'in hicreti 616 veya 617 yıllarına düşer. Zîrâ Sultan Veled'in rivâyetine göre O, Balh'ten sefer yükünü bağladıktan sonra Tatarlar o iklime kast ettiler ve Belh'i ele geçirerek katliâm yaptılar.”⁴⁶

“Fakat (mevlevî müelliflerinden) Eflâkî ve Ferîdüddin Sipehsâlar ile (mahdûm-ı Mevlânâ) Sultan Veled, bu konuyu (Attâr ile Mevlânâ mülâkâtını) Mevlânâ'nın hayatı tarihinde dile getirmezler.” diyen Üstâd Fûrûzanfer, Eflâkî'yi tenkit ederek:

⁴⁵ Şâhinoğlu, *DİA*, s. 95.

⁴⁶ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 36.

“Eflâkî Mevlânâ'nın azametini ispat etmek için hikâyeler uydurmaktan çekinmemekte, temelsiz ve doğruluğa ve akla hilâf rivâyetlerle akılluların nazarına zıd Mevlânâ ortaya çıkarmaktadır.” dese de görüşmenin kesin olmadığını belirtmek için de ihtiyâten “Câmî ve Devletşâh'ın bu bilgiyi hangi kaynaktan aldıkları mâlum değildir.”⁴⁷ cümlesini eklemekten geri durmaz.

I.a.7. Vefâtı

İsti'lâmî, Attâr'ın vefâtı ile ilgili en eski kaynağın İbn-i Fûtî'nin rivâyeti olduğunu söyler. Ona göre Attâr tabî bir ölümle ölmedi ve şehâdet şerbetini nûş ederek Nişabur'da katledildi.

İbn-i Fûtî, Attâr'ın şehâdetinin hangi tarihte olduğunu kesin olarak belirtmemekte fakat Nişabur'un Tatarlar tarafından işgâli ve yaptıkları katliâm sırasında şehit olduğunu açık bir şekilde ifâde etmektedir. Tarihçilerin belirttiğine göre Moğollar Nişabur'u öyle virân ettiler ki taş üstünde taş bırakmadılar, tarım yerlerinin bile dümdüz ettiler. Kedi ve köpekleri dahî katlederek hayatta bırakmadılar. Tüm Nişabur halkını kılıçtan geçirdiler. Yalnızca meslek erbâbından dört yüz tanesini hayatta bırakarak Türkistan'a götürdüler. İsti'lâmî böyle bir ortamda Attâr'ın sağ kalmasının tahmin edilemeyeceğini söyleyerek şöyle der:

“Atâ Melik Cüveynî'nin açıklamasına göre Nişabur fethi ve katliâmının 15 Safer 618 Cumartesi günü olduğunda ittifak vardır. On beş gün geçtikten sonra aynı yılın Safer ayının ikinci yarısında Şeyh'in şehâdeti gerçekleşti. Yine İbn-i Fûtî, Câmî ve Devletşâh'ın beyânlarından anlaşıldığına göre Attâr'ın şehâdetinin 618 yılından önce olması düşünülemez.”⁴⁸

---

⁴⁷ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 36.

⁴⁸ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 40.

İsti'lâmî, Attâr'ın vefât yılıyla ilgili diğer tarihlerin Câmî'nin *Nefahatü'l-Üns* 'ünden iktibasla –ki Câmî vefat tarihini 627 ve ömrünü 114 yıl olarak zikreder-⁴⁹ sehven ortaya çıktığını söylemektedir.

I.b. Ferîdüddin Attâr'ın Edebî Şahsiyeti ve Eserleri

I.b.1. Edebî Şahsiyeti

Şarklı müelliflerin sevdiği ve önemseydiği Attâr, garplı müellifler tarafından da takip edilen, İdris Şâh'ın *The Way of Süfi*⁵⁰, Annemaria Schimmel'in *Mystical Dimensions of İslam*⁵¹ gibi eserlerinde hayâtına yer verilen mühim bir şâir sûfidir.

İsti'lâmî'nin aktardığına göre Attâr'ın eserleri incelendiğinde onun aklî ve naklî ilimlere hâkimiyetinin ve âşinâlığının olduğu görülmektedir.

O sûfî meşâyihinin sözlerini toplama ve hâllerini araştırma, hikâyelerini ortaya çıkarma konusunda aşka ve acâyip bir hırsla sahiptir. Daha çocukluğundan bu tâifenin oyun arkadaşıydı ve Fürûzanfer'in beyânına göre kendini sürekli ârifânın dostu saymıştı. *Tezkiretü'l-Evliyâ*'da 988 hikâye ve 2866 meşâyih sözü toplamıştır.

Manzum eserleri yine kıssa ve hikâyelerle doludur. *Mantıku't-Tayr*, *Esrarnâme*, *İlâhinâme* ve *Musîbetnâme* isimli dört mesnevîsinde toplam 897 sûfî hikâyesi mevcuttur. Bu konuda İsti'lâmî şöyle bir değerlendirme yapar:

“Attâr'ın manzum ve mensur eserlerinde bulunan 1885 kıssa o kadar bol ve yeterlidir ki Fars dili şâirlerinden hiç biri bu sebeple kıssa yönünden zayıf kalmaz.”⁵²

---

⁴⁹ Câmî, *Nefahatü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 598.

⁵⁰ Aşkar, *Tasavvuf Târihi Literatürü*, s. 405.

⁵¹ Aşkar, *Tasavvuf Târihi Literatürü*, s. 406.

⁵² Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 34.

Attâr, *Gülşen-i Râz* müellifi Şebusterî'yi,⁵³ *Mecâlisü'l-Uşşâk* müellifi Tabesî'yi,⁵⁴ *Cevâhîrü'l-Ebrâr* müellifi Hazînî'yi⁵⁵, *Mesnevî*'si yedi yüz yıldır muhabbetle okunan Mevlânâ'yı ve diğer pek çok müellifi etkilemiş büyük bir şâirdir: “Mevlânâ'nın Attâr'a mânevî irtibatı ve rûhânî bağılığı inkâr kabul etmez.” diyen Fürûzanfer, Eflâkî'ye dayanarak bu konuda Mevlânâ'dan şöyle bir söz naklederek Attâr'ın Mevlânâ nazarındaki değerine ışık tutar:

“Bir gün Hz. Mevlânâ buyurdu ki :“Her kim Attâr'ın sözleriyle meşgûl olur hakîmin sözlerinden müstefîd olur ve o kelâmın esrârına ulaşır. Her kim Senâî'nin sözlerini tam bir ciddiyetle mütâlaâ eder bizim sözlerimizin senâsına (aydınlığına) vâkıf olur.”⁵⁶

Mevlânâ, Attâr'ı ruh, Senâî'yi de rûhun iki gözü olarak kabul ederek şöyle der:

“Attâr rûh bud u Senâî dü çeşm-i û

Mâ ez pey-i Senâî vü Attâr âmedîm”⁵⁷

“Attâr rûh oldu ve Senâî de onun iki gözü... Biz Senâî ve Attâr'ın arkasından geldik.”

Mevlânâ, Attâr ile aşk şehîdi Hallâc-ı Mansûr arasında mânevî bir aynîleşmeye vurgu yaparak Hallâc'ın nûrunun Attâr'da tecelli ettiğini söyler.⁵⁸ Bu tespit isâbetlidir. Çünkü Hallâc'ın katline sebep olan “*Ene'l-Hak!*” sözünü Attâr, *Mantıku't-Tayr*'da şeriat dâiresine ve aklın hudûduna çekmiş, rumuzları kullanarak büyük bir

---

⁵³ Aşkar, *Tasavvuf Târihi Literatürü*, s. 123.

⁵⁴ Aşkar, *Tasavvuf Târihi Literatürü*, s. 153.

⁵⁵ Aşkar, *Tasavvuf Târihi Literatürü*, s. 202.

⁵⁶ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 36.

⁵⁷ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 597.

⁵⁸ Şahinoğlu, *DİA*, s. 95.

mahâretle tahkiye ederek nâdânın tepkisini çekmeden gelecek nesillere mükemmel bir eser bırakmıştır.

Fürûzanfer'e göre Attâr'ın eserlerine tam bir aşk ve muhabbet duyan Mevlânâ *Mesnevî-yi Şerif*'deki otuz beş hikâyeyi büyük ihtimalle Attâr'ın manzum eserlerinden iktibas etmiştir.⁵⁹ Mevlânâ'nın eserlerinin tam olarak anlaşılabilmesi için Senâî'nin ve Attâr'ın da okunması gerekir.⁶⁰

Attâr, daha çok mesnevî ve gazelde başarılı örnekler vermiştir. Rubâileri hemzebânı olan Hayyam'inkiler kadar takdire şâyân değildir. Kasîdeleri, Gazneli şairlerinden Unsurî, Ferruhî ve Minûçihri'ninkiler gibi ahenkli ve akıcı değildir. Onun ustalığı tasavvufî gazellerindedir. Gazellerinde ve mesnevî türünde Senâî dâhil pek çok selefini geçmiştir.⁶¹

I.b.2. Eserleri

“*Şerh-i Ahvâl ü Nakd ü Tahlîl-i Âsâr-ı Şeyh Feridüddîn Attâr Nişâbûrî*” isimli eseriyle Attâr ve eserleri hakkında güzel bir inceleme yapan Bedüzzamân Fürûzanfer, tezkire-nivîsânın Attâr'a nispet ettiği eserleri tahkîkin dışında ve mübâlağalı bulur. Rızâ Kalîhan Hidâyet 195, Kadı Nûrullah Şeşterî 112 ve Devletşah 25 kitabı ona nispet etmektedir.

Attâr bu kadar çok eserin müellifi olmasa da çok şiir söylediği açıktır. Bu sebeple bir beytinde şiiri puta kendini de putpereste teşbih eder:

---

⁵⁹ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 37.

⁶⁰ Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar II*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1997, s. 12.

⁶¹ Şahinoğlu, *DİA*, s. 96.

“*But-ı to şî’r mî bînem hemîşe / To râ coz but-perestî nist pîşe*”

“*Putun şîir görüyorum dâim senin / Put-perestlikten gayrı değil mesleğin*”⁶²

Fürûzanfer’e göre Attâr’ın manzum ve mensur eserlerinin en önemli özelliği topluma hidâyet ve yol göstermek için yazılmış olmasıdır. O nazım ve nesirde kuvvetli ve kudretli olmasının yanında, sohen-perdâz ü hoş-beyân ve muhâverede çevik ve üstündür. Hoca Nasîr Attâr’ı şu şekilde sitâyîş eder:

“*Ve kâne şeyhen mefûhan. Mefûh o kimseye derler ki iyi konuşur ve hoş-beyândır. Netîce budur ki Attâr mânevî beyân melekesine ve kelime zenginliğine sâhip, büyük bir şâir ve mâhir bir yazar, edib ve zebânî gâlip bir hatip idi. Kemâl-i serhad olan bu vasıfların kemter bir kimsede toplanmayacağı açıktır.*”⁶³

Attâr’ın, *Muhtarnâme* ve *Hüsrevnâme*’nin mukaddimesinde isimlerini zikrettiği kendine ait dokuz manzum eseri şunlardır: *Îlâhinâme*, *Esrarnâme*, *Cevâhîrnâme*, *Hüsrevnâme*, *Şerhü’l-Kalb*, *Musîbetnâme*, *Mantıku’t-Tayr*, *Dîvân-ı Kasâid ü Gazeliyât* ve *Muhtarnâme* ki mecmuâ-yı rubâiyâtıdır.⁶⁴

Fürûzanfer, Attâr’ın eserleri ile ilgili şöyle bir değerlendirmede bulunarak Attâr’ın dokuz manzum eseri kendinden saydığını, *Tezkiretü’l-Evliyâ* ile beraber Attâr’ın eserlerinin sayısının onu geçmeyeceğini; *Cevâhîrnâme* ve *Şerhü’l-Kalb*’in onun olduğuna dâir henüz açık bir nişan olmadığını; ona nispet edilen *Mazharu’l-Acâib*, *Lisânü’l-Gayb*, *Cevâhirü’z-Zât*, *Eşternâme*, *Fütûh*, *Bîsernâme*, *Haydarînâme*’nin kesinlikle ona ait olmadığını; *Pendnâme*’nin ona âidiyeti husûsunda ise şüphelerin bulunduğunu söyler.⁶⁵

⁶² Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, s. 37.

⁶³ Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, s. 38.

⁶⁴ Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, s. 38.

⁶⁵ Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, s. 38.

Bu durumda biri mensur sekiz eserin kesinlikle ona ait olduğu söylenebilir ki bu eserler şunlardır:

I.b.2.1. İlâhinâme

Mesnevî türünde yazılmıştır. 6500 beyitten müteşekkildir. Bir hükümdârın altı oğlunun isteklerini öğrenip bunların mânâsız arzular olduğunu ispata çalışması etrafında gelişen çerçeve hikâye ana vakayı oluşturur. İlk defa Şemseddin Sivâsî (ö. 1597) tarafından manzum bir Türkçe tercümesi yapılmıştır. Bu eser Gölpınarlı tarafından mensur olarak günümüz Türkçe'sine uyarlanmıştır.

I.b.2.2. Esrarnâme

İlk tasavvufî mesnevîsidir. Küçük hikâyelerden oluşan eser yirmi altı bölümdür. XV. asırda Ahmedî Akkoyunlu tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Sâdık Gevherî tarafından 1338'de Tahran'da neşredilmiştir.

I.b.2.3. Musîbetnâme

5740 beyitlik bu mesnevî *Cevabnâme* olarak da bilinir. Kırk bölümden müteşekkil bu eser Attâr'ın tasavvufî görüşlerinin aynasıdır. Allah (cc)'ı kâinatta arayan sâlikin O'nu iç âlemde bulmasını konu alır.

Eser, sâlikin önce pirinin emriyle İsrâfîl, Mikâil, Azrâil, hamele-i arş, kürsî, levh, kalem, cennet, cehennem; gök, güneş, ay, anâsır-ı erbaa, dağ, deniz, maden, nebâtât, vahşî hayvanlar, kuşlar, ehlî hayvanlar; İblis, cin, insan; Âdem, Nuh, İbrâhim, Mûsâ, Dâvud, İsâ, Muhammed (as); his, akıl, kalp ve canı dolaşarak onlara Allâh (cc)'ı sormasını konu alan hikâyelerden oluşur.⁶⁶

---

⁶⁶ Serhat Küçük, “*Ferîdüddin Attâr'ın Hayâtı ve Eserleri*”, Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, Mart 2013, s. 245.

Fakat onlar sâlikî ustaca cevaplarla başlarından savarlar. Neticede Allah (cc)'ı dışta arayan sâlik O'nu kendi içinde bulur. Eser Pîr Muhammed tarafından *Tarîkatnâme* ismiyle dilimize tercüme edilmiştir.

I.b.2.4. Hüsrevnâme

“*Gül ü Hüsrev*” veya “*Gül ü Hürmüz*” olarak da isimlendirilen bu eser tasavvufî olmayan tek mesnevîsidir. Rum kayserinin câriyeden doğan oğlu Hüsrev ile Hûzistan şâhının kızı Gül'ün aşkı anlatılır. Bu hikâye Bedr-i Ahvâzî isimli biri tarafından mensur yazılmış, Attâr bunu nazmetmiştir. Vakâ Ahvâz isimli beldeye geçtiği için o yöredeki menkîbeleri içermektedir. 8364 beyittir. Eski ve yeni olmak üzere iki versiyonu mevcuttur.⁶⁷

I.b.2.5. Muhtarnâme

Rubâîlerini cem ettiği eseridir. Konularına göre tasniflenmiş elli bölümden oluşur. İlk üç bölümü, tevhid, naat ve menâkıb-ı ashâbdır. 5000'den fazla rubâî mevcuttur.

I.b.2.6. Mantuku't-Tayr⁶⁸

Makâmât-ı Tuyûr, *Makâlâtü't-Tuyûr* veya *Tuyurnâme* isimleriyle de ma'ruftur. 4931 beyit olan bu eser Attâr'ın en meşhur mesnevîlerindedir. Pek çok tasavvufî rumûzu hâiz olduğundan merakla okunmuş ve sevilmiştir. Temel hikâye ve birçok küçük hikâyeden müteşekkildir.

---

⁶⁷ Şâhinoğlu, *DİA*, s. 97.

⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Zeynep Darıcı, *Feridüddin-i Attar'ın Mantuku't-Tayr İsimli Eserinde Metaforik Üslub*, Ankara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.

Hüdhüd'ün riyâsetinde pâdişahlarını aramaya çıkan ve içlerinde bülbül, tûtî (dudu), tavus, kaz, keklik, hümâ, doğan, ala üveyk, puhu ve kuyruksalanın da bulunduğu bir grup kuşun başından geçen olaylar anlatılır. Bu mesnevîde Hüdhüd müşid, kuşlar mürîd ve pâdişahları olan Simorg ise Allah (cc)'tır.

Kuşlardan otuz tanesi bu meşakkatli yolculuk esnâsında taleb, aşk, ma'rifet, istiğnâ, tevhid, hayret ve fenâ isimli yedi vâdiyi geçmeye güç yetirirler. Diğerleri vâdilerde çeşitli sebeplerle oyalanıp kalırlar. Yedi vâdiyi geçenler merakla pâdişahlarını görmeye çalışırken bir postacı, okumaları için bir kâğıt uzatır. Yolculuk esnasında başlarından geçen her olayın kâğıtta yazılı olduğunu görüp hayrette kalırlar. Hayretlerini daha da artıran şey pâdişahlarının Simorg olmasıdır. Çünkü "si morg" otuz kuş anlamına gelmektedir. Simorg onlara hitâb ederek: "*Burası bir aynadır. Siz buraya otuz tane kuş geldiğiniz için Simorg'u gördünüz. Fazla veya eksik gelseydiniz o kadar görürdünüz.*" der. Neticede "si morg" Simorg'da fâni olur.⁶⁹

Eser Şemseddin Sivâsî, Fedâî (ö. 1636) ve XIV. asır şairlerinden Gülşehrî tarafından dilimize tercüme edilmiş, Güşehrî'nin tercümesi Âgah Sırrı Levent tarafından neşredilmiştir (Ankara 1957). Ayrıca Abdülbâkî Gölpınarlı'nın 2 ciltten müteşekkil sâdeleştirilmiş bir neşri bulunmaktadır.

I.b.2.7. Dîvân

Attâr'ın tasavvufî fikirlerinin ifâdesi olan 10.000 beyitten müteşekkil bu divanla ilgili ilmî bir çalışma yapılmamıştır.

---

⁶⁹ Burada Hallâc'ın "*Ene'l-Hak!*" sözüne de bir telmih vardır.

I.b.2.8. Tezkiretü'l-Evliyâ

Mensur olan tek eseridir. Cafer-i Sâdık ile başlayıp Hallâc-ı Mansur'la biten 72 sûfinin tercüme-i hâlleri anlatılmış ve sözleri nakledilmiştir.⁷⁰ Daha sonra başkaları tarafından yapılan eklemelerle beraber sûfi sayısı 97'ye ulaşmıştır. Attâr'ın bu eseri meşhur olmuş ve birçok dile tercüme edilmiştir.

Türkçe'ye ilk tercümesi Aydınöglu Mehmet Bey zamanında ismi meçhul biri tarafından yapılmıştır. En bilinen tercümesi ise Sinan Paşa'ya aittir. Süleyman Uludağ'ın da bir tercümesi vardır.

---

⁷⁰ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, “mündericât” bölümü.

İKİNCİ BÖLÜM

PENDNÂME-İ ATTÂR VE KLASİK TÜRK EDEBİYATI'NDA

PENDNÂME GELENEĞİ

II.a. Pendnâme-i Attâr

Edebiyatımızda pendnâme geleneğinin oluşmasında mühim rol oynayan *Pendnâme*'yi Şeyh Attâr (ks) mesnevî nazım şekliyle yâni her beyit kendi arasında kâfiyeli olarak nazmetmiş ve eserde aruzun mesnevîlerde en çok kullanılan kalıplarından biri olan “fâilâtün fâilâtün fâilün” kalıbını kullanmıştır.

Eserin giriş kısmı mesnevîye uygun olarak Allah (cc)'a hamd, Rasûlü (sav)'ne salavât, din büyüklerine medhiye ve münâcat ile başlasa da eser mesnevî değil; nefsin kibir, cimrilik, sabır, sehâvet, şükür, rızâ gibi temel problemlerini; tasavvufun nefis, ma'rifet, riyâzet, tecrîd ü tefrîd gibi kavramlarını ve avamın faydasına olan bazı ictimâî mevzuları anlatan bir nasihatnâmedir.

Şeyh Attâr (ks) eserinde nasihati ön plana çıkardığı için, *Mantiku't-Tayr* mesnevîsinde olduğu gibi fehmi zorlaştıran girift bir anlatım yolu tercih etmemiş, herkesin rahatlıkla anlayabileceği ifâdeleri kullanarak *Pendnâme*'yi avamın da kolaylıkla anlayabileceği bir tarzda nazmetmiştir.

Kur'ânî üslûbu kullanarak *Pendnâme*'ye “hamd” kelimesiyle başlar ve ilk beyitte “*Hodâ-yi pâka sonsuz hamd olsun!*” der. Eserinde sohbet anlatım tarzını kullanır. Sanki karşısında bir evlâdı varmış ve ona gönülden nasihat ediyormuş gibi hitapları tatlı ve yumuşaktır. “*Ey peser, ey birâder, ey cân-ı peder, ey azîz-i pür hüner, ey dindâr, ey hûşyâr, ey halîl, ey azîz, ey cân-ı azîz, ey ehl-i temîz, ey ahî, ey hâce, ey*

nikû(iyi), ey selîm, ey muhterem, ey velîd, ey hûşmend, ey halef, ey halîfe, ey ehl-i sülûk, ey mü'min-i nikû likâ" gibi gönül okşayıcı hitapları sık sık kullanırken "*ey bu'l-heves*" gibi intibâha getiren ve îkâz edici hitapları da kullanır.

Bir taraftan Allah (cc)'ın rahmetini hatırlatırken, diğer yandan azabıyla korkutur. En büyük öfkesi münâfık olan kişiyedir. Hiç kimse için bedduâ etmediği halde, münâfık için "*Onun tohumu yeryüzünden silinsin!*" demekten kendini alamaz. Eserin son beyitlerinde günâhlarını îtirâf edip âcizliğini sergiler. Allah (cc)'tan gelen her hükme râzı olduğunu belirterek af diler. Ve son beyitte de okuyucuya duâ ederek bu nasihatleri çok okuyanlar için Allah (cc)'tan rahmet talebinde bulunur.

Edebî cihetten bakıldığında eserdeki beyitler edebî sanatlar ve kâfiye yönünden zayıftır. En fazla "*istiâre, teşbih, mübâlağa, telmih, intak*" gibi sanatları kullanılmış ve genellikle "*bud (buved), bâş, kerden, kon*" gibi yardımcı fiillerden redifler oluşturulmuştur.

Fakat bu eser için bir nâkışlık değildir. Çünkü müellifin amacı şiir sahasındaki san'atını icrâ etmek değil, avamın ve havasın dünyâ ve âhiret saâdetine vesîle olacak bir eser-i bî-bahâ ortaya çıkarmaktır.

Pendnâme-i Attâr, Osmanlılarda ders kitabı olarak okutulmuş ve önemsenmiştir. 1809'da Londra'da, 1819'da Paris'de yayınlanmış; Türkçe'den başka Fransızca, Almanca, İngilizce, İsveççe, Latince, Hintçe ve Arapça'ya da tercüme edilmiştir.⁷¹

Pendnâme'nin Anadolu sahasındaki ilk manzum tercümesi Sabâyî mahlaslı Edirneli Hayreddin'in 16. asrın başlarında Ali Paşa için kaleme aldığı *Sırât-ı*

---

⁷¹ Cumhuriyet Ünlü, *Kilisli Mustafa Rûhî Efendi'nin Rûhu's-Şurûh'u*, Edirne Trakya Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Edirne 2007.

Müstakîm'dir.⁷² Birçok edib tarafından dilimize çevrilen *Pendnâme*'nin bilinen tercüme ve şerhleri şunlardır:

Zaîfî'nin *Kitâb-ı Bostân-ı Nasâyih*'i, Ömer bin Hüseyin'in *Şerh-i Pend-i Attâr*'i, İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Şerh-i Pend-i Attâr*'i, Şem'î Şem'ullâh Prizrenî'nin *Saâdet-nâme'si*, Mehmed Murâd el-Nakşibendî'nin *Mâ-Hazar*'ı, Vak'anüvîs Abdurrahman Abdi Paşa'nın *Müfid*'i, Hulûsî'nin *Vesîletü'l-Merâm*'i, Mustafa Refia'nın *Berg-i Dervîşân*'i, Nailî Sâlih Efendi'nin *Kenz-i Nasâyih*'i, Hasan Şuûrî'nin *Şerh-i Pend-nâme-i Attâr*'i, Mustafa Rûhî Efendi'nin *Rûhu's-Şurûh*'u, Abdülmecid b. Şeyh Nasuh'un *Tercüme-i Pend-i Attâr*'i, *Şerh-i Nazm-ı Miftâh-ı Pend-i Attâr*, *Kenzü'l-Fevâ'id* ve *Hulâsatü'l-Kavâ'id*, İsmet Süleyman'ın şerhi, İsmail Müfid Edendi'nin şerhi, İsmet Mehmet'in şerhi, Erzincanlı Hacı Feyzullah'ın şerhi, Edirneli Nazmî'nin tercümesi, Emre'nin tercümesi, Ahmet Metin Şahin'in tercümesi, Livâî'nin tercümesi, M Nuri Gencosman'ın mensur tercümesi.

Bizim üzerinde çalıştığımız şerh ve tercüme Ali Behcet Efendi'nin "*Nüzhetü'l-İhvân*" ismini verdiği *Pend-i Attâr* şerhidir ki şu ana kadar üzerinde herhangi bir çalışma yapılmadığı için sâdece bir kaynakta ismi geçmektedir. Bu da *Pendnâme*'nin tespit ve tetkik edilmemiş başka tercüme ve şerhlerinin olduğu ihtimâlini kuvvetlendirmektedir.

Pendnâme şerhlerindeki beyit sayılarının farklı olması şârihlerin eseri şerh ederken bazı kısımlarına kendi nazmettikleri beyitleri eklemeleriyle alâkalıdır. Meselâ Edirneli Nazmî'nin şerhi 3000 beyite ulaşmıştır. Abdülmecit Tosyevî'nin şerhi 1234 beyit, Mustafa Rûhî Efendi'nin şerhi ise 868 beyitte kalmıştır. Ali Behcet Efendi'nin "*Nüzhet'ül-İhvân*" adını verdiği "*şerh kılıklı tercümesine*" göre *Pendnâme* 79 bölümden

---

⁷² Kadir Atlansoy, "*Pend-i Attâr'ın Türkçe İlk Manzum Çevirisi: Sabâyî'nin Strat-i Müstakim Mesnevisi*", İlmî Araştırmalar 2005, sy. 20, s. 27-41.

müteşekkil 902 beyitlik bir eserdir. *Nüzhetü'l-İhvân'a* göre *Pendnâme*'nin bölümleri şunlardır:

1. Der Sıfat-ı Hamd-ı Hodâ-yı Tealâ (25 beyt)
2. Der Na't-ı Seyyidü'l-Mürselîn (9 beyt)
3. Der Menâkıb-ı Eimme-i Dîn (6 beyt)
4. Der Münâcât-ı Kâdü'l-Hâcât (12 beyt)
5. Der Nigûheş-i Nefs-i Emmâre (6 bey)
6. Der Riyâzet-i Nefs-i Bed (12 beyt)
7. Der Fevâid-i Hâmûşî (12 beyt)
8. Der Amel-i Hâlis (10 beyt)
9. Der Beyân-ı Pâdşâhân (9 beyt)
10. Der Beyân-ı Ahlâk-ı Hamîde (10 beyt)
11. Der Beyân-ı Çârçîz-i Bâ-Hater (10 beyt)
12. Der Beyân-ı (Çârçîz Ki Alâmet-i) Nîk-bahtî (10 beyt)
13. Der Beyân-ı Esbâb-ı Âfiyet (27 beyt)
14. Der Sıfat-ı Dervîşî (vü Hubb-ı Dervîşân) (12 beyt)
15. Der Sıfat-ı Bedbahtî (10 beyt)
16. Der Sıfat-ı Riyâzet (10 beyt)
17. Der Sıfat (Beyân)-ı Mücâhede-i Nefs (11 beyt)
18. Der Beyân-ı Sabr (Der Fakr) (25 beyt)
19. Der Beyân-ı Terk-i Zînet (12 beyt)
20. Der Beyân-ı Nişân-ı Eblehân (9 beyt)
21. Der Beyân-ı Âfiyet (12 beyt)
22. Der Beyân-ı Alâmet-i Akl u Dâniş-i Nasîhat (10 bey)
23. Der Beyân-ı Restgârî⁷³ (8 beyt)
24. Der Sıfat-ı Zikrullâh (22 beyt)
25. Der Beyân-ı Zindegânî (3 beyt)
26. Der Beyân-ı Hisâl-ı Zemîme (7 beyt)
27. Der Beyân-ı Müdbirî (10 beyt)
28. Der Beyân-ı Sıfat-ı Dâniş (10 beyt)
29. Der Beyân-ı Âncî ez Rûsvâyî Hîzed (9 beyt)
30. Der Beyân-ı Sıfat-ı Nâcins (10 beyt)
31. Der Beyân-ı Sıfat-ı Şokr (10 beyt)
32. Der Beyân-ı Anhâ ki Ba'd ez Reften İmkân-ı Bâz Âmeden Nist (10 beyt)
33. Der Beyân-ı Sıfat-ı Hâmûşî vü Sehâvet (11 beyt)
34. Der Beyân-ı Ahlâki Çendî ki Çendî-yi Dîger ez Ân Hâsıl u Zâhir Âyed (10 beyt)
35. Der Beyân-ı Doşmen Dâşten ü Vâm Kerden (5 beyt)
36. Der Sıfat-ı Zenân ü Sibyân (4 beyt)
37. Der Beyân-ı Hakk-ı Vâlideyn ü Farz Âverden (4 beyt)
38. Der Beyân-ı Tezâyüd-i Ömr (4 beyt)
39. Der Beyân-ı Noksan-ı Ömr (6 beyt)
40. Der Beyân-ı Şeâmet-i Duruğ-gûyî (15 beyt)
41. Der Beyân-ı Ân ki Âb-rûy ez Ân Ziyâdet Mî Şeved (24 beyt)
42. Tenbîhât-ı Âhirî (23 bey)
43. Der Beyân-ı İhtirâz Ez Doşmenân (10 beyt)
44. Der Beyân-ı Sıfat-ı Hôrî (10 **beyt**)

---

⁷³ Aynı konu başlığıyla bir bölüm daha olsa da beyitleri farklıdır.

45. Der Beyân-ı Sıfat-ı Yâr-ı Muvâfık (10 beyt) 46. Der Beyân-ı Pend-i Nâsîh (5 beyt)
47. Der Beyân-ı Ehl-i Saadet (5 beyt) 48. Der Beyân-ı Restgârî (7 beyt) 49. Der Beyân-ı
Sıdk u Emânet ü Sehâvet (8 beyt) 50. Der Beyân-ı Sıfat-ı Terk-i Heşm ü Kahr (7 beyt)
51. Der Beyân-ı Bî-Vefâ-yı Cihân (6 beyt) 52. Der Beyân-ı Sıfat-ı Ma'rifet (20 beyt) 53.
Der Beyân-ı Sıfat-ı Verâ' (12 beyt) 54. Der Beyân-ı Sıfat-ı Şeref-i Hıdmet (10 beyt) 55.
Der Beyân-ı İkrâm-ı Mihmân (21 beyt) 56. Der Beyân-ı Sıfat-ı Alâmethâ-yı Ahmakân
(10 beyt) 57. Der Beyân-ı Sıfat-ı Fâsık (2 beyt) 58. Der Beyân-ı Sıfat-ı Şakî (6 beyt) 59.
Der Beyân-ı Sıfat-ı Bahîl (4 beyt) 60. Der Beyân-ı Hâcet Hâsten (4 beyt) 61. Der
Beyân-ı Sıfat-ı Saht-dil (5 beyt) 62. Der Beyân-ı Sıfat-ı Kanâat (23 beyt) 63. Der
Beyân-ı Fazl-ı Sehâ (10 beyt) 64. Der Beyân-ı Ef'âl-i Şeytânî (4 beyt) 65. Der Beyân-ı
Sıfat-ı Münâfık (8 beyt) 66. Der Beyân-ı Alâmet-i Ehl-i Takvâ (4 beyt) 67. Der Beyân-ı
Şokr-i Ne'mî (6 beyt) 68. Der Beyân-ı Fazîlet-i Sadaka⁷⁴(11 beyt) 69. Der Beyân-ı
Nesâyih (41 beyt) 70. Der Beyân-ı Fevâid-i Sabr (10 beyt) 71. Der Beyân-ı Tecrîd ü
Tefrîd (48 beyt)72. Der Beyân-ı Riâyet-i Mihmân (4 beyt)73. Der Beyân-ı Fazîlet-i
Sadaka (10 beyt) 74. Der Beyân-ı Kerâmethâ-yı Hak (4 beyt) 75. Der Beyân-ı Ân Ki
Dostî Râ Neşâyed (23 beyt) 76. Der Beyân-ı Sila-i Rahm (5 beyt) 77. Der Beyân-ı
Merdî vü Fütüvvet (10 beyt) 78. Der Beyân-ı Fakr (7 beyt) 79. Der Beyân-ı İntibâh Ez
Gaflet (27 beyt)

---

⁷⁴ Aynı konu başlığıyla bir bölüm daha olsa da beyitleri farklıdır.

II.b. Klasik Türk Edebiyatı'nda Pendnâme Geleneği

Öğüt, nasihat anlamına gelen pend kelimesi Farsça'dır. Arapça'da kullanılan nush ve va'z kelimeleri de aynı anlama gelmektedir.⁷⁵

İsfahânî'ye göre va'z kelimesi engelleyip men etme, geri tutup alıkoyma ve bununla beraber korkutma;⁷⁶ nush ise kişinin, arkadaşının salâhına(hayırına) olacak bir fiilde bulunmaya ya da söz söylemeye yönelmesi⁷⁷ demektir.

Günümüz Türkçe'sinde pend kelimesinden ziyâde Arapça kökenli olan nasihat ve vaaz kelimeleri yaygın olarak kullanılmaktadır.

Pend kelimesi öğüt, nâme ise mektup ve risâle mânâsına geldiğinden, Farsça terkip olan pend-nâme öğütler mektubu, nasihatler risâlesi demektir. Pendnâme dilimizde nasihat-nâme şeklinde kullanılmaktadır.

Nimet Yıldırım'a göre pend kelimesi yol anlamına da gelmektedir. Bu tanımdan yola çıkarak pendnâmenin insanlara dünyâ ve âhiretleri ile ilgili hususlarda yol gösteren yazılar olduğunu söyleyebiliriz.

Bir yönüyle pendnâme sâdece yazıldığı döneme değil gelecek nesillere de öğüt vermeyi amaçlayan bir yazı türüdür.

Pendâme İranlıların kullandığı edebî türlerden biridir. İranlılarda İslam öncesinde öğüt edebiyatı revaçta olmuş, enderznâme ve pendnâme türünden pek çok

---

⁷⁵ Kur'an'da "zıkr" kelimesi de bazı âyetlerde öğüt anlamında kullanılmıştır. bk. A'râf, 7/ 2.

⁷⁶ Râgıp El-İsfahânî, *Müfredât*, çev. Yusuf Türker, Pınar Yayınları, İstanbul 2016, s. 1558.

⁷⁷ İsfahânî, *Müfredât*, s. 1438.

nasihatnâmeler te'lif edilmiştir.⁷⁸ İslam sonrasında da *Kuran*'ın nâsları çerçevesinde İranlılar pendnâme yazma geleneğini devam ettirmişler ve bu hususta İslâmî Türk Edebiyatını etkilemişlerdir.

Türk isminin geçtiği ilk yazılı belge olan Orhun Abideleri, savlar ve Uygurlara ait Maniheizm metinleri⁷⁹ gibi İslam Öncesi Dönem'e ait ilk yazılı nasihatnâmeler mevcut olsa da Fars öğüt edebiyatına nazaran İslam Öncesi Dönem Türk Edebiyatı nasihat türü eserler yönünden zayıf kalmaktadır.

İslam sonrası müellifleri pendnâme yazmaya meyl ettiren âmil Allah (cc)'in emri ve *Kur'an*'ın üslûbu olmuştur. Çünkü Sûr'a üflenene kadar hükmünü kaybetmeyip önemini koruyacak en mühim pendnâme (*öğütler kitabı*) *Kur'an-ı Kerîm*'dir. *Kur'an*'ın indiriliş gâyesi insanların öğüt almasını sağlamaktır.⁸⁰ Diğer suhurlar ve kutsal kitaplar da insanların öğüt almaları için indirilmiş,⁸¹ bütün rasüller ve nebîler insanlara öğüt vermek için gönderilmiştir.⁸²

Öğüt (*pend*) Allah (cc)'in rahmân sıfatının tezâhürüdür.⁸³ Allah (cc) insanlar öğüt alsın diye *Kur'an*'da misaller getirmiş⁸⁴ ve *Kur'an*'ın anlaşılmasını kolaylaştırmıştır.⁸⁵ Ayrıca akıl sahiplerinin öğüt alması için kâinatta pek çok ibretli şeyler yaratmış⁸⁶ ve onlara tefekkür etmeleri için de belirli bir süre tanımıştır.⁸⁷

---

⁷⁸ Nimet Yıldırım, "*Fars Öğüt Edebiyatı*", Nüsha 2005, sy. 1, s. 51/52.

⁷⁹ Abdülhakim Koçin, *Zaifî ve Bustân-ı Nesâyih*, Gazi Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1991.

⁸⁰ Bakara, 2/231; Sâd, 38/ 87.

⁸¹ Mâide, 5/46.

⁸² A'râf, 7/9-68-79-62; En'âm, 6/80.

⁸³ Şuarâ, 26/5.

⁸⁴ İbrâhîm, 14/25.

⁸⁵ Kamer, 54/40.

Çoğu insanın kendisine öğüt vereni sevmediğini⁸⁸ bilen Allah (cc), bir taraftan öğüt almayanların hazin âkıbetini⁸⁹ hatırlatırken diğer taraftan da öğüt verenleri güzel bir üslûb kullanmaları konusunda ikâz etmiştir.⁹⁰

Bazılarına öğüt fayda etmese de⁹¹ Allah (cc)'ın azâbından korkan⁹² havf ehline, Allah (cc)'a karşı gelmekten sakınan⁹³ takvâ ehline, Allah (cc)'a ve âhîret gününe inanan⁹⁴ mü'minlere⁹⁵ öğüt tesir eder. Ve onlar Allah (cc)'ın öğüdü kendilerine ulaştığı zaman secde ederek kibirlenmeksizin hamd ve tesbih ederler.⁹⁶

Öğüt o kadar mühimdir ki Allah (cc)'ın Asr Sûresi'nde⁹⁷ beyân ettiği gibi îmân edip sâlih amel işleyenler, eğer birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye etmezler ve etrafındakilere öğüt vermezlerse hüsrâna uğramış olurlar.

Bazı âyetlerde Allah (cc) yoksula yedirmeyenleri değil, başkalarını yoksula ikram etmeye teşvik etmeyenleri kınamaktadır.⁹⁸ İsrâiloğullarının lânetlenmelerinin sebeplerinden biri de kötülük yapanlara nasihat etmemeleridir.⁹⁹

---

⁸⁶ Nahl, 16/13; Furkân, 25/62.

⁸⁷ Fâtır, 35/37.

⁸⁸ A'râf, 7/79.

⁸⁹ Kamer, 54/ 51; A'lâ, 87/11.

⁹⁰ Nahl, 16/125; Tâhâ, 20/44.

⁹¹ Şuarâ, 26/136.

⁹² Tâhâ, 20/2.

⁹³ Nûr, 24/34.

⁹⁴ Bakara, 2/232.

⁹⁵ Zâriyât, 51/55.

⁹⁶ Secde, 32/15.

⁹⁷ Asr, 103/3.

⁹⁸ Fecr, 89/18; Hâkka, 69/34.

Efendimiz (sav) öğüt vermenin (*nasihatın*) dindeki önemini bâriz hâle getirmek için dîni, nasihat olarak târif etmiştir.¹⁰⁰ Bu bakımdan nasihatın dinde yeri büyüktür.

Istilahta nasihate “*emr-i bi'l-ma'rûf, nehy-i ani'l-münker*” ismi verilir. Yâni iyiliği, güzeli emretmek, kötülüğü ve fenâlığı yasaklamak. Bu her mü'min temel ve aslî görevidir. Buna tebliğ şuuru da denebilir.

Allah (cc) her ümmette öğüt veren bir topluluğun bulunmasını emretmekte¹⁰¹ ve öğüt veren o topluluğu insanların arasından çıkarılmış en hayırlı bir ümmet olarak yâd etmektedir.¹⁰² Efendimiz (sav) nasihat edilmesi gereken yerde susup kalben buğuz ederek geçip gitmeyi en zayıf îmân olarak telakki etmiş¹⁰³ ve gündemlerinde nasihat olmayanların azâba dûçâr olacağını haber vermiştir.¹⁰⁴

Öğüt aslında verilenden çok verene faydalıdır. Çünkü kendisine öğüt verilen öğüdü kabul edip onunla amel etmese bile, öğüt veren kişi mutlaka kazananlardan olur.¹⁰⁵

Bu bakımdan İslam târihinde her devrin erbâb-ı kaleminden olan udebâsı, şuarâsı, ulemâsı, hukemâsı ve urefâsı, kendi devirlerinde yaşayanlara ve gelecek nesillere birer öğüt olmak üzere pendnâmeler, nasihatnâmeler ve öğüt içeren farklı edebî türlerde eserler kaleme almıştır. Bu eserlerin geneline günümüz tâbiriyle, öğretici anlamına gelen Fransızca “*didactique*” kelimesinden alınma “*didaktik eserler*” ismi

---

⁹⁹ Mâide, 5/79.

¹⁰⁰ İmam Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, çev. Mehmet Emre, Bedir Yayınları, İstanbul 1974, s. 166.

¹⁰¹ Âl-i İmrân, 3/104.

¹⁰² Âl-i İmrân, 3/110.

¹⁰³ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 169.

¹⁰⁴ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 173.

¹⁰⁵ A'râf, 7/165.

verilir ki Türk İslam Edebiyatı'nda şâirlerin de en çok eser verdiği tür didaktik ve ahlâkî öğütler içeren şiir türleridir.¹⁰⁶

Mahmut Kaplan'ın ifâde ettiği gibi nasihatnâme türünün edebiyatımızda ortaya çıkmasında Attâr'ın *Pendnâmesi*'nin mühim rolü olmuştur. Nasihatnâmeler manzum, mensur ve nazım nesir karışık üç şekilde te'lif edilmiş ve Eski Türk (*Divân*) edebiyatında kullanılan nazım şekillerinin (*mesnevî, kasîde, gazel, terci-i bent vb.*) hemen hemen hepsiyle manzum nasihatnâmeler yazılmıştır.¹⁰⁷ Fakat en çok mesnevî nazım şekli kullanılmıştır.¹⁰⁸

Nasihat içerikli manzum ve mensur eserlerin tasnifiyle ilgili detaylı bir çalışma maalesef yapılamamıştır. Agah Sırrı Levent, Belleten dergisinde yayımlanan “*Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız*” isimli makalesinde nasihat içerikli kitapların tasnifini yaparken, bir eseri yalnızca dînî, ahlâkî ya da tasavvufî olarak sınıflandırmanın zor olduğunu çünkü bu eserlerin aynı zamanda hem dînî, ahlâkî hem de tasavvufî nasihatler içerdiğini belirtmekte ve kesin bir ayırım yapmanın güçlüğüne dile getirmektedir.

Agah Sırrı nasihat içerikli eserleri nasihatnâmeler (pendnâmeler), siyâsetnâmeler, genel ahlak kitapları, mev'ize kitapları, fütüvvetnâmeler, tahkiyeli ahlâkî eserler, ahlâkî fıkra ve hikâyeler, atasözleri, Kâbusnâme çevirileri, Kelile ve Dimne çevirileri ve türlü (diğer) eserler olmak üzere yaklaşık on iki gruba ayırmıştır.¹⁰⁹

---

¹⁰⁶ Cevdet Kudret, *Örneklerle Edebiyat Bilgileri II*, İnkılap ve Akâ Yayınları, İstanbul 1980, s. 138.

¹⁰⁷ Mahmut Kaplan, “*Türk Edebiyatında Manzum Nasihatnâmeler*”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 11, s.791-799.

¹⁰⁸ İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 1995, s. 419.

¹⁰⁹ Agah Sırrı Levent, “*Ümmet Çağında Ahlak Kitaplarımız*”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1963, sy. 234, s. 91.

Mahmut Kaplan, nasihatnâme türündeki eserleri dînî nasihatnâmeler, tasavvufî nasihatnâmeler, sosyal hayatla ilgili nasihatnâmeler ve çeşitli ilim dallarıyla ilgili nasihatnâmeler şeklinde tasnif etse de bu tasnifin göreceli olduğunu da eklemektedir.¹¹⁰

“*Anadolu Türk Edebiyatında Ahlâkî Mesnevîler*” isimli makalesinde Emine Yeniterzi seksen iki mesnevîyi diğerlerinden ayırarak ahlâkî öğüt kitapları içinde saymıştır.¹¹¹

Biz bu bölümde Klasik Türk Edebiyatı’na âit olan ve Attâr’ın *Pendnâme*’si gibi manzum olarak yazılmış nasihatnâmeler ve nasihat içeren ahlâkî mesnevîler üzerinde duracağız.

Türk İslam Edebiyatı’nın yazılı ilk eserleri nasihat kitaplarıdır ve Karahanlılar dönemine aittir. Bu eserler Anadolu’da sahasında nasihatnâme geleneğinin oluşmasına büyük katkı sağlamıştır.

Bunlardan ilki Yusuf Has Hacip tarafından 1070 yılında kaleme alınarak Karahanlı hükümdarına sunulmuş olan ***Kutadgu Bilig***’tir. Mesnevî türünde yazılmış, alegorik, 6645 beyitlik bir siyâsetnâme ve öğütler kitabıdır. İranlılar bu eseri *Şahnâme-i Türkî* veya *Pendnâme-i Mülûk*¹¹² şeklinde isimlendirmişlerdir. *Mutluluk Bilgisi* anlamına gelen eserde yazar Allah (cc)’ın olmasını istediği ideal insan temasını işlemiştir.

Diğer eser âmâ bir müellif Edib Ahmet Yüknekî’nin te’lif ettiği ***Atabetü’l-Hakâyık***’tır ki *Hakikatlerin Eşiği* anlamına gelir ve dörtlükler halinde

---

¹¹⁰ Kaplan, “*Türk Edebiyatında Manzum Nasihatnâmeler*”, *Türkler Ansiklopedisi*, s.791-799.

¹¹¹ Emine Yeniterzi, “*Anadolu Türk Edebiyatında Ahlâkî Mesnevîler*”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2007, C. 5, sy. 10, s. 433/468.

¹¹² ***Büyük Türk Klasikleri***, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004, C. I, s. 133.

nazmedilmiştir.¹¹³ Reşit Rahmetî Arat'a göre bu eser Türk-İslam muhîtinin kültür çerçevesi içinde fertlerin terbiyesi için tanzim edilmiş olan esasları, olduğu gibi, Türkçe ve manzum olarak tekrarlayan bir ahlak kitabıdır.¹¹⁴ Müellifi de isminden anlaşıldığı üzere edib ve fâzıl biridir.

Karahanlı Türkçesi'yle 12. asırda yazıldığı zannedilen diğer bir eser Türkistan şeyhlerinin ulusu Ahmet Yesevî (ö. 1166)'nin ***Dîvân-ı Hikmet'***idir. Hikmet adı verilen dörtlüklerden ve gazellerden müteşekkil eser dînî ve tasavvufî mevzuları içeren manzum bir kitaptır.¹¹⁵

Yukarıda saydığımız eserlerin de te'siriyle Klasik Türk Edebiyatı sahasında te'lif edilen manzum nasihatnâmeler ve nasihat içerikli mesnevîler şunlardır:

Mesnevî-i Şerif (1259/1268): Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin "*Hüsameddin'e göre yazdım!*" dediği bu eser Farsça te'lif edilmiş yaklaşık 26 000 beyitlik bir mesnevîdir.

Risaletü'n-Nushiyye (1307): Yunus Emre'nin (ö. 1320) te'lifi olan eser Anadolu sahasında yazılan ilk Türkçe nasihatnâme örneğidir. Mesnevî türünde yazılan eser 600 beyitten müteşekkildir.

Çarhnâme (13. yy): Ahmed Fâkih'in (ö. 1230'dan sonra) kasîde şeklinde yazdığı eser 100 beyitlidir. 83 beyitten sonrası kayıptır.¹¹⁶

Dâstân-ı Sultan Mahmud (14. yy): Şeyyâd Hamza'nın (14. yy)yazdığı eser 79 beyitlik bir mesnevîdir. Sultan Mahmud ile bir fakirin münâzarası çerçevesinde fakirlik ve zenginlik gibi farklı dînî meselelerle ilgili nasihatler verir.

---

¹¹³ ***Büyük Türk Klasikleri, C.I, s. 162.***

¹¹⁴ ***Büyük Türk Klasikleri, C. I, s. 159.***

¹¹⁵ ***Büyük Türk Klasikleri, C. I, s. 166.***

¹¹⁶ ***Büyük Türk Klasikleri, C. I, s. 264.***

Feleknâme (14. yy): Gülşehrî'nin (ö. 14.yy) Farsça kaleme aldığı eser hayat ve memattan bahseden tasavvufî bir mesnevîdir. Anadolu'da hüküm süren İlhan hükümdârı Gazan Han'a sunulan 142 varaklık eserde *Mesnevî*'nin büyük tesiri vardır.¹¹⁷

Garibnâme (1330): 10603 beyitlik bu büyük mesnevînin yazarı Âşık Paşa'dır (ö. 1332). On bölümden müteşekkil tasavvufî, dînî ve ahlâkî nasihatler kitabıdır. Her on bâb da kendi arasında on destana ayrılmaktadır.

Fakrnâme (1330'dan sonra): 161 beyitlik tasavvufî bir mesnevî olan bu eserin müellifi Âşık Paşa'dır. Fakr'a övgüler düzülen eserde dünyaya düşkün olmamak, nefsin isteklerine uymamak ve mütevâzî olmak tavsiye edilir.

Dâsitân-ı Vasf-ı Hâl-i Her Kesî (1330'dan sonra): Âşık Paşa'nın 39 beyitlik bir mesnevîsidir. *Garipnâme*'nin sonundadır. “*Dem in dem est!*” yâni “*An bu andır!*” fikrini içeren öğütler vermektedir.

Hikâye (1330'dan sonra): Âşık Paşa'nın 59 beyitlik bir mesnevîsidir. Bir Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi'nin müşterek yaşadıkları bir hikâyeyi anlatır.

Nasihât-nâme (14. yy): Süleyman isimli meçhul bir şâir tarafından kaleme alınan, baş kısmı eksik, kalan kısmı 203 beyitten oluşan bir mesnevîdir. Cuma gününün ve üç ayların faziletinden, dünya ve âhiret gibi mevzulardan bahseder.

Ferhengenâme-i Sa'dî (1354): Meşhur İran şâiri Şeyh Sa'dî'nin (ö. 1292) *Bostan* isimli 4184 beyitlik eserinin Hoca Mesud tarafından yapılmış 1073 beyitlik kısmının nazmen tercümesidir. Sultanlara ve halka dînî ve ahlâkî nasihatler içerir.

Ferahnâme (1387): Kemaloğlu İsmâil (ö. 1387'den sonra) isimli meçhul bir şâirin 3030 beyitlik mesnevîsidir. Trablusşam emiri Mir Gazi'ye sunulan dâsitâni ve

---

¹¹⁷ ***Büyük Türk Klasikleri, C. I, s. 273.***

efsânevî mâhiyetteki eser 13 meclisten oluşur. Şâir eserini ibretnâme olarak da isimlendirmektedir.¹¹⁸

Minbernâme (14. yy): Kaygusuz Abdal'a ait eser 61 beyitlik bir nasihatnâmedir.

Pend-i Ricâl: Emir Sultan'ın müridlerinden Aydınlı Mürîdî tarafından kaleme alınan eser 3748 beyitlik 21 meclisten müteşekkil bir mesnevîdir. Yazılış tarihi belli değildir.

Beşâretnâme (1408/09): Hurûfî şuarâsından Refîî'nin eseri olan 1451 beyitlik bu mesnevî hurûfliğin esaslarından, aşk, nefis, şeytan, namaz gibi mevzûlardan bahseden bir ahlak kitabıdır.

Vasiyyet-i Nûşirevân-ı Âdil be Püsereş Hürmüz-i Tâc-dâr (15. yy): Ahmed-i Dâî'nin baş ve son kısmı hâriç Farsça'dan tercüme ettiği “Âdil Nûşirevan'dan Taç Sahibi Oğlu Hürmüz'e Vasiyet” anlamına gelen bu eser 115 beyitlik, vasiyetnâme, siyâsetnâme ve nasihatnâme özelliklerini hâvî bir mesnevîdir. Çocuk muhatap alınarak yazılan ilk nasihatnâme olarak kabul edilmektedir.¹¹⁹

Bahrü'l-Hakâyık (1409): Hacı Bektaş Veli'nin *Makâlâtı*'nın Hatiboğlu tarafından yapılmış 1502 beyitlik manzum tercümesidir. Sekiz bâbdır ve her bâb da altı bölümden oluşur.

Ferahnâme (1426): Hatiboğlu'na ait eser 100 hadisin manzum tercümesi ile beraber nasihatler içeren 6102 beyitlik bir mesnevîdir.

Mürşîdü'l-Ubbâd (15. yy): XV. asır şuarâsından Ârif'in yazdığı tasavvufî bir mesnevîdir.

---

¹¹⁸ Yeniterzi, “*Anadolu Türk Edebiyatında Ahlâkî Mesnevîler*”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 2007, C. 5, sy. 10, s. 433/468.

¹¹⁹ İskender Pala, “*Nasihatnâme*”, *DİA*, C. XXXII, s. 410.

Kırk Armağan (1412'den sonra): Kemâl-i Ümmî'ye ait olan eser edebiyâtımızda ilk kırk hadis tercümesi olarak bilinir. Kırk bölümlük bir mesnevîdir.

Gülşen-i Râz Tercümesi (1426): Mahmud Şebusterî'nin *Gülşen-i Râz* isimli 999 beyitlik Farsça mesnevîsinin, Elvân-ı Şîrâzî tarafından yapılmış genişletilmiş tercümesidir. On beş sual ve cevaplarından müteşekkil nasihatleri içerir.

Dil-Gûşâ (1460): Mahlas beytinden dolayı Şeyh İbrahim Güşenî'ye ait zannedilen eser, Fatih devri şâirlerinden Saruhanlı Gülşenî'ye ait, dînî-tasavvufî nasihatler içeren 938 beyitlik bir mesnevîdir.

Muradnâme (1427): 9818 beyitlik ve 51 bâbdan oluşan eser Emîr Unsûru'l-Maâlî'nin "*Kâbusnâme*"(Nasihatnâme)sinin genişletilmiş tercüme ve şerhidir. Ahlâkî ve didaktik olan eser bazı bölümlerinden dolayı ansiklopedik de sayılır.

Câmîü'l-Ahbâr (1430): Âşık Ahmed'e ait 12 245 beyitlik ve 20 bâbdan oluşan eser evliyâlar tezkiresi ve nasihatnâme türünden bir mesnevîdir.

Ravzatü'l-Envâr (1449): Nizâmî'nin "*Mahzenü'l-Esrâr*" isimli eserine Hâcû-yı Kirmânî'nin nazîre olarak yazdığı eserin Ahmed Hayâlî tarafından yapılmış 2179 beyitlik ve 20 makaleden oluşan tercümesidir.

Pendnâme (15. yy): Dede Ömer Rûşenî (ö. 1486/7) tarafından nazmedilmiş 55 beyitlik bir terci-i benttir.

Anâsır-ı Erbaa (15. yy): Boyacıoğlu'nun 224 beyitlik bu mesnevîsi dört temel unsuru ve bunların insana ahlâkına tesirini anlatır.

Sırât-ı Müstakîm (15. yy): Sabâyî'nin yaptığı *Pend-i Attâr* tercümesi olan eser 706 beyitlidir.

İbretnâme (15. yy): XV. yy şâirlerinden Germiyanlı Yetîmî'nin nazmettiği eser 99 beyitlik bir kasîdedir.

Nasihatnâme (15. yy): XV. yy şâirlerinden Şeyh Eşref'in nazmettiği dînî-tasavvufî bir mesnevîdir.

Miftâhü'l-Ferec (1456): Cemâlî'nin nazmettiği ve II. Mehmed'e sunulan eser, dînî-tasavvufî-ahlâkî öğütler içeren 4954 beyitlik bir mesnevîdir.

Fütüvvetnâme (15. yy): Eşrefoğlu Rûmî'nin (ö.1469/70) 444 beyitlik ahlâkî-tasavvufî-dînî nasihatler içeren bir mesnevîsidir.

Nasihatnâme (15. yy): Eşrefoğlu Rûmî'nin dînî-ahlâkî öğütler içeren 503 beyitlik mesnevîsidir.

Esrarnâme (1479): Attâr'ın "*Esrarnâme*"sinin 1865 beyitlik tercümesidir. Fakat eserde mevcut 39 hikâyeden 36 tanesi Attâr'ın kitabında yoktur.

Mahzenü'l-Esrâr (1505/1512): Ahmed Rıdvan tarafından yazılıp II. Beyazıd'a sunulan 203 beyitlik eser 20 makale ve 20 hikâyeden müteşekkildir. Şâirinin söylediğinin aksine Nizâmî-i Gencevî'nin aynı adlı eserinin birebir tercümesidir.¹²⁰

Rıdvâniye (1508/09): Ahmed Rıdvan'a ait eser 1743 beyitlik dînî-ahlâkî öğütler içeren bir mesnevîdir.

Nasihât-i Günahkâr (1509): "*Dîvân-ı Günahkâr*" ve "*Sefernâme-i Günahkâr*" isimleriyle de anılmakta olan eser II. Beyazıd devri umerâsından Yakup Bey'e sunulmuş, çeşitli nazım şekli ve farklı aruz vezinleriyle nazmedilmiş dînî öğütler içeren bir eserdir. Şâiri meçhuldür.

Nasihatnâme: Safevî hükümdârı Şah İsmâil Hatâyî'nin yazdığı dînî-tasavvufî bir mesnevîdir.

Deh-Morg (1513): Yavuz devri şâirlerinden Şemsî tarafından nazmedilip Yavuz'a takdim edilen alegorik mesnevî,10 kuş (*baykuş, karga, tûtî, kerkes, bülbül, hüdüd, kırlangıç, tâvus, keklik, legleg*) arasındaki münâzaralar üzerinden nasihat veren ve bazı zanaat ve tarikat ehline tenkit içeren dînî-tasavvufî bir eserdir.

---

¹²⁰ Yeniterzi, "*Anadolu Türk Edebiyatında Ahlâkî Mesnevîler*", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 2007, C. 5, sy. 10, s. 433/468.

Nasihât-nâme (16. yy): Kânûnî devri şuarâsından Cemâlî'nin nazmettiği mesnevî dînî-ahlâkî içeriklidir.

Pendnâme (16. yy): Şeyh İbrâhim Gülşenî (ö. 1534) tarafından nazmedilen 196 beyitlik bir mesnevîdir.

Tuhfetü'l-Mecâlis (16. yy): Fütûhî Hüseyin Çelebi'nin nazmettiği 2183 beyitlik ve 15 bölümden oluşan eser dînî-ahlâkî nasihatlar içeren bir mesnevîdir.

Câmiü'n-Nasâyih (16. yy): Hüseyinî mahlâsını kullanan Şeyh Hüseyin b. Ahmed'in (ö. 1589) 310 varaklık mesnevîsinde daha çok âyet ve hadislerle nasihat edilmiştir.

Nasihât-nâme (16. yy): Muhyî mahlâslı bir şâir tarafından nazmedilen eserin Ahi Ahmed Çelebi'ye (ö. 1523/24) ait olma ihtimali vardır. Tıp ve sağlıkla ilgili nasihatler içeren 157 beyitlik bir mesnevîdir.

Pendnâme (1526): Geyveli Güvâhî'nin nazmettiği 2133 beyitlik bu mesnevîde çeşitli hikâyelerin yanında 500 kadar atasözüne de yer verilmiştir.

Pendnâme (16. yy): Kânûnî devri şuarâsından Askerî'nin terci-i bent nazım şekliyle kaleme aldığı yer yer müstehcen içerikli manzûmede, genellikle eşcinselliğin zemmi yapılmıştır.

Kaside-i Nasîhâ-yı Muhrikâ (16. yy): Karamanlı Şeyh Cemal'in (ö. 1524) kasîde nazım şekliyle yazdığı 31 beyitlik bu manzumesi dînî-tasavvufî nasihatleri hâvîdir.

Âb-ı Hayât (1531): Kânûnî devri şuarâsından Hızrî'nin yazdığı 2318 beyitlik mesnevî dînî-ahlâkî öğütler içermektedir.

Ravzatü't-Tevhîd (1536): Ârif'in 6143 beyitlik bu mesnevîsi dînî-tasavvufî-ahlâkî bir nasihatnâmedir.

Gencine-i Râz (1540): Molla Câmî'nin *Sübâtü'l-Ebrâr*'ına nazîre olarak Taşlıcalı Yahyâ'nın nazmettiği eser 3051 beyitlik, 40 bölümden müteşekkil, dînî-ahlâkî muhtevâlî bir mesnevîdir.

Kitâb-ı Usûl 16. yy): Taşlıcalı Yahyâ'nın 3237 beyitlik bu hikemî-didaktik mesnevîsi, 12 makam ve 7 şûbeden müteşekkil bir eserdir.

Gülşen-i Envâr (1551): Nizâmî'nin *Mahzenü'l-Esrâr*'ına, Taşlıcalı Yahyâ'nın nazîre olarak yazdığı 2914 beyitlik, dînî-ahlâkî bir mesnevîdir.

Bostân-ı Nasâyih (1543): *Pendnâme-i Attâr*'ın Za'îfî Pîr Mehmed b. Evrenos b. Nureddin tarafından yapılan 1570 beyitlik bir tercümesidir.

Bâğ-ı Bihîşt (1549): Za'îfî Pîr Mehmed b. Evrenos b. Nureddin'in yaptığı 5040 beyitlik bu mesnevî *Bostan*'ın tercümesidir.

Pendnâme-i Zâti-i Remmâl (16. yy): Balıkesirli Divân şâirlerinden Zâfî'nin (ö. 1546) 30 beyitlik bu terci-i bendî dînî nasihatler içerir.

Pend-i Gubârî (16. yy): Gubârî'nin terci-i bent şeklinde nazmettiği 34 beyitlik bu eser tasavvufî öğütler içermektedir.

Nasihatnâme (16. yy): Ankaralı Nidâî'nin (ö. 1571/72) *Menâfiü'n-Nâs* isimli eserinin sonunda bulunan 33 beyitlik bu manzûme tıpla alakalıdır.

Heşt Behîşt (1556): Behîştî nahlaslı Vizeli Ramazan'ın (ö.1556) 1124 beyitlik bu mesnevîsi, 8 bölümden müteşekkil dînî-tasavvufî bir nasihatnâmedir.

Terceme-i Pendnâme-i Attâr (1556): Emre'nin bu *Pendnâme* tercümesi 957 beyittir.

Pendnâme (1559): Edirneli Nazmî'nin yaptığı *Pend-i Attâr* tercümesi aslını geçerek 3000 beyte ulaşmıştır.

Risâle-i Durûb-ı Emsâl (16. yy): Şâir Cemâlî'nin (ö. 1583) nazmettiği 383 beyitlik bu mesnevî, atasözleri üzerinden dînî-ictimâî öğütler vermektedir.

Tuhfetü'l-Uşşâk (1562): *Mahzenü'l-Esrâr* (Nizâmî), *Matla'u'l-Envâr* (Hüsrev-i Dihlevî) ve *Tuhfetü'l-Ahrâr* (Câmî) isimli eserlere Gelibolulu Mustafa Âlî'nin yazdığı 3029 beyitlik, 20 makâleden müteşekkil, aşk ahlâkından nahseden bir mesnevîdir.

İbretnümâ (1576): Attâr'ın *İlâhinâme*'sinden seçilen 100 hikâyenin, Şemseddin Sivâsî tarafından yapılan 4890 beyitlik tercümesidir.

Riyâzü'l-Cinân (1579): Nizâmî'nin *Mahzenü'l-Esrâr*'ına Cinânî'nin nazîre olarak yazdığı 3334 beyitlik mesnevî, 20 ravzadan (bölümden) müteşekkil siyâsî-dînî-ahlâkî nasihatnâmedir.

Nakş-ı Hayâl (1579): *Mahzenü'l-Esrâr*'a yazılan nazîrelerden biridir. Âzerî İbrahim Çelebi'nin 3155 beyitlik bu eseri 26 makâleden oluşan bir mesnevîdir.

Pendnâme (16. yy): Attâr'ın *Pendnâme*'sinin Pir Mehmed Azmî (ö. 1582) tarafından yapılan 49 beyitlik tercümesidir.

Pendnâme-i Meşâmî (16. yy): Kasîde nazım şekliyle Meşâmî'nin (ö. 1585) yazdığı 20 beyitlik bu manzûme, âdâb-ı muâşeretle ilgili nasihatler içerir.

Gülşen-i Ebrâr (1593): Emîrî isimli meçhul bir şâir tarafından nazmedilen 1032 beyitlik bu mesnevî, dînî-tasavvufî öğütler içermektedir.

Mir'atü'l-Ebrâr ü Muhtâru'l-Ahyâr (16. yy): Emîrî'nin Bolu'da yazdığını söylediği 1374 beyitten oluşan 10 bölümlük bu mesnevî için bazı kaynaklarda "*Bostan tercümesidir.*" dense de yanlış bir bilgidir.¹²¹ Şâir, *Tarikatnâme* isimli eserden istifâde ettiğini belirtmiştir.¹²²

---

¹²¹ Yeniterzi, "*Anadolu Türk Edebiyatında Ahlâkî Mesnevîler*", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 2007, C. 5, sy. 10, s. 433/468.

¹²² Kaplan, "*Türk Edebiyatında Manzum Nasihatnâmeler*", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 11, s.791-799.

Mir'atü'l-Ahlâk ü Mirkâtü'l-Eşvâk (1588): Şemseddin Sivâsî'nin (ö. 1597)

4520 beyitlik bu eseri dînî-tasavvufî bir mesnevîdir.

Gülşen-Âbâd (1578): *Bahâru's-Sûfiye* ismiyle de ma'ruf Şemseddin Sivâsî'nin

bu 557 beyitlik mesnevîsi 10 çiçeğin (*gül, çiğdem, sümbül, zerrin, kadeh, beneşe, lâle, sûsen, zanbak, nilüfer, nergis*) münâzarası üzerinden tasavvufî nasihatler veren bir mesnevîdir.

Heşt Behişt (1584): Şemseddin Sivâsî'nin 2882 beyitlik bu mesnevîsi, dînî-

ahlâkî nasihatler içermektedir.

Nasihatnâme (16. yy): 217 beyitlik bu mesnevî Şemseddin Sivâsî'ye aittir.

Riyâzü'z-Sâlikîn (1590): Gelibolulu Mustafa Âlî'nin 2834 beyitlik bu

mesnevîsi dînî-tasavvufî-didaktik bir eserdir.

Pâdişâha Nasihat Yollu Manzûme (17. yy): Mustafa İlmî'nin (ö. 1637) kasîde

nazım şekliyle yazdığı 50 beyitlik bu eser, sultana idârî işler hakkında nasihatler içermektedir.

Câmiü'n-Nesâiyih (1591?): Hüseyin b. Ahmed Sirozî'ye ait olan 8250 beyitlik

bu hacimli mesnevî dînî-tasavvufî-ahlâkî öğütler içermektedir.

Cilâu'l-Kulûb (1594): Taşlıcalı Yahyâ'nın *Kitâb-ı Usûl*'üne nazîre olarak

Cinânî tarafından yazılan mesnevî, 3316 beyitlik ahlâkî öğütler içerir.

Nasihatnâme (1630): Muhyiddin Kâdirî'nin farklı nazım şekilleriyle kaleme

aldığı eser dînî-tasavvufî öğütler kitabıdır.

Edebnâme (1647): Bursalı Mehmed Tâhir'in te'lifidir.

Fütühnâme (16. yy?): Müellifi ve te'fil tarihi meçhul olan yaklaşık 650

beyitlik eser, dînî-tasavvufî öğütler içeren 40 makamdan müteşekkil bir fütüvvetnâmedir.

Tergîbât (1613): İmam Adlî Hasan Efendi'nin te'lifi olan 1723 beyitlik eser,

10 bölümden müteşekkil dînî-ahlâkî bir nasihatnâmedir.

Der Tergîb-i Mertebe-i Kemâl-i İnsânî ki Maksad-ı A'lâ-yı Âdemest (17. yy):

Cevrî'nin (ö. 1654) dîvânından bulunan bu tasavvufî manzume terci-i bent nazım şekliyle kaleme alınmıştır.

Nefhatü'l-Ezhâr (1625): Nev'izâde Atâî'nin *Mahzenü'l-Esrâr*'ı örnek alarak nazmettiği 3171 beyitlik mesnevî 20 nefhâ ve her nafhâda 20 hikâyeden müteşekkil tasavvufî-didaktik bir eserdir.

Sohbetü'l-Ebkâr (1626): Câmî'nin *Sübhâtü'l-Ebrâr*'ına Atâî'nin yazdığı nazîredir. 3530 beyitlik ahlâkî mesnevî 40 sohbetten müteşekkildir.

Nevhatü'l-Uşşâk (1652): Beykozlu Mehmed Dâî, 2300 beyitlik bu eserini sergüzeştname, hasb-i hâl ve nasihatname olarak nitelendirmektedir.

Gül-i Sad-Berg (17. yy): Füzûnî mahlaslı Enderunlu Fâzıl'ın (ö. 1657) 167 beyitlik bir mesnevîsidir.

Gülşen-i Niyâz (1658): Şeyhülislam Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'nin (ö. 1658) sergüzeştname türünde yazdığı eserde ahlâkî ve biraz tasavvufî nasihatler bulunmaktadır.

Bahrü'l-Kemâl (17. yy): Hilmî'nin *Mahzenü'l-Envâr*'a nazîre olarak yazdığı 4415 beyitlik eser ahlâkî-didaktik mesnevîdir.

Pendnâme-i Adnî (17. yy): Serezli Adnî Recep Dede'nin (ö. 1688?) 208 beyitlik kasîde nazım şekliyle yazdığı eseri dînî-tasavvufî öğütler içermektedir.

Nasihat Yollu Manzûme (17. yy): Üveysî'nin 63 beyitlik bu kasîdesi Sultan IV. Murat'ı ikâz etmek için yazılmış nasihatnamedir.

Nazmu'l-Ulûm (17. yy): Rızâî mahlaslı İshak Tokâdî'nin (ö. 1688) 409 beyitlik bir nasihatnamesidir.

Nasihatnâme-i Emîrî: Seyyid Mehmed Emrullah Emîrî Çelebi'nin (ö. 1724) oğluna hitâben yazdığı 196 beyitlik, ictimâî öğütler içeren bir mesnevîdir.

Tuhfetü'l-Emsâl (1671): Nâilî Mehmed'in nazmettiği 1929 beyitlik, tasavvufî-ahlâkî öğütler içeren bu mesnevî *Mahzenü'l-Esrâr* nazîrelerinden biridir.

Miftâh-ı Heft Kân (1673): Nâilî Mehmed'in Nizâmî'nin *Heft Peyker*'ine yazdığı 1143 beyitlik nazîre, *Kuran*'dan seçilen 7 âyetin tefsîri üzerinden öğütler veren dînî-ahlâkî bir mesnevîdir.

Hayriyye (1701): Nâbî'nin oğlu için nazmettiği 1660 beyitlik, dînî-ahlâkî bir nasihatnâmedir.

Pendnâme-i Fazlî: Fazlî mahlâslı meçhul biri tarafından nazmedilmiş 35 beyitlik tasavvufî bir manzûmedir.

Gülşen-i Pend (1708): Sâfî mahlâslı Mustafa Efendi tarafından kasîde nazım şekliyle kaleme alınmış eser 92 varaktan oluşan dînî-tasavvufî-ahlâkî öğütler manzûmesidir.

Mektûb-ı Manzûm be Dervîş Ali Firistâde Şüd¹²³: Şeyh-i Mevlevî Nesib Dede'nin (ö. 1714) Ali isimli bir dervişine nazmen yazdığı 48 beyitlik bu eser manzum mektup türünde bir nasihatnâmedir.

Öğütnâme (1757): 99 beyitlik bu mesnevînin müellifi belli değildir.¹²⁴

Pend-i Mürşidî (1746): Diyarbakırlı Seyyid Ahmed Mürşid Efendi'nin (ö. 1760) *Pend-i Ricâl* isimli esere nazîre olarak yazdığı 8561 beyitlik hacimli eser dînî-ahlâkî öğütlerle içeren bir mesnevîdir.

Pendnâme-i Naîmüddîn (1768): Naîmüddîn-i Temeşvârî'nin büyük bir kısmını Güvâhî'nin *Pendnâme*'sinden aldığı intihal bir mesnevîdir.¹²⁵

---

¹²³ Aldığımız kaynakta “şüd” şeklinde yazılan bu kelimenin “şoden” yâni

“olmak”masdarından “şod” şeklinde yazılması daha uygundur. Manzûmenin ismi “Manzum mektup Dervîş Ali'ye gönderilmiş oldu.” şeklinde tercüme edilebilir.

¹²⁴ Kaplan, “*Türk Edebiyatında Manzum Nasihatnâmeler*”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 11, s.791-799.

Lutfiyye (1791): Sünbülzâde Vehbî'nin oğlu Lutfullah için nazmettiği 1181 beyitlik dînî-ahlâkî bir nasihatnâmedir.

Pendnâme-i Zarîfî (18. yy): Ömer Zarîfî'nin (ö. 1795) 1071 beyitten müteşekkil mesnevîsi dînî-ahlâkî nasihatler içermektedir.

Fütüvvetnâme-i Esrâr (1796): Esrâr Dede'nin ahîliğin ahlâkını anlattığı 176 beyitlik bir fütüvvetnâmesidir.

Silk-i Cevâhir (1768): Naimüddin Temişvârî tarafından nazmedilen 14 varaklık eser, atasözleri üzerinden nasihatler veren bir öğüt kitabıdır.

Pendnâme-i Zarîfî (18. yy): Zarîfî Şeyh Ömer Efendi ismiyle ma'rûf Rusçuklu Zarîfî'nin (ö. 1795) 1071 beyitlik bu mesnevîsi ahlâkî-dînî öğütler içermektedir.

Pendnâme-i Lokman Hekîm Terceme-i Manzûmesi (1807): 158 beyitlik bu eser Ahmed Raşid Efendi'nin Şeyhülislam Arif Hikmet Efendi Kütüphanesi'nde (Medine) bulunduğu Farsça bir eserin nazmen tercümesidir.

Pendnâme-i Sûzî (19. yy): Şemseddin Sivâsî'nin torunlarından Ahmed Sûzî(ö. 1881) tarafından nazmedilen 96 beyitlik bu eser dînî-tasavvufî bir mesnevîdir.

Pend-i Mahdumân Nâm Zuhûrât-ı Kudsiyye (1883): Edirneli Şeyh ismiyle ma'rûf Hüseyin Kudsî'nin 739 beyitlik bu eseri dînî-tasavvufî nasihatnâmedir.

Pend-i Gülistân-ı Şerîf (1810): Şerîfî mahlaslı Erzurumlu Muhammed b. Ahmed b. Halil tarafından nazmedilen 448 varaklı bu hacimli eser dînî nasihatler içermektedir.

Pendnâme-i Vaka'nüvis Esad Efendi (19. yy): Sahafîlar Şeyhizâde Vaka'nüvis Esad Efendi (ö. 1849) tarafından farklı nazım şekilleriyle yazılan 5 bölümlük eser dînî-ictimâî öğütler içermektedir.

---

¹²⁵ Yeniterzi, “*Anadolu Türk Edebiyatında Ahlâkî Mesnevîler*”, Türkiye Araştırmaları

Pendnâme-i Şeyh Mehmed Nûrî (19. yy): Şeyh Mehmed Nûrî'nin (ö. 1863)

104 beyitlik bu eseri gazel ve kasîde nazım şekilleriyle yazılmıştır.

Nasihatnâme (19. yy): Nâzım mahlasını kullanan Mehmed Nâzım Paşa'nın (ö. 1926) 36 beyitlik, nasihatler içeren kasîdesidir.

Nasihatnâme (19. yy): Yozgatlı Hüznî'nin (ö. 1936) oğluna hitâben yazdığı mesnevîdir.

Nasihat ü İbret Mine'd-Dünyâ: Te'lif yılı ve müellifi meçhul olan eser 104 beyitten müteşekkildir.¹²⁶

Nasihat Mü'minlerin Hatunlarına: 1784 yılında istinsah edilen bir yazmada bulunan 96 beyitlik bir nasihatler manzûmesidir.

Görüldüğü gibi İran Edebiyatı'nın te'siriyle oluşan ve husûsen Attâr'ın *Pendnâme*'sinin örnek alındığı pendnâme türündeki eserler bakımından Klasik Türk Edebiyatımız oldukça zengindir.

---

¹²⁶ Kaplan, "*Türk Edebiyatında Manzum Nasihatnâmeler*", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 11, s.791-799.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PENDNÂME ŞERHİ NÜZHETÜ'L-İHVÂN VE MÜELLİFİ ALİ BEHCET EFENDİ

III.a. Nüzhetü'l-İhvân

Pendnâme'yle ilgili yapılan çalışmalarda *Pendnâme* şerhleri arasında ismine rastlayamadığımız fakat bilgisine *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf 19. Yüzyıl*¹²⁷ isimli eserin Selîmiye Tekkesi ile alâkalı kısımda ulaştığımız *Nüzhetü'l-İhvan* isimli *Pendnâme* şerhi İBB Atatürk Kitaplığı yazma eserler bölümünde OE Yz 0294 demirbaş numarasıyla kayıtlı, okunaklı hatla yazılmış, 524 sahife ve 262 varaktan ibâret bir eserdir.

Nüzhet'in ön kısmına “*Fihrist-i Kitâb-ı Pend-i Attâr*” başlığıyla iki sayfa fihrist bölümü ve bir sayfa şerhe sitâyîş eklenmiştir ki yazarı meçhuldür. Sitayıştan sonra “*Dibâce-i Kitâb-ı Belâğat-Nisâb*” adı altında müellifin üç sayfalık bir önsözü bulunmaktadır. Akabinde *Nüzhetü'l-İhvân* başlığı konmuş ve *Pendnâme*'nin ilk beytinden şerhe başlanmıştır. Eserin son sayfasında “*temettü'l-kitâb bi-avnilâhü'l-melikü'l-hallâk*” ibâresiyle beraber 10 Rebiü'l-Evvel sene 1288 tarihi atılmıştır. Yâni şerh 30 Mayıs 1871 senesinde nihâyete erdirilmiştir.

Eserin sonunda tamamlanma tarihinin bulunduğu sayfanın altına çizilen ve üzeri karalanan kısımlarla ilgili not düşülmüş ve notun yanına 9 Kânûn-ı Evvel 1302 (m. 1886) tarihi atılmıştır. Bu da göstermektedir ki Ali Behcet Efendi *Nüzhet*'i 1871'de Sultan Abdülazîz devrinde tamamlamış ve 1886 yılında Sultan Abdülhamit devrinde

---

¹²⁷ Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf 19. Yüzyıl*, İnsan Yayınları, s. 265.

tekrar aynı yazmayı gözden geçirerek mukaddime de dâhil eserin bazı kısımlarını tashih etmiştir.

“*İhvân’ın Ferâhi*” anlamına gelen *Nüzhetü’l-İhvân* isimli *Pend-i Attâr* şerhini tanımlayan en güzel ifâde, esere sitâyiş mâhiyetinde yazılan giriş kısmındaki bir sayfalık rik’ada geçen “*şerh kılıklı tercüme*” sözüdür.

Hakîkaten *Nüzhetü’l-İhvân*, tecümenin sınırlarını aşan fakat şerhe vâsil olamayan bir eserdir. *Nüzhet*’i edebî bir şerh olarak değil gramer şerhi olarak tanımlamak daha yerinde olur. Çünkü müellif, eserin dîbâcesinde sebab-i te’lif bahsinde “*Abdülhamid Han*¹²⁸ *zamanında mekâtipde tahsil-i ilm ü ma’rifet eylemekte olan şâkirdânın kolaylıkla kavâid ü terâkib ezberlemelerine medâr olmak ve ibâre-i Fârisi’nin kırâat ü tilâvetinde suhûlet bulunmak üzere...*” ifâdesini kullanır.

Yâni şârihin eseri tercüme ve şerh etmesinin birinci sebebi okuyanların Şeyh Attâr (ks)’ın nasihatlerinden hissedâr olmasını sağlamak; ikinci sebebi ise okuyanların Farsça gramer kuralların ezberlemelerini kolaylaştırmaktır. Bu bakımdan kendi el yazısı ile kaleme aldığı eserde önce Şeyh Attâr (ks)’ın beytini yazmış, sonra beyitte geçen kelimelerin Türkçe anlamlarını vermiş, akabinde beyte mânâ vererek tercümesini tamamlamıştır. Fakat Farsça beyitlerin manzum tercümesini yapmamıştır.

Tercüme yapıldıkça Farsça gramer kurallarını detaylı bir şekilde anlatmış fakat beyitte anlatılanların edebî, dînî ve tasavvufî yönleriyle alâkalı fazla

---

¹²⁸ Müellifin verdiği kitabın tamamlanma tarihi olan 1871 yılında Sultan Abdülazîz Han (ö. 1876) devrine aittir. Abdülhamid Han 1876 yılında cülûs etmiştir. Fakat müellif kitabına yazdığı dîbâcede geçen devrin sultanının ismini daha sonra yaptığı tashih esnâsında -ki muhtemelen Abdülazîz olmalıdır- okunmayacak şekilde karalamış ve yan tarafına sayfa kenarına Abdülhamîd ismini yazmıştır. bk. Ali Behcet Efendi, *Nüzhetü’l-İhvân*, İBB Atatürk Kitaplığı, OE Yz. 294, Dîbâce bölümü.

izâhata girmemiştir. Bu da yukarıda belirttiğimiz gibi te’lif sebebinin ortaya çıkardığı bir tanzimdir.

Çünkü beyitleri edebî, dînî ve tasavvufî yönlerini îzâh etmek eserin hacmini oldukça genişleteceğinden Farşça öğrenmek isteyenlerin işinin zorlaştırmış olacaktır. Bu bakımdan- *eserin dîbâcesindeki üslûbundan kolaylıkla anlaşıldığı gibi fesâhat yönü kuvvetli olsa da-* müellif edebiyattaki hünerini izhâr etme yolunu tercih etmemiştir.

III.b. Nüzhetü’l-İhvân Müellifi Ali Behcet Efendi

Nüzhetü’l-İhvân müellifi Ali Behcet Efendi ile ilgili eserin dîbâcesinde geniş bir bilgi bulunmamakta sâdece “*Ali Behcet kalîlü’l-bidâa*” şeklinde ismi geçmektedir. Biz Ali Behcet Efendi’nin kimliğini araştırırken üç farklı, fakat birbirleriyle bir yönden alâkalı Ali Behcet ile karşılaştık.

Birinci Ali Behçet (ö. 1822) Bursa Emîniye Dergâhı şeyhi Muhammed Emin Efendi’nin hulefâsından hem Nakşî hem Mevlevî tarîkatinden icâzetli, hem *Mesnevî’yi* hem de *Mektûbât-ı Rabbânî’yi* okutacak ilme hâiz Üsküdar’daki Selîmiye Tekkesi’ne postnişîn olan *Risâle-i Ubeydiye-i Nakşibendiyye* müellifi Ali Behçet Konevî’dir.¹²⁹

Osmanlı Toplumunda Tasavvuf 19. Yüzyıl isimli eserde *Nüzhetü’l-İhvân*, Ali Behçet Konevî’nin tercümeleleri arasında sehven zikredilmiştir. Çünkü *Nüzhet’in* te’lif tarihi 1871 (h. 1288) Ali Behçet Konevî’nin vefâtı 1822 (h. 1238)’dir.

Ayrıca Vassaf’ın *Sefîne*’sinde ve *Osmanlı Müellifleri*’nde Ali Behçet Konevî’nin *Nüzhetü’l-İhvân* isimli bir *Pend-i Attâr* şerhinin müellifi olduğuna dâir bir ibâre bulunmamaktadır.

İkinci Ali Behçet (ö. 1925?), 1860 (h. 1277) doğumlu, Vassaf’ın beyanına göre birçok tarîkatten icâzetli; Tâhirü’l-Mevlevî, Hüseyin Vassaf, Ahmet Avni Konuk,

---

¹²⁹ Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf 19. Yüzyıl*, s. 264.

İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, Saadeddin Kaynak gibi devrin mühim şahsiyetlerini etrafında toplayan Fâtih'deki Tâhir Ağa Tekkesi'nin postnişîni Şeyh Ali Behçet'dir.

O da *Nüzhet*'in müellifi değildir. Çünkü onun tevellüdü 1277 (m. 1860) olduğundan *Nüzhetü'l-İhvân*'ı 10 yaşındayken te'lif etmiş olması gerekir ki bu mümkün değildir.

Ali Behçet Konevî'nin ve Şeyh Ali Behçet'in *Nüzhetü'l-İhvan* müellifi olmadıkları kesinlik kazansa da kaynaklarda müellif olarak başka bir Ali Behçet'den bahsedilmediği için yönümüzü yazma eserler üzerine çevirdik. Ali Behçet ismine kayıtlı başka bir eser olup olmadığını araştırırken “*Mahzenü'l-Esrâr fî Etvârü'l-Etvâr*”¹³⁰ isimli bir esere ulaştık. İBB Atatürk Kitaplığı Osman Ergin yazmalarına kayıtlı olan bu eserin mukaddimesinde Ali Behçet Efendi ile ilgili tatmin edici bir mâlumâta ulaşamasak da aradığımızı bulduk.

Mahzenü'l-Esrâr fî Etvârü'l-Etvâr isimli yazma şerh Ali Behçet Efendi adına kayıtlıydı.¹³¹ Fakat *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf 19.Yüzyıl* isimli eserde *Mahzenü'l-Esrâr*'ın da Ali Behçet Konevî'nin tercümeleleri arasında¹³² olduğu zikredilmişse de kitabın te'lif târihinden (h. 1314) Konevî'ye (ö. 1288) ait olmadığı anlaşılmaktadır.

Mahzen'in mukaddime kısmını inceledik. Mukaddimedede müellif kendinden “...mâliye hazîne-i celîlesinde kupon(bilet) idâresi muhâsebe odası ketebesinden kapân-

---

¹³⁰ Ali Behçet Efendi, *Mahzenü'l-Esrâr fî Etvârü'l-Etvâr*, İBB Atatürk Kitaplığı, OEYz 297.8, h. 1314.

¹³¹ Bu konuda araştırma yapmak isteyenlerin dikkat etmesi gereken bir husus şudur: Selîmiye Dergâhı postnişîni Ali Behçet Efendi, İBB Atatürk Kütüphânesi sistemine (ç) harfiyle; *Nüzhetü'l-İhvân* ve *Mahzenü'l-Esrâr fî Etvârü'l-Etvâr* müellifi Ali Behçet Efendi ise (c) harfiyle kaydedilmiştir.

¹³² Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf 19. Yüzyıl*, s. 265.

ı dakikde defîn-hâk-ı ıtır-nâk Şeyh Rıfkı aleyhi rahmetü'l-bâkî Efendi hazretlerinin hafîdi Ali Behcet kalîlü'l-bidâaları...” şeklinde bahsetmekteydi.

Mahzen'in mukaddimesinde ismi zikredilen ve Kıbrıs şâiri ismiyle ma'rûf Hasan Hilmi Efendi'nin dâmâdı olan Şeyh Mehmet Rıfkı Efendi (ö. 1855) Unkapanı Emîr Buhârî Tekkesi postnişinlerinden ve Ali Behçet Konevî'nin hulefâsındandır.¹³³

Nüzhetü'l-İhvân ve *Mahzenü'l-Esrâr fî Etvârü'l-Etvâr* isimli iki şerhin mukaddimleri incelendiğinde kullanılan kelimeler ve ifâde kalıpları, üslûb ve tarz bakımından aynı müellifin kaleminden çıktıkları bellidir. Ayrıca iki şerhin de mukaddimesinde şârih kendinden bahsederken “*Ali Behcet kalîlü'l-bidâat*” ifâdesini kullanmıştır ki “*sermâyesi kıt olan Ali Behcet*” anlamına gelmektedir.

Bu iki eserin müellifinin Ali Behçet Konevî (ö. h.1238) olamayacağı eserlerin te'lif tarihinden anlaşılmaktadır. *Nüzhet* (h. 1288) mukaddimesinde kendinden sâdece ismen bahseden Ali Behcet, daha sonra te'lif ettiği *Mahzen* (h. 1314) mukaddimesinde en azından Şeyh Rıfkı Efendi'nin torunu olduğunu belirtmiştir.

Bu durumdan anlaşılan odur ki: Edebiyat sahasında meşhur olan *Pend-i Attâr* ve *Mahzenü'l-Esrâr* gibi iki güzîde eseri şerh etmesine rağmen Ali Behcet Efendi kendisini meşhur etmemiş ve gizli kalmayı tercih etmiştir.

Şahsiyet olarak birbirinden farklı bu üç Ali Behçet Efendi'nin birbiriyle alâkalı yönü ise aynı mürşide duyulan derin ve kalbî muhabbettir. Şöyle ki:

Birinci Ali Behçet Üsküdar'daki Selîmiye Dergâhı postnişini olan Şeyh Ali Behçet Konevî (ö. 1822)'dir. İkinci Ali Behçet (ö. 1925?) Fâtih'deki Tâhir Ağa Tekkesi'nin son post-nişini ve aynı tekkede şeyhlik yapan İbrâhim Hayrânî Efendi'nin torunudur. İbrâhim Hayrânî de Ali Behçet Konevî'nin hulefâsındandır.

---

¹³³ Mehmet Baha Tanman, *DİA*, c. XI, s. 128/129.

Nüzhet müellifi olan üçüncü Ali Behcet (ö. ?) ise Unkapanı Emir Buhârî Tekkesi postnişîni olan Şeyh Mehmet Rıfkı Efendi'nin (ö. 1855) torunudur. Şeyh Mehmet Rıfkı Efendi de Ali Behçet Konevî'nin hulefâsındandır.

Dolayısıyla Şeyh İbrâhim Hayrânî ve Şeyh Mehmet Rıfkı Efendi mürişdleri Ali Behçet Konevî'ye muhabbetlerinden dolayı torunlarından birine onun ismi vermişlerdir. Bu hâl mürîdlik âdâbı açısından ve mürşide muhabbeti izhâr etme bakımından çok latif bir vakâdır.

Nitekim İbrâhim Hayrânî şeyhi vefât edince bir müddet şeyhinin yerine Üsküdar Selîmiye Dergâhı'na postnişîn olur. Daha sonra Fâtih Tâhir Ağa Tekkesi'ne atanınca bu vazîfede altı ay kalabilir. Zîrâ çok sevdiği şeyhi Ali Behçet Konevî ile uzun yıllar beraber yaşadığı ve her taşının ayrı bir hâtırâyı gizlediği Selîmiye Dergâhı'ndan ayrılmanın verdiği hüznün sebebiyle altı ay içinde dârü'l-bekâyaya irtihâl eyler.¹³⁴

---

¹³⁴ Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf 19. Yüzyıl*, s. 265.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

PENDNÂME'DE TASAVVUFÎ KAVRAMLAR

Hasan Kâmil Yılmaz'ın *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*¹³⁵ isimli eserinde tasavvufî kavramlar “Tahallukî Kavramlar” ve “Tahakkukî Kavramlar” olmak üzere iki ana başlık altında toplanmıştır.

Tahallukî Kavramlar “İbâdet ve Ahlâk Kavramları” ile “Seyr ü Sülûk Kavramları” şeklinde; Tahakkukî Kavramlar ise “Kalbî ve Vîcdânî Kavramlar” ile “Ma’rifet ve Bilgi Kavramları” şeklinde tasnif edilmiştir.

IV.A. TAHALLUKÎ KAVRAMLAR

Arapça hulk kelimesinden türetilen tahalluk bir huy ve tabiatle muttasıf olma, ahlaklanma¹³⁶ anlamına gelmektedir. Tahallukî Kavramlar “İbâdet ve Ahlâk Kavramları” ve “Seyr ü Sülûk Kavramları” olarak ikiye ayrılmaktadır:

IV. A. I. İBÂDET ve AHLÂK KAVRAMLARI

Pend-i Attâr'ın beyitlerinde zikredilen ibâdet ve ahlakla ilgili kavramlar şunlardır:

IV. A. I. 1. Âfât-ı Dil

Konuşma kâbiliyeti insanlar arasında iletişimi kolaylaştıran büyük bir ni'mettir. İnsanı yaratan Rahmân, ona kendisini ifâde edebilmesi için beyân¹³⁷ öğretmiştir ki Fahreddin Râzî'ye göre beyân konuşma kâbiliyetidir.¹³⁸

---

¹³⁵ Bk. Hasan Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Yayınları, İstanbul 2014.

¹³⁶ Şemseddin Sâmî, *Kâmus-i Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317, s. 388.

İnsan kendisine lütfedilen bu ni'meti kullanırken Allah (cc) ve Rasûlü (sav)'nün çizdiği hudûda riâyete etmelidir. Ağzından çıkan her söz ilâhî emirle kayıt altına alındığı için¹³⁹ insan iyice düşünüp taşınmadan konuşmamalı,¹⁴⁰ iki çenesi arasında bulunan dilini Allah (cc) ve Rasûlü (sav)'nün râzı olmayacağı sözleri söylemekten korumalı¹⁴¹ ve kendisini maddî ve mânevî yönden zarara uğratacak boş söz duyduğu zaman o sözden ve sözün sâhibinden yüz çevirmelidir.¹⁴² Çünkü dil söylediğinden, kulak dinlediğinden mesuldür.¹⁴³

Allah (cc) *Kur'ân-ı Kerîm*'de insanlara güzel bir sözle (*kavlen hasen ile*); fakir fukarâyâ karşı gönül alıcı, rûhu dinlendirici (*kavlen meysûrâ*); muhtaçlara, yetime, akrabaya güzel söz ve tatlı bir dille (*kavlen ma'rûfâ*); zâlimlerin kalbini yumuşatmak için leyyin (*kavlen leyyinâ*) ve ana babaya karşı kerim bir lisanla hitâb edilmesini emretmekte¹⁴⁴ hatta güzel sözü bazı sadakalardan daha efdal¹⁴⁵ saymaktadır.

---

¹³⁷ Rahmân, 55/4-5.

¹³⁸ Fahrüddin Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, Akçağ Yayınları, C. XXI, s. 66.

¹³⁹ Kaf, 50/18.

¹⁴⁰ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, çev. Mehmet Emre, Bedir Yayınları, İstanbul 1974, s. 889.

¹⁴¹ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 889.

¹⁴² Kasas, 28/55.

¹⁴³ İsrâ, 17/36.

¹⁴⁴ Osman Nûri Topbaş, *Hak Dostlarının Örnek Ahlâkından*, Erkam Yayınları, İstanbul 2009, s.144.

¹⁴⁵ Bakara, 2/ 263.

Allah (cc)'in emrine riâyet edilmediği takdirde, büyük bir ni'met olan konuşma kâbiliyeti dünyâ ve âhiret için devâsâ bir külfete dönüşür. Halk arasında meşhur kelimelerdir ki : “*Dilin cirmi (hacmi) küçük, cürmü (günâhı) büyüktür.*”¹⁴⁶

İmam Gazâlî dilin çok konuşmak, boş söz sarfetmek, fuzûlî konuşmak, bâtıla dalmak, mirâ (*başkasının sözüne itiraz*) ve cidâl, husûmet, sözün derinliğine dalmak, sövmek ve çirkin konuşmak, tel'in, teganni ve şiir, mizah, suhriye ve istihzâ, sır tutmamak, yalan yere söz vermek, yalan konuşmak ve yalan yemin etmek, gıybet, nemîme, iki hasmın arzusuna göre konuşmak, övmek, sözün gelişindeki hataları fark etmedeki gaflet ve avamın yersiz sualleri olmak üzere pek çok âfeti olduğunu *İhyâ*'da incelikleriyle açıklamıştır.¹⁴⁷

Eşrefoğlu Rûmî'ye göre dilin âfetleri o kadar çoktur ki sevdiğini anmak ve methetmek bile bu âfât cümlesindedir.¹⁴⁸

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'de dilin âfâtı cümlesinden “*mübtelâ-yı fesâhat ve belâğat, kizb, gıybet ve kem söz*” hakkında nâsı ikâz eder.

IV.A.I.1.a. Mübtelâ-yı Fesâhat ü Belâğat

Açıklamak ve ortaya koymak anlamına gelen fesâhat kelâmın tenâfürden yâni telaffuz zorluğundan uzak olmasını, herkes tarafından kolayca anlaşılabilmesini ve dil kâidelerine uygun olmasını ifâde eder.

---

¹⁴⁶ Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1995, C. I, s. 243.

¹⁴⁷ İmam Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yayınları, İstanbul 2012, C. III, s. 243.

¹⁴⁸ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nufûs*, Salah Bilici Kitabevi, İstanbul 1977, s. 306.

Lügatta varmak ve ulaşmak anlamına gelen belâgat ise kelâmın hem fasîh olması hem de muktezâ-yı hâle (*hâlin gereğine*) uygun olması yâni mekânında ve zamânında söylenmesi demektir.¹⁴⁹ Her kelâm-ı fasîh belîğ değilse de, her kelâm-ı belîğin fasîh olması şarttır.¹⁵⁰

Fesâhat ve belâgat sözün dinleyen üzerindeki tesirini artırmakla beraber bu konuda aşırıya kaçmayı Efendimiz (sav) hoş görmemiştir.¹⁵¹

Mekkî'ye göre lafi süsleme, halka karşı edebiyat yapma, doğru şeyleri değiştirip mânâsını çarpıtma gibi dilin hastalıkları yüzünden insanın kalbi dağılır. Kalp dağılınca gayret bölünür ve¹⁵² Allah (cc)'a yakın olanların makâmı olan mukarrebûn makâmından düşüş olur.

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'de fesâhat ü belâgatta orta yoldan uzaklaşıp aşırıya gitmeyi insanın sevaplarını yağmalayan bir eşkiyâya benzeterek şöyle der:

“İbâret sevdâsında olan kimse

Yağmalatır her ki neye sâhipse” (beyt: 79)

“Fesâhatte gayret edersen eğer

Cerâhatten kalbin kararır gider” (beyt: 81)

“Süslü ve abartılı konuşma sevdasında olan kimse, tüm varını eşkiyâya yağmalatmış biri gibi, sevapları elinden gitmiş olarak âhirette kalakalır. Fesâhat husûsunda lüzûmundan fazla gayret gösterenin kalbi kararır.”

---

¹⁴⁹ Nusrettin Bolelli, *Belâgat*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, s. 20.

¹⁵⁰ Sâmî, *Kâmus-i Türkî*, s. 301.

¹⁵¹ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 1017.

¹⁵² Ebu Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, çev. Yakup Çiçek-Dilâver Selvi, Semerkant Yayınları, İstanbul 2011, C. I, s. 396.

Ali Behcet Efendi de bu mevzûda şöyle buyurur: “*Her kimse ki ibâret ü elfâz kaydında olup fesâhat ve belâgatini halka izhâr için leblerin büküp söyleye ol kimse her neye mâlikse cümlesi gâret ve yağma olur.*”

IV.A.I.1.b. Kizb

Şeyh Attâr (ks)’in üzerinde durduğu diğer bir âfet de yalandır. Yalan kelimesinin Arpçası kizb,¹⁵³ Farsçası durûğdur.

Allah (cc) müslümanlara yalan söylemeyi yasaklamıştır.¹⁵⁴ Çünkü Allah Rasûlü (sav)’nün ifâde buyurduğu gibi yalan kalbi karartır¹⁵⁵ ve sâhibini kezzâb zümresine dâhil edip cehenneme sürükler.¹⁵⁶

Efendimiz (sav) sâdece üç yerde yalana ruhsat vermiştir: Erkeğin hanımını râzı etmek maksadıyla söylediği, küs müslümanları barıştırmak için söylenen ve harpte düşmanı yanıltmak için söylenen yalan.¹⁵⁷

Kuşeyrî istenmediği halde Allah (cc) adına yemin etmeyi yalancının alâmeti sayar.¹⁵⁸ Ona göre helâk olma tehlikesi bulunan yerlerde bile hakkı söylemek gerekir ki buna sıdk denir. Sıdkın en azı da içle dışın bir olmasıdır. Yalandan uzak durup sözünde

---

¹⁵³ Ferid Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1993, s. 523.

¹⁵⁴ Ahzâb, 33/70.

¹⁵⁵ İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yayınları. C. XIV, s. 547.

¹⁵⁶ Nevevî, *Riyâzü’s-Sâlihîn*, s. 908.

¹⁵⁷ Nevevî, *Riyâzü’s-Sâlihîn*, s. 917.

¹⁵⁸ Abdulkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Dilâver Selvi, Semerkant Yayınları, İstanbul 2009 s. 249.

doğru olan kimseye sâdık; bütün söz, iş ve hallerinde doğru olan kimseye de siddîk denir.¹⁵⁹

Şeyh Attâr (ks) âyet ve hadislerle men edilen duruğ-gûluktan yâni yalan söylemekten halkı sakındırarak *Penenâme*'nin “*Yalancılığın Uğursuzluğunun Beyânı*”¹⁶⁰ bölümünde ve diğer bölümlerde kişinin itibârını zedeyelen beş hasleti sayarken ilk sıraya yalancılığı yerleştirerek şöyle der:

“*Beş hasletten uzak dur sen ey peser*

Halkın nazarında şerefîn gider.” (beyt: 424)

“*Evvelen söyleme kimseye yalan*

Bî-fürûğ kalırsın sen yalanından” (beyt: 425)

“*Ol kimse ki yalan söyleyen kâzib*

Bî-fürûğdur almaz vefâdan nasîb” (beyt: 520)

“*Duruğ-gû olanın rızkı azalır*

Sohen-i duruğ bî-furûğ kalır” (beyt: 734)

“*Doğru sözden başka kelâm söyleme*

Âb-rûyun âb-ı cûya dönmeye” (beyt: 432)

“*Doğru söylediğin bir söz ki sana*

Her şeyden faydalı daha aslında” (beyt: 508)

“*Bedbaht yalancıda bulunmaz vefâ*

Husûd-ı şûm sürmez dünyâda safâ” (beyt: 849)

“*Yalancı yalanından dolayı sıkıntıya düşer, rızkı azalır, âb-rûyu yâni şerefi âb-cû(akarsu) gibi zâil olur gider ve halk nazarında itibârı zedelenir.*”

---

¹⁵⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 246.

¹⁶⁰ Behcet, *Nüzhetü'l-İhvân*, s. 276.

“*Bedbaht olan yalancı vefâsızdır ve yalanının mânevî karanlıkları arasında bî-fürûğ(ışksız, nursuz) kaldığı için doğru yolu bulamaz. Bu sebeple her hâl ü kârda doğru söylemek gerekir ki bunun insana hem dünya hem de âhirette sayısız faydası vardır.*”

IV.A.I.1.c. Gıybet

Gıybet Arapça gayb kelimesiyle aynı kökten gelir. Gayb gizli olan, göze görünmeyen şey demektir.¹⁶¹ Hazır ve mevcut olmayan biri hakkında yapılan konuşmaların hepsi gıyâben yapılan konuşmalara girer.

İstilahta hazır ve mevcut olmayan biri hakkında yapılan şahsiyeti zedeleyici kötü konuşmalara gıybet denir.

Allah (cc) nezdinde gıybeti yapılan kişinin eti yenmiş demektir¹⁶² ki bu şahsın ölü veya diri olması farketmez.

Allah Rasûlü (sav) gıybeti din kardeşini hoşlanmadığı bir şey ile anmak olarak târif etmiş¹⁶³ ve gıybetin cehennem azâbına sebep olduğunu haber vermiştir.¹⁶⁴

Gazâlî'ye göre gıybet sâdece dille yapılmaz: diğer âzâlarla, iş, söz, işâret, yazı, hareket, taklit ve kalble yapılır ki kalple yapılan su-i zan ismi verilir.¹⁶⁵

Gazâlî havas zümresinin bile *-iyi niyete binâen olsa da-* gıybeteye düşebileceğini söyler ki onlar birinin durumuna üzülür veya Allah (cc) için birine öfkelenirler ve onun

---

¹⁶¹ Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 289.

¹⁶² Hucurât, 49/12.

¹⁶³ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 893.

¹⁶⁴ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 895.

¹⁶⁵ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. III, s. 324.

bu hâlini ibret alınsın diye ismini vererek başkalarına anlatırlar.¹⁶⁶ Bu hususta dikkatli olup ibret-âmiz olayı şahıs meçhul kalacak şekilde anlatmak gerekir.

Kuşeyrî gıybetçiyi, mancınkla iyiliklerini doğuya ve batıya (*yâni gıybet ettiği uzak veya yakın kimselere*) atan adamın hâline benzeterek bu adamın elinde hiçbir hayrın kalmayacağını söyler.¹⁶⁷

Hasan Basrî (ks) sâhib-i hevâ, fâsık ve zalim idâreci (*nin zararından korunmak*) ile alakalı konuşmaların gıybet sayılmayacağını söyleyerek¹⁶⁸ gıybet hakkında bir ölçü ortaya koyar.

Eşrefoğlu Rûmî gıybeti dörde ayırarak, ümmetin zarar görmemesi için fâsığın fiskını anlatmak şeklinde olan gıybeti mübah görür. Diğer üçü az veya çok küfür olan, nifak olan ve günah olan gıybettir.¹⁶⁹

Nitekim Ebû Süfyan'ın hanımı Hind, Efendimiz (sav)'e gelerek kocasının cimriliğinden şikâyet etmiş, kocasının malından kendisi ve oğlu için kifâyet miktârını habersiz almak için izin istemiştir.¹⁷⁰ Efendimiz (sav) Hind'in mâzeretini makbul karşılayarak örf'e göre yetecek miktârını habersiz almasına izin vermiştir.

Dolayısıyla problemlerin çözümü için gerekli kişilerle başkaları hakkında bâzı meseleleri konuşmak gıybet'e girmemektedir.

Şeyh Attâr (ks) gıybet'e ve yalana meyl eden kimseyi, ebleh (*ahmak*) sıfatıyla nitelendirerek gıybetle alâkalı şunları söyler:

“Vâcibtir yalan ve gıybetten sükût

Gıybet'e rağbet edeni ebleh tut” (beyt: 77)

¹⁶⁶ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. III, s. 328.

¹⁶⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 200.

¹⁶⁸ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 45.

¹⁶⁹ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nufûs*, s. 329.

¹⁷⁰ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 903.

“Dünyâda istersen olmak mu’teber

İletme kimseden kötü bir haber” (beyt: 68)

“Hem-nişîn-i hîşını etme gıybet

Şeytandan gayrıya söyleme la’net” (beyt: 650)

“Gıybetten olmazsa her kim dil-beste

Âhirette olmaz azabdan reste” (beyt: 71)

“Halkı gıybet etme bağla dilini

Bukağıda bulma pây u elini” (beyt: 70)

“Yalan ve gıybet etmemek vacip olduğu için bu yasağa uymayan ahmaktır.

Dünyada insanlar arasında mu’teber olmak isteyen gıybetten uzak olup kimse hakkında kötü konuşmamalıdır.”

“Özellikle kişinin yakın arkadaşlarını gıybet etmesi ve şeytandan başkasına lânet etmesi hoş değildir. Hiçbir kimseye hatta hayvana bile la’net yasaklanmıştır.¹⁷¹

Sâdece İblis’e la’net serbesttir.”

“Kişi gıybetten dilini bağlamazsa âhirette azaptan reste(kurtulmuş) olamaz.

Dünyâda halkı gıybetten dilini bağlamayanın, âhirette azab etmek için dest ü pâyini bağlarlar.”

IV.A.I.1.d. Kem Söz

Farsça az, eksik anlamına gelen kem kelimesi fenâ, kötü, bozuk mânâsında da kullanılmaktadır.¹⁷²

Allah (cc) insanlara güzel sözler söylemeyi emreder.¹⁷³

¹⁷¹ Nevevî, *Riyâzü’s-Sâlihîn*, s. 922.

¹⁷² Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 505.

¹⁷³ Bakara, 2/83.

Allah Rasûlü (sav) kötü, kaba, çirkin konuşup lanet etmekten ümmetini men eder¹⁷⁴ ve önemsenmeden söylenen kötü bir sözün Allah (cc)'ın gazabını celb edip sâhibini cehenneme sürükleyebileceğini haber verir.¹⁷⁵

Şeyh Attâr (ks) Allah (cc)'ın ve Rasûlü (sav)'nün hoşlanmadığı kem sözle alâkalı şu nasihatlerde bulunarak insanları kem söz konuşmaktan sakındırır:

“Muktedirsen kem söz deme kimseye

Mâl u ahvâlinde bahsetmen niye?” (beyt: 633)

“İyi namlı olayım dersen eğer

Hiç kimseye kem söyleme birâder” (beyt: 434)

“Kaba ve sert sözü halka az söyle

Yoksa sırt çevirirler senden böyle” (beyt: 489)

“Söylenirse hadîs-i hûb bir fakîr

Memnûn olur verilmiş gibi harîr” (beyt: 491)

“Her kim bağlarsa bed sözden zebânı

Zîr-i dest eyler lânetli şeytânı” (beyt: 515)

“Elinden geldiğince kimseye kötü söz konuşup başkasının yanında elindeki ni'metlerden bahsetme (ki hasedin nazarını celb etmesin).¹⁷⁶”

“Halk arasında iyi anılmak istersen hiç kimseye kötü, kaba ve sert şekilde söz söyleme. Yoksa senden yüz çevirip uzaklaşırlar.”¹⁷⁷

Ali Behçet Efendi de bu mevzuda farsça bir kelâm-ı kibâr eklemiştir: *“Zahm-ı tîr ber tenest ü zahm-ı sohen ber cân.”¹⁷⁸*

¹⁷⁴ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 1015.

¹⁷⁵ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 889.

¹⁷⁶ Mü'min, 40/19.

¹⁷⁷ Âl-i İmrân, 3/ 159.

¹⁷⁸ *“Ok yarası tendedir ama söz yarası canda.”*

“Güzel söz öyle te’sirlidir ki fakirlere güzel sözle hitâb edilirse, onlar kendilerine değerli ipek elbise verilmiş kadar sevinirler. Çünkü te’sîr-i sohen-i nîk cânadır. Yâni güzel sözün etkisi rûhadır. Hâlbuki ipek teni rahatlatır.”

“Kişi kötü konuşma mevzuunda diline sâhip olursa, şeytanı elinin altına almış yâni şeytanın te’sîr-i hükmünden kurtulmuş olur.”

IV.A.I.2. Ahlâk-ı Hamîde

Seciye, tabiat, mîzâc, huy anlamına gelen hulk kelimesinin cemi olan ahlâk insanın kendi (*hulku*) sâyesinde kazandığı fazîlet, kemal ve yüksek derece,¹⁷⁹ terbiye ile istihsâl ettiği ahvâl-i rûhiyye ve kalbiyyeyi¹⁸⁰ ifâde eden bir kavramdır. Hamîd medhe şâyân,¹⁸¹ övülmeye lâyık demektir.

Ahlâk-ı hamîde ise her huyun memduh ve makbul olması anlamına gelen bir terkiptir.

Allah (cc) insanların sûret ve sîret bakımından en üstünü olan Efendimiz(sav)’in ahlâkına vurgu yaparak O’nun azîm yâni üstün ve mükemmel bir ahlâka sâhip olduğunu haber vermektedir.¹⁸²

Allah (cc) kullarını ahlâk-ı hamîdeye davet ederek kendisine îmân ettikten sonra ibâdet etmekle berâber ebeveyne, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, arkadaşlara, yolcuya ve mâliki bulunulan kimselere iyi davranmayı,¹⁸³

---

¹⁷⁹ Isfahânî, *Müfredât*, s. 513.

¹⁸⁰ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 82.

¹⁸¹ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 560.

¹⁸² Kalem, 68/4.

¹⁸³ Nîsâ, 4/36.

nâdânlara aldırmadan af yolunu tutmayı¹⁸⁴ ve hayır işlerinde yarışmayı¹⁸⁵ emrederek sâdece îmân ve ibâdetin kâfi gelmediğini ahlâk-ı hamîde sâhibi olup insanlarla iyi geçinmenin önemini beyân etmektedir.

Allah Rasûlü (sav) ümmetin içinde ahlâkı güzel olanları çok sevdiğini ifâde ederek onların kıyâmet günü kendisine yakın olacağını müjdelemiştir¹⁸⁶ ve kişinin güzel ahlâkı sebebiyle gündüz sâim gece kâim olanların derecesine ulaşacağını haber vermiştir.¹⁸⁷ Efendimiz (sav) ahlâkından komşusunun emîn olmadığı kimseyi îmansız olarak nitelemiştir¹⁸⁸ ve en hayırlı mü'mini de ahlâk-ı hamîde sâhibi olarak tavsif etmiştir.¹⁸⁹

Hasan Basrî “*Elbiseni temizle!*” (Müddessir, 74/4) âyetini “*Ahlâkını güzelleştir!*” mânâsında tefsir eder.¹⁹⁰

Kuşeyrî ahlâkı, karakteri gizli olan insanın görünen yönü olarak târif eder ve güzel ahlâkın önemini vurgulamak için şeyhi Ebû Ali Dekkâk'tan şu nakli yapar:

“*Allah (cc) Efendimiz (sav)'i güzel ahlâkıyla övdüğü gibi başka hiçbir hasletiyile övmedi.*”¹⁹¹

Hücvirî'ye göre güzel ahlâk iki çeşittir: Hakk'a karşı güzel ahlâk kazâsından râzı olmaktır. Halka karşı güzel ahlâk ise onlardan gelen eziyetlere Hak için katlanmaktır.¹⁹²

---

¹⁸⁴ A'raf, 7/199.

¹⁸⁵ Bakara, 2/148.

¹⁸⁶ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 440.

¹⁸⁷ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 439.

¹⁸⁸ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 244.

¹⁸⁹ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 437.

¹⁹⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 275.

¹⁹¹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 273.

Gazâlî'ye göre güzel ahlâk bâzen fitrat ve tabiat ile bâzen iyi işleri alışkanlık hâline getirmek ile bâzen de iyi insanların iyi işlerini görüp onlarla düşüp kalmak ile elde edilir.¹⁹³

Ebû Hüseyin Bin Hind der ki: “*Güzel ahlak Allah (cc)’tan şikâyet etmeyip onun emr ü fermânına gönül huzuru ve nefis hoşluğu ile hürmet göstermek, halka iyilik yapıp yüklerini çekmektir.*”¹⁹⁴

Eşrefoğlu Rûmî'ye göre güzel ahlak rastgele herkese yaltaklanmak ve önüne geleni eteklemek değildir. Bu münâfıklık ve mürâiliktir. Güzel ahlak; hiç kimsenin incindiğini istememek ve kimseyi incitmemek, ayıpları setretmek, Hak'tan ve halktan hayâ etmek, leyyîn konuşmak, haram ve şüphelilerden sakınmak, dünyâ için dîni satmamak, büyüklere hürmet küçüklere şefkatle muamele etmek, kimsenin sürçtüğünü istememek, evinde misafirle yemek yemek, şeriate muhâlif değilse davete icâbet etmek gibi şeylerdir.¹⁹⁵

Bazı sûfîler güzel ahlâkı ağzına helva verenle ensene tokat atan arasında fark gözetmemek olarak târif etmişlerdir.¹⁹⁶

İnsanın Allah (cc)'ın rızâsını kazanmasına vesîle olan ahlâk-ı hamîde yâni güzel ahlâkla ilgili Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'nin “*Ahlâk-ı Hamîdenin Beyânı*”¹⁹⁷ bölümünde ve diğer bölümlerinde şunları söyler:

---

¹⁹² Ali el-Cüllâbî Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s. 101.

¹⁹³ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. III, s. 139.

¹⁹⁴ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 224.

¹⁹⁵ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nufûs*, s. 519.

¹⁹⁶ Mevlânâ Ali b. Hüseyin Safiyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, çev. Necip Fâzıl Kısakürek, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 2012, s. 236.

¹⁹⁷ Behcet, *Nüzhâtü'l-İhvân*, s. 82.

“Şu dört şey ki büyüklüğe delildir
Her kim sâhipse ki merd-i asildir” (beyt: 103)
“Evvel ilmi azîz tutmak bî-hesâp
Sonra vermek halka cevâb-ı sevâp” (beyt: 104)
“Kimde varsa dâniş ü akl u temîz
Ehl-i ilm ü aklı tutar o azîz” (beyt: 105)
“Ey birâder varsa hîred-i tâmin¹⁹⁸
Nerm ü şîrîn olsun halka kelâmın” (beyt: 106)
“Her kim torş-rûy olur acıdır sözü
Dostlar ol kimseden döndürür yüzü” (beyt: 107)
“Her kim olmazsa düşmandan ber hazer
Görür ondan âkîbet renc ü zarâr” (beyt: 108)
“Etrâfında adüvvâna verme yol
O yüzden ki düşmanından baîd ol” (beyt: 109)
“Sabr u ilm ü hilmin gönle hayattır
Hirs u buğz u kinin zehr-i memattır” (beyt: 464)
“Ef’âli nikû değilse ki biri
Morde bil sen onu sanma ki diri” (beyt: 465)
“Nikû huydur her şeyin bîh-terîni
İyi huyla mu’teber tut yerini” (beyt: 479)
“Za’îfâna bağıslarsan revâdir
Bu hûb haslet sîret-i evliyâdır” (beyt: 846)
“Taleb-i Hak eyle bâtıldan dûr ol
Sehâvet ü insanlıkta meşhûr ol” (beyt: 787)

---

¹⁹⁸ “Tam bir aklın”

“Halk değilse kimin hulkundan hoşnûd

Kadr u i'tibâr vermez ona Ma'bûd” (beyt: 253)

“İlmi ve âlimi hesapsız üstün tutan, halkı Hak yoluna doğru yönlendiren, insanlara tatlı ve yumuşak konuşan, acı sözlü ve ekşi yüzlü olmayan, düşmanının kötülüğünden sakınan, sabır, ilim ve hilim sâhibi olan, bütün işleri iyi olan, güçsüzlere kol kanat geren, sehâvet ve insanlıkta meşhur olan ve halkın huyundan râzı olduğu kimseler ahlâk-ı hamîde sâhibi olanlardır. Ahlâk-ı hamîde sâhibi olmayanlar diri değil ölü misâlidir ve Allah (cc) katında değersizdir.”

Şeyh Attâr (ks) sıla-i rahîmi güzel ahlaktan sayarak önemser ve *Pendnâme*'nin *“Sıla-i Rahmin Beyânı”* bölümünde akraba ziyâreti ile ilgili şunları söyler:

“Hal hatır sor akrabana niyazla

Tâ ki olsun müddet-i ömrün fazla” (beyt: 854)

“Her kim akrabasından yüz döndürür

Hiç şüphesiz ömründe noksan görür” (beyt: 855)

“Her kim terk ederse akâribini

Taht-ı turâb olur akârib¹⁹⁹ yemi” (beyt: 856)

“Gerçi olursa da akârib bedân

Ondan daha beddir kat'-ı rahm inan” (beyt: 857)

“Her kim akrabasından bigânedir

Onun nâmı bedlikte efsânedir” (beyt: 858)

IV.A.I.3. Bahl

Cimrilik, tamahkârlık, el sıkılığı, pintilik ve hasîslik anlamına gelen²⁰⁰ bahl, cûd kelimesinin zıddıdır.²⁰¹ Cimrilik edene bahîl denir.

---

¹⁹⁹ akrep

²⁰⁰ Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 65.

İsfahânî'ye göre insanların bir kısmı kendi kazançlarından cimrilik eder; bir kısmı da bununla beraber başkalarına da cimriliği tavsiye ederler²⁰² ki en yerilene ikinci kısımda olanlardır.²⁰³

Nefsin kötü huylarından olan cimriliğe²⁰⁴ insanı iten sebep malın azlığı veya çokluğu değil, fitratından kaynaklanan uhdesindeki malın tükenmesinden korkma hissidir.²⁰⁵ Hâlbuki tükenir korkusuyla cimrilik edilen mal kıyâmet günü sahibinin boynuna dolanıp azâb çekmesine neden olacaktır.²⁰⁶

Allah Rasûlü (sav) cennete cimrinin giremeyeceğini haber vererek bu kötü huyun mü'minde bulunmaması gerektiğini ifâde etmektedir.²⁰⁷

Ümmetin fitnesi olan malı gerektiği gibi infak etmeyip cimrilik edenin malının telef olması için her gün bir melek bedduâ ve infak edenin malının çoğalması için de her gün bir melek duâ eder.²⁰⁸

Eşrefolu Rûmî'ye göre cimrilik şeytandan, cömertlik ise Rahmân'dandır. Bu bakımdan cimriler şeytânî, cömertler rahmânîdir.²⁰⁹

Sühreverdî'ye göre nefsânî sıfatlardan olan cimrilik yâni *şuh* nefsin tabiatının gereğidir. Çünkü nefsin aslı topraktır. Toprakta ise tutma ve sıkma özelliği vardır.

---

²⁰¹ İsfahânî, *Müfredât*, s. 182.

²⁰² Nisâ, 4/37.

²⁰³ İsfahânî, *Müfredât*, s. 182.

²⁰⁴ Tegâbün, 64/16.

²⁰⁵ İsrâ, 17/100.

²⁰⁶ Âl-i İmrân, 3/180.

²⁰⁷ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 401.

²⁰⁸ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 393.

²⁰⁹ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nufûs*, s. 96.

Sühreverdî *şuhhu* yâni pintiliği bahilliğin bir üst derecesi olarak görür. Bahilliği cömertliğin zıddı, *şuhhu* ise sehâvetin zıddı olarak kabul eder.²¹⁰

Şa'bî'ye göre cimri ve yalancıdan hangisinin daha önce cehenneme gideceği belli değildir. Sûfilere göre insanın cimriliği arttıkça şerefi azalır ve iyi bile olsalar cimrilere karşı insanlarda bir nefret uyanır.²¹¹

Gazâlî mal sevgisinden doğduğunu söylediği cimrilik ile haram olan israf arasındaki ölçüyü sarfiyâtın miktarına göre değil yerine göre belirler. Gereken yere sarf etmemek cimrilik, gerekmeyen yere sarf etmek ise israftır.²¹²

Hâsılı âyetler, hadisler ve sûflerin sözleriyle yerilen cimrilik nefsin topraktan gelme özelliğinden kaynaklanan kötü bir huydur. İnsanın bu huyunu kontrol altına alabilmesi için Allah (cc) zekâtı farz kılarak her mü'mini infak etmeye mecbur bırakmış ve farzın ötesinde infak etmeye inananları teşvik etmiştir.

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'de bahîl için çok imsak eden yâni yemeyip içmeyen anlamına gelen *mümsik* kelimesini de kullanarak²¹³ “*Der Beyân-ı Sifat-ı Bahîl*”²¹⁴ bölümünde ve diğer bölümlerde bahillik ve bahîl ile ilgili şunları söyler:

“Üç alâmetten belli olur bahîl

Söyleyeyim yâdında tut ey halîl” (beyt: 635)

“Birincisi sâilden tersân olur

İkincisi açlıktan lertzân olur” (beyt: 636)

---

²¹⁰ Ebû Hafs Ömer Şihabüddîn Sühreverdî, *Avârîfü'l-Meârif*, çev. Hasan Kamil Yılmaz-İrfan Gündüz, Erkam Yayınları, İstanbul 1993, s. 316.

²¹¹ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. III, s. 566.

²¹² Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. III, s. 574.

²¹³ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 1405.

²¹⁴ Behcet, *Nüzhetü'l-İhvân*, s. 394.

*“Ulaşırsa ona yolda âşinâ
Rüzgâr gibi geçer ve der merhabâ” (beyt:637)*

*“Cimrilik daldır dıraht-ı dūzâhdan
Cimri de sayılır seg-i maslâhdan²¹⁵” (beyt:256)*

*“Cenneti görecek yüz yok bahilde
Sivrisinektir kalır pâ-yı filde” (beyt: 257)*

*“Mümsik göremez cennetin rûyunu
Rûyu nerde hiç duyamaz bûyunu” (beyt: 677)*

*“İyilik umma ki bahîl ü dūndan
Yıkılacak sekfi mahrûm sûtūndan” (beyt: 615)*

*“Bed huylunun olmaz tevbesi muhkem
Bahîlin nasîbi mürüvvetten kem” (beyt: 850)*

*“Fâide görmez ekl eden nânından
Ulaşmaz kimseye taam hânından” (beyt: 638)*

*“Nân-ı mümsik cümleye renc ü anâ’
Nûr u ziyâdır nân-ı sehî sana” (beyt: 613)*

*“Ekl etme ey peser nân-ı bahîlden
Oturma uzak dur hân-ı bahîlden” (beyt: 612)*

*“Mürüvetsiz bahilde görsen emvâl
Hâcet için etme sakın arz-ı hâl” (beyt: 483)*

---

²¹⁵ Şeyh Attâr (ks) bu mısırâda biri zâhir ikisi gâib üç teşbih yapar: Zâhir olan birinci teşbih bahîli mezbaha kelbine benzetmesidir. Diğer iki teşbih de buna bağlı olarak ortaya çıkmaktadır ki bu durumda mezbaha dünyadır, mezbahada kesilen hayvanların işkembe, bağırsak gibi mezbaha kelplerine kalan kısımları da dünyâ malıdır. İşte cimrinin tüm gayretiyle bekçiliğini yaptığı fâni dünyâ malı hakîkatte mezbaha leşleri gibi değersizdir. İnsan olanın bu leşlere tâlib olmaması gerekir.

“Der-i bahîle hergîz kadem vurma

Râhda görsen ondan bir haber sorma” (beyt: 484)

“Ber kerân ol bahîlânın bahlinden

Eblehândan sayılırsın yoksa sen” (beyt: 258)

“Bahîlânın bahlinden ol ber hazer

“Yakmasın tâ ki seni nâr-ı sakar” (beyt: 390)

“Bahîl şu üç şeyden korkar: Birincisi; dilenciyle karşılaşmaktan. İkincisi; açlıktan. Üçüncüsü; yolda tanıdık ve akrabalarından biriyle karşılaşmaktan. Âşinâ biriyle karşılaşınca, kendisinden bir şey talep etmesine fırsat bırakmadan selam verir ve rüzgâr gibi hızlı hızlı geçip gider.”

“Bahillik cehennem ağaçlarından bir daldır ki ona tutunanı ateşe sürükler. Bahîl de seg-i meslah yâni mezbaha kelbidir.”

“Mümsik olan bahîl cennetin yüzünü görmek şöyle dursun kokusunu bile duyamaz. O filin ayağı altında kalan sivrisinek gibi âcizdir.”

“Bahilden ve alçak karakterli olandan iyilik umma! Nasıl bed huylunun tövbesi sağlam olmazsa bahilin de mürüvvetti(insanlığı) çürüktür. Bahilin dünyâda kurduğu düzen direksiz sekfe(tavana) benzer ki elbette yıkılacaktır.”

“Bahilin ekmeği faydasızdır ve sofrasından kimseye yemek gitmez. Nân-ı mümsik (cimrinin ekmeği) yiyene sıklet ve zahmet verir. Nân-ı sehî(cömertin ekmeği) ise yiyene nûr ve ziyâ olur. Bu yüzden bahilin sofrasından uzak durup ekmeğini yememek gerekir.”

“Bahilde mal mülk olsa bile kapısına aslâ bir hâcet için gitmemeli, onun kapısına ayak basmamalı, hatta yolda görülse ondan sual sorulmamalıdır. Çünkü vermekten hoşlanmayan bahîl bedâva da olsa cevap vermekten hoşlanmaz.”

“Bahilliğin kenarında durma ve bahilden sakın! Çünkü onlarla berâberlikte ahmaklardan sayılıp nâr-ı sakara yâni cehenneme düşme tehlikesi vardır!”

IV.A.I.4. Dostluk

Sevilen adam, muhîb, yâr mânâlarına gelen dost kelimesi Farsça'dır.²¹⁶ Türkçesi arkadaştır ki kişinin güvenle sırtını dayayabileceği yer, kişi anlamına gelir. Arapçası velîdir. Velî mekân, hısımlık, din, sadâkât, dostluk, nusret, yardım ve inanç bakımından yakınlıkla ilgili kullanılan bir kelimedir.²¹⁷

Kuşeyrî'ye göre velî kelimesi tasavvuf ıstılâhında, Allah (cc)'ın ibâdet ve taatini üstlenen, hiç ara vermeden ve bir isyan hâline de düşmeden bu taate devam eden, bu yüzden de onun dünyâ âhîret her işini Allah (cc)'ın üstlendiği kimseler²¹⁸ için kullanılan bir sıfattır.²¹⁹

Dostluk muhabbetle alâkalıdır. Muhabbet hubb kökünden gelir ki hubb tohum demektir.²²⁰ Sevgi bir tohum (*hubb*) gibi kalbe yerleşir. Eğer inkişâf edip kökleşirse muhabbete dönüşür ve bu muhabbetten de dostluk zuhûr eder.

Hücvirî'ye göre kalbin süveydâsına yerleşen bu muhabbet huzur veya gaybetle, belâ ve mihnetle, rahat ve lezzetle, firâk veya visalle değişkenlik göstermez.²²¹

Dostluk beşeriyet îcâbı âcizlik alâkalıdır.²²² Mâddî ve mânevî herhangi bir cihetten mutlakâ âciz olan insanın, âcizliğini bir nebze olsun giderebilmesi için dostu

---

²¹⁶ Sâmi, *Nüzhetü'l-İhvân*, s. 626.

²¹⁷ Isfahânî, *Müfredât*, s. 1572.

²¹⁸ A'raf, 7/196.

²¹⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 290.

²²⁰ Isfahânî, *Müfredat*, s. 363.

²²¹ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 367.

²²² Nisâ, 4/ 75.

ihtiyâcı olduğu gibi maddî ve mânevî herhangi bir cihetten âciz olmayanın dosta ihtiyâcı yoktur.²²³

Allah (cc)'in İbrâhim(as)'i dost edinmesi²²⁴ Allah (cc)'in ihtiyacından değil İbrâhim (as)'e olan lütfundandır.

Resûlullah (sav) Efendimiz'in Allah (cc)'tan başka hiç kimseyi dost edinmemesindeki hikmeti “*Allah (cc) kuluna yetmez mi?*” (Zümer, 36) âyetini hakka'l-yakîn yaşamasında aramak gerekir.

Mü'min için hakîkî dost Allah (cc)'tir.²²⁵ Allah (cc)'tan başkasıyla kurulan dostluklar ebedîliği olmaması cihetinden örümcek evine benzer.²²⁶ Mahşerde faydası olacak ebedî dostluk Allah (cc)²²⁷ ve müttakîler ile kurulan²²⁸ candan bir dostluktur.²²⁹ Mahlûkla kurulan dostluklar mecâzîdir ve mahşerde fayda sağlamaz. Bu mecâzî dostluklar Allah (cc) rızâsı için yapılırsa değer kazanır ve sahibi için âhirette büyük nimetlere vesile olur.²³⁰

Sühreverdî, halkın birbiriyle dostluk ve ülfetinin ruhların yakınlığı ile alakalı olduğunu söyleyerek ruhların âlem-i ervâhtaki tanışmalarının dünyadaki ülfetlerini

---

²²³ “...Âcizlikten ötürü bir dosta da ihtiyâcı olmayan Allah'a hamd ederim, de...” (İsrâ, 17/111) âyetini Bursevî: “*Kendisinde olan bir âcizliği dostluğu sâyesinde gidermesi için kimseyi dost edinmemiştir.*” şeklinde tefsir eder.” Bk. İsmail Hakkı Bursevî, ***Rûhu'l-Beyân***, Erkam Yayınları, İstanbul 2012, C. XI, s. 300.

²²⁴ Nîsâ, 4/125.

²²⁵ Bakara, 2/107.

²²⁶ Ankebût, 29/41.

²²⁷ Yûnus, 10/62.

²²⁸ Zuhruf, 43/67.

²²⁹ Şuarâ, 26/101.

²³⁰ Nevevî, ***Riyâzü's-Sâlihîn***, s. 288.

doğurduğunu belirtir.²³¹ O dostluğun öneminden bahsederken insanların birbirlerine muhabbet, ülfet ve dostluğunun tam olduğu yerde adâlete ihtiyaç kalmayacağını, dostluğun olmadığı yerde adâletin gerekli olduğunu söyler.²³²

Cüneyd dostluğu ve muhabbeti, muhibbin mahbûbun sıfatlarına bürünmesi olarak târif eder. Yâni kul kendi (*nefsinin*) sıfatlarını bırakıp Allah (cc)'in sıfatlarına bürünmelidir.²³³

Hücvirî *Keşfü'l Mahcûb*'da Allah (cc) için dostluğa işaret ederek şöyle der: “*Kardeşlik ve dostluk nefsin hevâ ve hevesi, murâdın ve maksûdun hâsıl olması için değil, İzzet ve Celâl sâhibi olan Allah (cc) için olmalıdır.*”²³⁴

Gazâlî âlimi, âbidi, ilim veya bir hayır peşinde olan kişiyi sevmenin Allah (cc) için sevmek olduğunu ve miktârı derecesinde mükâfâtı olacağını söyler.²³⁵ Yahyâ b. Muaz'a göre hakîkî dostluk iyilik sebebiyle artmayan ve cefâ sebebiyle eksilmeyen sâbit kadem bir dostluktur.²³⁶

Serrâc'a göre görüşüp kavuşmalarla artan dostluk da hakîki dostluk sınıfına girer.²³⁷ Hakîki dostluğun zor bulunduğunu çıkara dayalı dostlukların revaçta olduğunu vurgulayan Nakşibend Hazretleri'nin dostlarından Mevlânâ Ârif Dikgerânî: “*Yükünüzü*

---

²³¹ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 335.

²³² Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 336.

²³³ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 631.

²³⁴ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 399.

²³⁵ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. II, s. 412.

²³⁶ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 54.

²³⁷ Ebû Nasr Serrâc, *El-Lüma'*, çev. Hasan Kamil Yılmaz, Altınoluk Yayınları, İstanbul 1996, s. 213.

*çekecek bir dost isterseniz bu nâdirin nâdiridir. Eğer yükünü çekeceğiniz birini arasanız bütün dünyâ size dosttur!” buyurur.*²³⁸

Ebulkâsım Gürkânî dost arayana tavsiyede bulunarak faydalı dostu şu şekilde târif eder: “Öyle bir kimseyle düşüp kalk ki senin bütün varlığın o olsun. Yahut onun varlığı sen olasın. Ya da ikiniz birden Allah (cc) ’da yok olup ne sen kalasın ne o!”²³⁹

Hâsılı insanlar arasında dostluğun oluşmasına vesîle olan muhabbet büyük bir ni’met ve kalbin mühim bir kâbiliyetidir. Allah (cc) kalbe sevme istidâdı vermiştir. Fakat kalbin fâni ve gelgeç muhabbetlerin peşinde hüsrân içinde sürüklenmesini de arzu etmemektedir. Lâyık olanı sevmek, müstehâkına da buğuz etmek gerekir ki bu imandandır. Yâni birini severken Allah (cc) için sevmeli, ondan nefret ederken Allah (cc) için nefret etmelidir.²⁴⁰

Sûfilere göre kalbte Allah (cc) ’ın ve Allah (cc) ’ı sevmeye vesîle olacakların dışında herhangi bir muhabbetin bulunmaması gerekir.

Şeyh Attâr (ks) Allah (cc) rızâsı için kurulan dostlukların önemi hakkında *Pendnâme*’de şunları söyler:

“Altı şeyi işe yarar cihânın

Hazmı kolayını bulmak taâmın” (beyt: 506)

“Bu cihânda hoştur yâr-ı muvâfık

Bir mahdum ki pederiyle mutâbık” (beyt: 507)

“Hatâni söyleyen gelip huzûra

Yolunu zulmetten çıkarır nûra” (beyt: 466)

---

²³⁸ Safiyüddîn, *Reşahat Ayne’l-Hayât*, s. 61.

²³⁹ Safiyüddîn, *Reşahat Ayne’l-Hayât*, s. 327.

²⁴⁰ Allah (cc) için nefretten kasıt o kişiyi kâl ve hâl ile yüceltmemektir. Yoksa ona zulmedip adâletsiz davranmak değildir.

“Her kim muhibbânla olursa yek-dil

Gönlünün murâdı hâsıl olmuş bil” (beyt: 547)

“Dostlar meyânında mesrûr ol otur

Âkil isen düşmanından uzak dur” (beyt: 111)

“Hem-nişîn ol muhibbânla dem be dem

Rû-yı a’dâyı görmüş olmazsın hem” (beyt: 110)

“Dünyâda hazmı kolay taam bulmak, hem fikir olunan bir yâri olmak ve pederine muhabbetli evlat yetiştirmek insanın işini kolaylaştırır.”

“Senin hatanı yüzüne karşı söyleyen ve dostun olan kişi seni aslında karanlıklardan nura çıkarır.”

“Dostlarıyla gönül birliği sağlamış olan kişinin gönlü huzura kavuşmuştur. Dostların arasında sevinçle yaşamak ve düşmanlardan uzak durmak gerekir. Dostlarıyla hem-nişîn olmanın bir faydası da şudur ki böylece düşmanların yüzü görülmemiş olur.”

IV.A.I.4.a. Şeyh Attâr (ks)’a Göre Dostluğun Âdâbı

Her şeyde olduğu gibi dostluğun da edepleri vardır. Sühreverdî Avârif’de dostluğun âdâbı cümlesinden şunları zikreder:

Dostun hatâsını görmezden gelmek, ona hizmet etmek, elindeki malı mülkü şahsına âit görmemek, fazîlet ve üstünlüğünü bildiği dostuna değer vermek, onun işine kendi işinden daha çok değer vermek, yumuşak muamele etmek, ona söylediği sözlere dikkat etmek, dostluğu devam ettirmek için bütün gücünü sarf etmek, kendinden küçükse sevgi ve şefkatle muamele etmek, dostu tarafından bir yere çağrıldığında nereye ve niçin diye sormamak, ona yük olmamak, ona açık ve samîmî davranmak, onun günahları için istiğfâr etmek, onu özür dilemeye mecbur bırakmamak.²⁴¹

²⁴¹ Sühreverdî, *Avârifü’l-Meârif*, s. 545.

Şeyh Attâr (ks) Allah (cc) için yapılan dostluğun âdâbını ve birbirini Allah (cc) için sevenlerin dikkat etmesi gereken hususları şu şekilde açıklar:

“Olursa bir kimse sana reh-nümâ

Şükürünü edâ et ihsân-ı Hüdâ”(beyt: 467)

“Eğer gelirse sana dosttan itâb

Bekâsı olmaz misâl-i hatt-ı âb” (beyt: 355)

“İkisinden tutma hâlini pinhân

Tabîb-i mâhirden ve yâr-ı gârdan²⁴²” (beyt: 469)

“Fazl-ı Hüdâ ulaşırsan devlete

Dostlarını ortak eyle ni'mete” (beyt: 552)

“Rûz-ı gamda yardım eden kimseye

Hem-dem ol sen ulaşınca nesneye” (beyt: 553)

“Çünkü habîbânla budur ki edeb

Kendinden uzak tut mal az et taleb”(beyt: 482)

“Sana yol gösteren hakîkî bir dost ihsan ettiği için Allâh(cc)'a şükret!”

“Herhangi bir mesele yüzünden dosttan sana gelen bir kınamayı önemseme ve dostuna gücenme! Çünkü bu kınama su üzerine yazılmış yazı gibidir ki bekâsı olmaz!”

“Şu iki kişiden hâlini pinhân(gizli) tutma: biri hastalık için gittiğin tabîb-i hâzık; diğeri sana dar gününde dayanak olan yâr-ı gâr!”

“Hüdâ'nın fazlı bir nimete nâil olursan dostlarını da o nimetten istifâde ettir!”

“Gamlı gününde sana dostluk yapan kötü gün dostundan nimet zamanında uzaklaşıp ayrılma ki vefâsız olmayasın!”

“Dostlarla beraberliğin diğeri bir edebi de onlarla görüşmeyi bıktırarak sıklıkta yapmamak²⁴³ ve ellerindeki dünyâ malından az istemektir!”

---

²⁴² “yâr-ı gâr” mağara dostu mânâsına gelen bir sıfattır ki Sevr Mağara'sında Peygamber Efendimiz (sav)'e yoldaşlık eden Hz. Ebûbekir (ra) için kullanılır.

IV.A.I.4.b. Şeyh Attâr (ks)'a Göre Dostluk Yapılmayacak İnsan Tipleri

İnsan dostunun ahlâkı üzerinde olduğu için dostunu yanlış seçenler mahşerde büyük hüsrâna uğrayacaklar²⁴⁴ ve dostlukları düşmanlığa dönecektir.²⁴⁵

Bu yüzden Allah (cc) şeytani²⁴⁶, Yahudi ve Hıristiyanları²⁴⁷, müşrikleri²⁴⁸, yakın akraba bile olsa²⁴⁹ kâfirleri²⁵⁰, Allah (cc)'a ve mü'minlere düşman olanları²⁵¹ ve âhirete inanmayanları²⁵² dost edinmeme konusunda mü'minleri ikaz ederek Allah (cc), Resûlü (sav) ve Allah (cc)'ın emirlerine boyun eğerek namazı kılan, zekâtı veren mü'minleri²⁵³ ve sâdik kimseleri dost tutmayı emretmektedir.²⁵⁴

Efendimiz(sav)'in buyurduğu gibi iyi arkadaşıla dostluk mis satıcısıyla beraber olmak gibidir ki kokusundan bile istifade edilir. Kötü arkadaşıla dostluk da demirci dükkânında körükçüyle beraber olmak gibidir ki ateşinden kıvılcım veya duman gelebilir.²⁵⁵

---

²⁴³ “Bir şey haddinden öteye geçerse zıddına döner!” bk. Abdülhakîm Arvâsî, **Tasavvuf Bahçeleri**, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 2013, s.127.

²⁴⁴ Furkân, 25/28.

²⁴⁵ Zuhruf, 43/67.

²⁴⁶ Nisâ, 4/119.

²⁴⁷ Mâide, 5/ 51.

²⁴⁸ Mâide, 5/81.

²⁴⁹ Tevbe, 9/ 23.

²⁵⁰ Nisâ, 4/ 144.

²⁵¹ Mümtehine, 60/1.

²⁵² Mümtehine, 60/13.

²⁵³ Mâide, 5/ 55.

²⁵⁴ Tevbe, 9/119.

²⁵⁵ Nevevî, **Riyâzü's-Sâlihîn**, s. 279.

Câfer-i Sâdık (ks) yalancı, ahmak, bahîl, kötü kalpli ve fâsık kimsenin sohbetinden sakınılmasını tavsiye eder.²⁵⁶

Gazâlî'ye göre akılsız, kötü ahlaklı, fâsık, bid'at ehli ve dünyâ harîsi olan kişiyle dostluk kurulmamalıdır.²⁵⁷

Malik bin Dinar bu mevzûda şu tavsiyede bulunur: “*Bir arkadaş ve dost ki dînî hususlarda sana faydası dokunmaz, selâmete ermen için onun sohbetini terk et! Böyle birisinin dostluğu sana haramdır.*”²⁵⁸

Kuşeyrî dostluktaki güvene vurgu yaparak kendisine “*Kalk, gidelim!*” dediğinde “*Nereye?*” diye soran kişiyi gerçek dost saymaz.²⁵⁹

Abdullah Herevî'ye göre ayıp ve hatân olduğunda özür dilemen, sana iyilik yaptığında teşekkür etmen gereken kişi dostun değildir.²⁶⁰

Hâsılı kiminle beraber olup dostluk kuracağını bilmek kadar kimlerin dostluğundan kaçınılmasını gerektiğini bilmek gerekir. Dünyâ ve âhiret hayâtını kötü etkileyecek kişilerden uzak durma husûsunda firâsetli olmak gerekir. Bu konuda âyet ve hadisler ile sûflerin ikâzları gayet açık ve nettir.

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'nin “*Dostluğa Lâyık Olmayan Şeyin Beyânı*”²⁶¹ bölümünde ve diğer bölümlerinde insana maddî ve mânevî zarârı dokunacağından dostluk yapılmaması gereken insan tiplerini şöyle sıralar:

“*Ziyan-kâr ve müfsîdse dostun eğer*

Yürü ondan tama'ı kes ey peser.” (beyt: 831)

²⁵⁶ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 18.

²⁵⁷ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. II, s. 424.

²⁵⁸ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 399.

²⁵⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 318.

²⁶⁰ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s.123.

²⁶¹ Behcet, *Nüzhetü'l-İhvân*, s. 490.

“Bedihâni fâş ederse her kim ki

Dost sayma da olma onun hem-demi” (beyt: 832)

“Esrârını her kim ki ifşâ eder

Uzak dur öyle kimseden ey peser” (beyt: 844)

“Ba’deye olmuşsa her kim mübtelâ

Uzak tut kendini gelmeye belâ” (beyt: 833)

“Bir zengin ki vermez fakire zekât

Ondan uzak dur ki bulasın hayât” (beyt: 834)

“Çıkar için dost tutmuşsa yâr seni

Uzak ol pâyine sürse serini” (beyt: 835)

“Böyle sûd-horân kimseden uzak dur

Onun hasmı Hüdâ-yı nûr-pâş olur” (beyt: 836)

“Görsen bile yolda ehl-i ribâyı

Zinhâr ona söyleme merhabâyı” (beyt: 837)

“Düşman-ı Hüdâ’yı olmaz dost tutmak

Herkes dönecek nihâyet Hakk’a bak” (beyt: 510)

“Bî-hünerle dostluk kurmak hatâdır

Onu da düşman tutmamak revâdır” (beyt: 445)

“Hak dost tutmaz kulunu inciteni

Varsa bu huy din-dâr saymazlar seni” (beyt: 63)

“Dünyâda şâd olan değil dost-ı Hak

Üstâdândan tuttum bu sözü sebak” (beyt: 712)

“Ey peser, ziyankâr ve müfsitle, senin hatalarını ifşâ edenle, sırlarını başkalarına söyleyenle, şaraba mübtelâ olanla (bâde-hôr), fakire zekâtını vermeyen zenginle, dostluğundan çıkar sağlamayı amaçlayan sûd-hôrân (fayda yiyici) ile, ehl-i

ribâ²⁶² ile, adüvv-i Hüdâ yâni Allah (cc) düşmanı ile, bî-hüner (kabiliyetsiz) kimseyle, halk-âzâr (halkı incitici) olanla ve fânî dünyâ ni'metleriyle şâd u handân olanlarla sakın dostluk kurma ve onların hem-demi olma! Ben bu sözü üstâdlarımdan öğrendim ve ders aldım sen de benden işit ve ders al!"

IV.A.I.5. Fakr

Fakr beşeriyet îcâbı zarûrî ihtiyaçların olması; biriktirilmiş bir kazancın olmaması ve Allah (cc)'a olan muhtaçlık anlamında kullanılır.²⁶³ Bu sıfatla muttasıf olana fakîr denir. Aslında fakîr bel kemiği kırık insan ya da hayvan demektir.²⁶⁴

Tasavvuf ıstılâhındaki en kapsamlı tanımı şudur:

*"Kendinden bir varlık görmemek, herşeyi Hakk'a ircâ etmek, şahsının, amelinin, hâlinin Cenâb-ı Hakk'ın bir lütfu olduğunu kabul etmek, dünyâ malına (mâsivâyâ) bağlanmamak, nefse karşı olan alâkayı kesmek ve onu besleyen bütün yolları kapamak, herşeyin tasarrufunun Hakk'ın kudret elinde olduğunu yaşamaktır."*²⁶⁵

Sûfiler için ni'met olan fakirlik ehl-i dünyânın bazısını evlat kâtili yapan²⁶⁶ nefsin büyük bir korkusudur.²⁶⁷

Hakîkatte insanların hepsi fukarâdır²⁶⁸ ki bir kısmının zenginliği mecâzî ve âriyettir.

---

²⁶² Bakara, 2/275.

²⁶³ Isfahânî, *Müfredât*, s. 1136.

²⁶⁴ Isfahânî, *Müfredât*, s. 1136.

²⁶⁵ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, MÜİFAV Yayınları, İstanbul 2014, s. 183.

²⁶⁶ Haşr, 59/9.

²⁶⁷ Bakara, 2/268.

²⁶⁸ Fâtır, 35/15.

Dünyâda fakirliği tercih ederek zühd hayatı yaşayan Allah Rasûlü (sav)²⁶⁹ âhirette de hakîkî fakirlerle beraber olmayı arzu etmiş²⁷⁰ ve onların zenginlerden daha önce cennete gireceğini haber vermiştir.²⁷¹

Şah Şucâ Kirmânî Yahyâ bin Muaz Râzî'nin zenginliği fakirliğe tercih etmesine reddiye olarak yazdığı kitabında fakrı zenginliğin üzerinde tutar.²⁷²

Kuşeyrî'nin şeyhi Ebû Ali Dekkâk da bir günlük nafakaya sâhip olanın bundan ötesini aramamasını fazîlet olarak görerek fakirliği zenginlikten üstün görür.²⁷³

El-Cezviyye'ye göre fakr mertebesi “ *Yalnız sana ibâdet eder ve yalnız senden yardım dileriz.*” âyetinin mertebelerinden biridir.²⁷⁴

Sûfîlerden Yahyâ bin Muaz fakirliği şöyle târif eder: “*Fakirliğin hakîkati, kulun ancak Allah (cc) ile zengin olmasıdır. Onun zâhirî şekli ise elde maddî hiçbir sebebin (mal ve eşyanın) bulunmamasıdır.*”²⁷⁵

Hücvirî de “*Fakrın biri resmî yâni mal azlığı, diğeri hakîkî yani Allah(cc) 'tan başkasına yönelmeme olmak üzere iki şekli vardır.*” der.²⁷⁶

Ebu'l-Hayr'a göre fakr Allah (cc) ile ganî olmaktır.²⁷⁷

---

²⁶⁹ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 356.

²⁷⁰ Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, C. XVII, s. 569.

²⁷¹ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 356.

²⁷² Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 84.

²⁷³ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 303.

²⁷⁴ İbn Kayyim El-Cezviyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, çev. Ali Ataç- Adil Bebek, İnsan Yayınları, İstanbul 2013, C. II, s. 851.

²⁷⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 259.

²⁷⁶ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 86.

²⁷⁷ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 88.

Rüveym fakrın mahremiyetinden bahsederek şöyle der: “*Fakra hürmet onu setredip gizleme üzerine gayretli olmaktır. Her kim onu açar ve halka gösterirse ehl-i fakr değildir ve onun fakrda kerâmeti (ululuğu) yoktur.*”²⁷⁸

Serrâc Lüma’da fakr ehlini üçe ayırır: Birincisi mukarreblerdir ki hiçbir şeye sahip olmadıkları halde zâhiren ve bâtinen kimseden bir şey istemez, verilse de almazlar. İkincisi siddıklardır ki, mukarrebler gibi, istemezler fakat verilirse alırlar. Üçüncüsü kanaat ehlidir ki hiçbir şeye mâlik değillerdir fakat ihtiyaçları olunca dostlarından talep ederler.²⁷⁹

Yâkub Çerhî’ye göre fakr ihtiyârî ve ızdırârî olmak üzere iki kısımdır. Iızdırârî yâni zorunlu olan diğerinden daha fazîletlidir. Çünkü o Allah (cc)’ın seçimidir. Fakr olmaksızın zâhir ve bâtın kemâli gerçekleşmez.²⁸⁰

Eşrefoğlu, Efendimiz (sav)’in de fakirliği tercih ettiğini belirterek fakirliği zenginlikten üstün tutar.²⁸¹ Ve fakrı üçe ayırır: Birincisi avamın fakrıdır ki dünyâ malına sâhip olmamaktır. İkincisi havasın fakrıdır ki kendi sıfatlarından fâni olmaktır. Üçüncüsü de hassü’l-havâsın fakrıdır ki kendi vücûdundan(varlığından) bile fâni olmayı gerektirir.²⁸²

Mekkî fakrın zenginliğe karşı üstünlüğünün Efendimiz (sav)’in yaşantısından ortaya çıktığını söyler. Çünkü Efendimiz (sav) fakir bir hayat yaşamıştır. O halde fakr gınâdan üstündür.²⁸³

---

²⁷⁸ Câmî, *Nefahâtü’l-Üns min Hazarâti’l-Kuds*, s. 97.

²⁷⁹ Serrâc, *El-Lüma’*, s. 47.

²⁸⁰ Yâkub Çerhî, *Neynâme*, çev. Ahmed Cahit Haksever, Erkam Yayınları, İstanbul 2009, s. 117.

²⁸¹ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki’n-Nufûs*, s. 114.

²⁸² Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki’n-Nufûs*, s. 282.

²⁸³ Mekkî, *Kâtu’l-Kulûb*, C. IV, s. 222.

Kettânî'ye göre fakr ile gınâ iç içedir. Fakr yâni Allah (cc)'a muhtaç olma hâli gerçekleştiği zaman aslında Allah (cc) ile zenginlik hâli yâni gınâ gerçekleşmiş olur.²⁸⁴

Hâsılı zâhirî fakirlik yâni mal azlığı sûfîlerin bahsettiği hakîkî fakr hâli değildir. Mal çokluğu da hakîkî fakra engel değildir.²⁸⁵ Çoğu zaman zâhirî malı az olan ehl-i fakr olmaz ve bâzen de zâhirî malı çok olan ehl-i fakr olur. Kişinin ehl-i fakr olup olmadığını uhdesindeki dünyâ malı değil, o dünyâ malı karşısındaki kalbî durumu belirler. Fakr ehli kendini veznedâr addeder. Görünüşte veznedârın kasasına yüklü miktarda para girer. Fakat hakîkatte o paralar ona ait değildir. Fakr ehli sâhip olduğu metâin hakîkatte kendisine değil Allah (cc)'a ait olduğunun idrâki içindedir.

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'de “*Der Beyân-ı Fakr*”²⁸⁶ bölümünde ve eserin diğer bölümlerinde sûfîlerin kastettiği hakîkî fakrı ve fakîri şöyle târif eder:

“Bilir misin fakrı nedir ey peser?”

Bilmiyorsan ondan vereyim haber” (beyt: 869)

“Bî-nevâ olursa da zîr-i dalkda

Mün'îm gibi durur nazar-ı halkda”²⁸⁷ (beyt: 870)

“Açtır fakat tokluğundan dem vurur”²⁸⁸

Düşmanına iyilikte bulunur” (beyt: 871)

“Zâr u zaîf olup inlese gerçi

Taat vakti kalmaz kimseden geri” (beyt: 872)

“Gönlü doludur fakat desti tehî

Terâzide görünür hep ferbihî” (beyt: 873)

²⁸⁴ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 614.

²⁸⁵ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 380.

²⁸⁶ Behcet, *Nüzhetü'l-İhvân*, s. 82.

²⁸⁷ Bakara, 2/273.

²⁸⁸ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 388.

“Kimin ki olmazsa nakdi miyânda

Kucâ gitse kalır emn ü emânda” (beyt: 262)

“Hüdâ verse ona hep nân-ı fatîr

Merd-i fakîrin hâli yine şükür” (beyt: 211)

“Fakrını izhâr eyleme kimseye

Mihneti yârına taşımak niye” (beyt: 207)

“Her kim fakîrânla olursa hem-dem

Sonsuzluk sarayında olur mahrem” (beyt: 875)

“Ey peser, fakr ve fakîr nedir sana târif edeyim: Fakîr bî-nevâ yâni güçsüz olsa da hurkasının altında, halkın önünde bu güçsüzlüğünü belli etmez ve kendini kudretli gösterir.”

“Fakîrin eli dünyâlıktan boştur ama gönlü muhabbetullah ile doludur. Halk arasında ferbihî (semiz) görünüp fakirliğini gizlemeye çalışır.”

“Hakîki fakîr açlıktan zayıf düşüp inler vaziyette bile olsa ibâdetinde kimseden geri kalmaz.”

“Fakîrin belindeki kemerinde parası olmadığı için nereye gitse eşkiyâ tehlikesinden emandadır. Fakîre Allah (cc) mayasız, sert ekmek verir. Lâkin o hep Allah (cc)’a şükür hâindedir.”

“Ey peser, Allah (cc) sana fakr nimeti verdiyse onu başkasına izhâr eyleyip dünyâda çektiğin sıkıntını âhirete taşıma! Fakîrânla dostluk kur ki ebedî hayatta Allah (cc)’ın cemâline mahrem olursun!”

Şeyh Attâr (ks) fakrı ve fakîri tarif ettikten sonra fakirliği övüp kanaat sahibi olmayı tavsiye ederek şunları söyler:

“Ehl-i kanaat ol dâim ey peser

Fakirlikten yoksa da daha beter” (beyt: 648)

“Câiz değil Hakk’dan taleb-i ginâ
Mü’minin ginâsıdır renc ü anâ” (beyt: 662)
“Fakr u dervîşliktir mü’mine şifâ
Vardır onda kalb-i mü’mine safâ” (beyt: 663)
“Hakîkatte mâl u evlat düşmandır
Gerçi nazarında çeşm-i rûşendir” (beyt: 664)
“İnnemâ emvâleküm’ü yâd eyle
Cihânın mâl u mülkünü bâd belle” (beyt: 665)
“Varlıktan yok merd-i rehe fâide
Fakirlikten hergiz etmez endişe” (beyt: 666)
“Sıdktan kimin kalbi olursa sâfi
Bir lokma vü hurka dünyâda kâfi” (beyt: 667)
“Kimin ola derdi bend-i ziyâdet
Baiddir o değil ehl-i saâdet” (beyt: 668)
“Hâsıl etmediğin nesneyi unut
Gönül kulağını bu pendime tut” (beyt: 544)

“Fakirlik zor olsa da sabr edip kanaat etmek gerekir ey peser! Allah (cc) ’tan zenginlik istemek edebe aykırıdır. Mü’minin zenginliği sıkıntı ve eziyetlerdir. Fakirlik ve dervîşlik mü’mine şifâ ve kalbine safâ verir. Eğer bir kimsenin sıdkına binâen kalbi saf olursa ona bir lokma ve bir hurka kâfidir. Merd-i reh olan dervîş fakirlikten endişe etmez.”

“İnsan mal ve evlat çokluğuyla övünse de hakîkatte onlar-Allah (cc) rızasına uygun kullanılmadığı takdirde- insana düşman olduğu için dünyâ malını rüzgâr gibi bilmek gerekir ki böyle malı artırma sevdâsında olan insan Hak’a uzaktır.”

“Eline geçmeyen ve senin kısmetin olmayan malı unut ve bu nasihatime (baş kulağını değil) gönül kulağını tut!”

IV.A.I.6. Fütüvvet

Gençliği henüz taze, yeni olan delikanlı demek olan fetâ kelimesinden türetilen fütüvvet; gençlik, delikanlılık, mertlik, yiğitlik anlamına gelen Arapça bir kelimedir.²⁸⁹ Övgü veya yergi belirtmediği için *Kur'an*'da ve selefin dilinde geçmez.²⁹⁰

Hicrî III. Asırda Horasan ve Nişabur'da kullanılmaya başlayan fütüvvet kavramı tasavvuf ıstılâhında başkasını kendisine tercih etmek, engin bir mürüvvete sâhip olmak, diğergamlık, cömertlik ve şefkatli olmak gibi anlamlara gelmektedir.²⁹¹

Ayrıca esnaf ve zanaat erbâbını teşkilatlandırmak için ilk defâ Abbâsi Halîfesi Nâsır Lidînillah (566/575) tarafından kurulan esnaf loncasına da fütüvvet teşkilâtı denmiş, bu teşkilât Anadolu'da Ahîlik ismini alarak 1908 yılına kadar Osmanlı Devleti'nde varlığını devâm ettirmiştir.²⁹²

Bu teşkilâta mensub esnafın uyması gereken usul ve kâidelerden bahseden eserlere de fütüvvetnâme ismi verilmiştir. Bugün elimizde mevcut fütüvvet-nâmelerin ilki Ebu Abdurrahman Sülemî'ye aittir.²⁹³

“*Fütüvvet Kâbil kovunca Hâbil'in sıfatı oldu.*” diyen Sülemî fütüvveti “*Allah'ın emirlerine uyma, güzel ibâdet, her kötülüğü bırakma, zâhiren ve bâtinen, gizli ve açıkta ahlakın en güzeline sarılma*” şeklinde târif eder ve Allah (cc)'a karşı,

---

²⁸⁹ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 982.

²⁹⁰ Cezviyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, C. II, s. 775.

²⁹¹ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, s.275.

²⁹² Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yayınları, Ankara 2014, s. 170.

²⁹³ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, s. 276.

Peygambere (sav)’e karşı, ashâba karşı, sâlih geçmişlere karşı, şeyhlere karşı, ihvâna karşı ve yazan meleğe karşı gösterilecek fütüvvetin farklı olduğunu söyler.²⁹⁴

Hâris el Muhâsibî’ye göre fütüvvet başkasına adâletli davranmak, (*fakat başkasından*) adâlet beklememektir.²⁹⁵

Kuşeyrî, bir kulun sürekli (*Allah için*) başkasının işinde koşmasını fütüvvetin aslı olarak kabul eder ve herkesin “*Nefsim! Nefsim!*” dediği mahşer yerinde Efendimiz (sav)’in “*Ümmetim! Ümmetim!*” nidâsını, şeyhi Ebû Ali Dekkâk’ın, fütüvvetin zirvesi olarak gördüğünü belirtir.²⁹⁶

Cüneyd-i Bağdâdî fütüvveti, hiçbir fakirden nefret etmemek, hiçbir zengine de hâlini arz etmemek şeklinde târif eder.²⁹⁷

Fudayl bin İyâz şöyle der: “*Fütüvvet, din kardeşlerinin kusurlarını affetmektir.*”²⁹⁸

Rüveym’e göre dostları zelleleri olsa da ma’zur görüp, onlara özür dilemeyi gerektirmeyecek şekilde muamele etmek fütüvvettir.²⁹⁹

Abdullah Mukrî der ki: “*Fütüvvet iyi bir huydur. Düşmanın olan kimseye malını bezl etmektir. Gönlünün hoşlanmadığı ve tabiatının nefret ettiği kimseyle iyi geçinip güzel sohbet etmektir.*”³⁰⁰

---

²⁹⁴ bk. Abdurrahman Sülemî, *Tasavvufta Fütüvvet*, çev. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1977.

²⁹⁵ Cezviyye, *Medâricü’s-Sâlikîn*, s. 775.

²⁹⁶ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 258.

²⁹⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 259.

²⁹⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 258.

²⁹⁹ Câmî, *Nefahâtü’l-Üns min Hazarâti’l-Kuds*, s. 96.

³⁰⁰ Câmî, *Nefahâtü’l-Üns min Hazarâti’l-Kuds*, s. 274.

Abdülhakîm Arvâsî'ye göre fütüvvetin aslı dâimâ başkasının işlerini düzeltmeye çalışmak ve faydasına koşturaktır.³⁰¹

Hâsılı fütüvvet ahlâk-ı hamîdenin zirvesini teşkil eden güzel bir huydur. Sûfînin insanlarla muamelesinde dikkat ettiği iki husustan birincisi hiç kimseyi incitmemek; ikincisi de hiç kimseden incinmemektir. Nâdânları incitmemek kolaydır. Fakat onların kaba hareketlerinden incinmemek daha zordur. Fütüvvet ehli bu zoru başarır ve hiç kimseden incinmediği için başkasının kendisine nasıl davrandığına bakmadan herkese iyi davranırlar ve herkesle geçimli olurlar.

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'de ehl-i fütüvvet için merd, merd-i reh (*yolun adamı*) ve merd-i Hak (*Hakk'ın adamı*) tâbirlerini kullanır. “*Fütüvvet ve Mertliğin Beyânı*”³⁰² bölümünde fütüvveti ve fütüvvet ehlinin vasıflarını şöyle açıklar:

“*Nedir var mı haberin adamlıktan?*

Evvelen korkmaktır gizlide Hak'tan” (beyt: 859)

“*Tevbe eder yoksa da ma'siyeti*

Ma'siyetinden fazladır tâati” (beyt: 860)

“*Sâlihânın kârıdır onun kârı*

Zaifâna boldur lütf u ihsânı” (beyt: 861)

“*Merd-i Hüda olan kimse lâ-cerem*

Fakirse de olur sâhib-i kerem” (beyt: 862)

“*Ehl-i merdden sâhibse kim nişâna*

Ayb-ı düşmanı getirmez zebâna” (beyt: 864)

“*Merd istemez olsun düşmanı helâk*

Gam-ı halktan dili mahzûn endûh-nâk” (beyt: 865)

---

³⁰¹ Arvâsî, *Tasavvuf Bahçeleri*, s.78.

³⁰² Behcet, *Nüzhetü'l-İhvân*, s. 502.

“Halktan ulařsa ona cevr ü cefâ

Merd demez kimseye gelin insafa” (beyt: 866)

“Her kim ursa mertlik râhına kadem

Nasıl gider murâdı ardına hem” (beyt: 867)

“Sohbet-i merdâna gir gel ey peser

Bulasın fazl-ı Hüdüdan bir nazar” (beyt: 863)

“Ey peser, adamlığın yâni fütüvvetin ne olduğunu sana tarif edeyim ki; fütüvvet insanların olmadığı yerde Allah (cc)tan havf edip günah işlememektir.”

“Fütüvvet ehli nefisini hep kusurlu gördüğü için zâhiren avama kıyasla günâh işlemese de onun tevbesi boldur.”

“İbâdet ve taati isyânından fazladır. Sâlihlerin amelini işlemekle meşgüldür. Kendisi teng-destî yâni eli dar olsa da fukarâyâ lütf u ihsânı bol ve kerem sâhibidir.”

“Ehl-i fütüvvet düşmanının ayıp ve kusurlarını başkalarına anlatmaz. Düşmanının helâk olması için bedduâ etmez. Ümmetin derdiyle dertlenir. Halkın gamından kalbi endişelidir (endûh-nâk).”

“Etrafindakilerden cevr ü cefâ görse de hep sabr eder ve onlara yüzünü ekşitmez. Onlara “İnsaflı olun!” bile demez. Çünkü bu söz insafsız olana söylendiği için o, kendisine eziyet etseler de halkı insafsızlıkla suçlamak istemez. Mertlik yoluna yâni fütüvvet yoluna giren kimse nefisini murâdı ardınca gitmez ve nefse muhâlefet eder.”

“Ey peser, sen de bu sıfatlarla muttasıf merdânın sohbetine dâhil ol ki Hüdüdanın rahmet nazarı seni bulsun!”

IV.A.I.7. Hased

Başkasının ni'met ve fazîletini çekemeyip kıskanma³⁰³ ve hak edenin elindeki ni'metin³⁰⁴ elinden alınmasını arzu etme³⁰⁵ hissine hased denir. Bir de gıpta vardır ki birinin hüsn-i hâlini arzu edip imrenme hissidir.

Gıpta ile hasedin farkı şudur: Hasetci başkasındaki ni'metin ve hüsn-i hâlin zevâlini, gıpta eden ise onun zevâlini istemeksizin yalnız kendisinde dahî olmasını arzu eder. Hased memnu' ve mezmûm,³⁰⁶ gıpta câizdir.³⁰⁷

Hasetci kıskandığı kimsenin elindeki nimetin zevâl bulmasını arzu etmekle beraber bazen bunun için çalışıp çabalar ve gayret gösterir.³⁰⁸ Böyle zararlı hasetcinin maddî ve mânevî şerrinden Allah (cc), kendisine sığınmayı tavsiye eder.³⁰⁹

Allah Rasûlü (sav) hasedi odunu yiyip bitiren ateşe teşbih ederek, hasedin sevapları yiyip bitirdiğini³¹⁰ ve insanı netîcede cehenneme sürükleyeceğini³¹¹ haber vermektedir.

Muhâsibî'ye göre hasedin sebebi insanın nefsinde bulunan hubb-ı riyâset yâni baş olup herkesten üstün olma sevdâsıdır. Kişi başkasının kendisinden üstün konuma gelmemesi için onun elindeki ni'metlerin zevâlini arzu eder.³¹²

---

³⁰³ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 548.

³⁰⁴ Nisâ, 4/54.

³⁰⁵ Isfahânî, *Müfredât*, s. 399.

³⁰⁶ Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, C. VI, s. 323.

³⁰⁷ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 548.

³⁰⁸ Bakara, 2/109.

³⁰⁹ Felak, 113/5.

³¹⁰ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 931.

³¹¹ Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, C. XIII, s. 390-391.

Kuşeyrî hasetcinin inkâra düştüğünü söyler: “Çünkü o, yüce Allah (cc)’in hüküm ve taksimine râzı olmamaktadır.” diyen Kuşeyrî’ye göre hasetcide üç sıfat vardır: “Hased ettiği kimseyi görünce yağcılık yapar. Yanında olmayınca gıybetini eder. Başına bir felâket gelince (sevinerek) âleme yayar.”³¹³

Kuşeyrî, hasedin düşmandan önce hasedciyi yaktığını belirterek hased edenin mesut olamayacağını söyler.³¹⁴

Sühreverdî’ye göre hasedin sebebi öfkedir. Çünkü öfke intikam alınamayacak birine karşı olursa kalpteki kan, kabz ile bast arasında gider gelir. Böylece kalpte öfkelenilen kimseye karşı kin ve hased zuhûr eder.³¹⁵

Gazâlî de hased için öfkeyi kaynak gösterir. Hased öfkenin dalının dalıdır. Kişi birine öfkelenince kin tutar, kin tutunca da hased eder³¹⁶ ve ondaki ni’metin zevâlini arzu eder.

Hâsılı Allah (cc) ve Rasûlü (sav)’nün yasakladığı hasedin menşeyi, sûfilere göre nefsin tabiatında bulunan ve şeytanın da körüklediği gazab (öfke) hissidir. Kişi birine öfkelenildiği zaman öfkesini boşaltamazsa içten içe hased eder ve ona Allah (cc)’ın lütfettiği ni’metlerin zâyî olması için elinden geleni yapar. Böylece Allah (cc)’ın hased ettiği kişi hakkındaki takdîrine rızâ göstermemiş ve aslında Allah (cc) ile münâzaaya girişmiş olur.

Bu bakımdan hasedin zâhirî tarafı hased edilen kişiyle mücâdele; bâtınî tarafı ise Allah (cc) ile çekişmedir ki sâhibini helâka sürükler.

---

³¹² Hâris El-Muhâsibî, *Er-Riâye*, çev. Şahin Filiz-Hülya Küçük, İnsan Yayınları, İstanbul 2014, s. 338.

³¹³ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 198.

³¹⁴ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 198.

³¹⁵ Sühreverdî, *Avârifü’l-Meârif*, s. 334.

³¹⁶ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, C. III, s. 419.

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'de ahlâk-ı zemîmeden olan hasedin kötülüğüyle alâkalı şunları söyler:

“Dertli olmak istemezsen cihânda

Kimsenin vaktine hasetle bakma” (beyt: 435)

“Her kim etse halkın malına haset

Dimâğına ulaşmaz bû-yı rahmet” (beyt: 519)

“Uğursuz husûdun olmaz râhatı

Bırak vefâsız yalancı bedbahtı” (beyt: 849)

“Husûdun hasedi olunca peydâ

Uğursuzluktan hasîd olur rüsvâ” (beyt: 344)

“Ey peser, dünyâda dertli olmak istemezsen kimseye hased etme! İnsanların elindeki ni'mete hased edenin dimâğına Allah (cc)'in rahmet kokusu ulaşmaz. Yani o rahmet-i Rahmân'a lâyük olamaz.”

“Uğursuz olan hasetcinin dünyâda kalbinin huzuru yoktur. O vefâsız, yalancı ve bedbahttır ki hased ettiği kimseye yaptığı kötülükler ortaya çıkınca rezil rüsvâ olur.”

IV.A.I.8. Hırs

Hırs tama', aç gözlülük, şiddetli arzu, şiddet ve inhimakla bir şeyin üzerine düşme anlamına gelen Arapça bir kelimedir³¹⁷ ki istek ve arzuda aşırılığa (*ifrata*) gitmeyi ifâde eder.³¹⁸ Hırs sâhibi olan kişiye harîs denir.

Hırs kelimesi Kur'an'da iyi³¹⁹ ve kötü³²⁰ anlamda da kullanılmaktadır.

---

³¹⁷ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 544.

³¹⁸ Isfahânî, *Müfredat*, s. 386.

³¹⁹ Nahl, 16/37.

³²⁰ Bakara, 2/96.

Levmedilen hırs dünyâ malına karşı ola aşırı düşkünlüktür ki bu nefsin mezmûm sıfatlarından ve sâhibini helâke sürükler.³²¹

İnsanda fitrî olan dünyâ malı hırsı yaşlanmakla da azalmaz.³²² Hırsın îmâna verdiği zararı Allah Rasûlü (sav) koyun sürüsüne saldıran iki aç kurdun verdiği zarara benzetir.³²³

Fudayl'a göre tamâ' kişinin bir şeyi araması ve mukaddesâtını bu uğurda fedâ etmesidir. Hırs ise nefsin her şeyi istemesi ve insanın bunları yerine getirmek için gayret göstermesidir. Harîs olan başkasına muhtâc olur. Muhtâc olan da ihtiyâcını giderenin kölesi olur.³²⁴

Gazâlî'ye göre kulun fakirliğinin Allah (cc) katında makbul olması, kulun kanaat ehli olup hırsın uzak kalmasıyla mümkündür. Kul yalnız bulunduğu günü veya azamî bir ay sonrasını düşünmeli, daha başka günler için endişe etmemelidir. Yoksa kanaat şerefini kaybeder, hırs ve tama' hastalığına düşer. Bu iki hastalık da onu mürüvvete uymayan kötü işler yapma zilletine düşürür.³²⁵ Gazâlî hırs ve tama'ın ilacının kanaat olduğunu belirtir.

Süfyân-ı Sevrî hırsı kötüleyip kanaati meth etmek maksadıyla “*Dünyâ malının en iyisi ele geçmeyendir. Ele geçenin en iyisi de elden çıkarılandır.*” buyurur.³²⁶

Hâsılı insanın dünyâ malına meyli kendini ve evlâd ü ıyâlini başkalarına muhtâc olmayak şekilde geçindirmek arzusuna mebnî olmalıdır. Yâni isteme zilletine düşmeden yaşayabilme maksadıyla dünyâlık elde etmeli, fazlasının ardından koşarken

---

³²¹ Haşr, 59/9.

³²² Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 50.

³²³ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 355.

³²⁴ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. III, s. 594.

³²⁵ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. III, s. 527.

³²⁶ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. III, s. 531.

ömrünü hebâ etmemelidir. Nefsinde meknuz bulunan hırsını kontrol altına alarak dünyâlık husûsunda ihtiyâcı ölçü alan bir yol tutmalıdır. Eğer ölçü kaçarsa çok kazanma hırsı gâlib gelir ve kişi kazancının haram ya da helal olduğuna aldırmandan hırsının peşinden sürüklenir. Neticede sayılı dünyâ günleri için ebedî hayâtını hebâ eder.

Bazı tarîkatlerde nefsi terbiye etmek için dilenme zilletine dûçâr etme anlayışı vardır ki aslında tasavvufun özünü kavrayamamış olma hâlidir. Nefsi terbiye etmenin pek çok yolu varken hiç çalışmayıp başkalarının üzerinden hayâtını devam ettirmek ve bunu dervişlik olarak görmek *Kur'an* ve sünnet anlayışının dışındadır. Çünkü Allah (cc) *Kur'an*'da başkalarından istemeyi değil sürekli muhtâca vermeyi teşvik etmekte ve Efendimiz (sav) en fakir sahabelerden olan Ebû Zer'in bile çorbasına fazla su koyup komşularına ikrâm etmesini tavsiye etmektedir.³²⁷

Dolayısıyla gûyâ dünyâyâ karşı harîs olmadığını ispatlamak için hiç çalışmayıp dilenerek ömrünü geçirmek *Kur'an* ve sünnete bağlı tasavvuf ekollerinin şîârından değildir ve mü'minin izzetine yakışmaz. *Kur'an*'da ümmete örnek gösterilen ve sûfilerden derece bakımından daha üstün olan peygamberler de meslek edinmişler ve rızık temini için emek sarfetmişlerdir. Bu bakımdan sûfi başkasından istese bile o kendi nefsi için değil muhtâcların ihtiyâcını gidermek için istemelidir.

Mantıku't-Tayr (Kuş Dili) isimli alegorik eserinde hırsın sembolü olarak kazi³²⁸ gösteren Şeyh Attâr(ks) *Pendnâme*'de ise hırsından dolayı dünyâ malına saldırırcasına yönelen insanı mûra (karıncaya) benzeterek hırsıla ilgili şunları söyler:

“Her kim ki hırsından dünyâ-dâr olur

Şüphesiz ondan Hüdâ bî-zâr olur” (beyt: 217)

---

³²⁷ Hadis-i Şerif: *“Birinizin sırtı üzerinde bir kucak odun toplaması (sonra satması)*

kendisi için bir kimseden dilenmekten hayırlıdır.” bk. Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 390.

³²⁸ Zeynep Darıcı, *“Feridüddin-İ Attar'ın Mantıku't-Tayr İsimli Eserinde Metaforik Üslub”*, Ankara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.

“Eğer ki olursan hırsa mübtelâ

Yüzüne gelir her yönden yüz belâ” (beyt: 261)

“Hırsı terk et sanat tut kanâati

Tefekkür et ve 'l-ba 'sü ba 'de 'l-mevti” (beyt: 319)

“Ey azîz âzâd u makbûl olasin

“Tama'sız ol varsa idrâk u aklın” (beyt: 626)

“Mûr misâlî gitme hırsla her yöne

Bu pendimi can kulağıyla dinle” (beyt: 878)

“Karınca misâli toplama dâne

Mertsen eğer fakrını çek merdâne” (beyt: 209)

“Her kim ki hırsından dolayı dünyâ-dâr olursa yâni dünyâyâ sâhip olmaya çalışırsa o kimseden Hüdâ âhirette şikâyetçi olur.”

“Hırsa mübtelâ olup mûr misâli sağa sola koşturursan üzerine her yönden yüzlerce belâ gelir. Bu yüzden hırsı terk edip kanaat sâhibi ol! Ölümünden sonra dirileceğini tefekkür et!”

“Ey azîz, dünyâ malından âzâd ve Hak katında makbul olmak için eğer aklın varsa tamahsız ol! Karınca misâli hırsından her tarafa gidip mal toplama derdinde olma! Bu öğüdümü can kulağınla dinle! Eğer Allah(cc) senin için fakirlik takdir etmişse de merd gibi sabret!”

IV.A.I.9. Hısâl-ı Zemîme

Hısâl³²⁹ tabiat, huy, hulk anlamına gelen haslet kelimesinin çoğuludur. Zemîme zem ü kadha (kötülenmeye ve yerilmeye) müstehak, beğenilmeyecek,

---

³²⁹ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 582.

mezmûm, ma'yûb³³⁰ demektir. Hısâl-ı zemîme kötü huylar anlamında kullanılan bir isim tamlamasıdır.

Allah (cc) Kur'an'da fahşâ, fücür, seyyie, şer, sû' gibi elfâzla nitelendirdiği kötülükleri yapmayı yasaklamış³³¹ ve başkalarına da yaptırmamayı emretmiştir.³³² Körlüğe teşbih ettiği kötü ahlaktan³³³ kullarını uzaklaştırmak maksadıyla peygamberler göndermiş³³⁴ ve ta'dil-i erkân ile namaz kılmanın kötülükten alıkoyacağını bildirmiştir.³³⁵

Allah Rasûlü (sav) de îmân ile kötü ahlakın bir arada bulunamayacağını haber vererek mü'minleri fahşâdan sakındırmıştır. İyiliği yaymaya ve kötülüğü de engellemeye gayret gösterilmediği takdirde Allah (cc) azâbının geleceğini haber vermiştir.³³⁶

Kötü ahlak sahibine hem dünyâda³³⁷ hem de âhirette belâ getirip³³⁸ onu bedbahtlığa sevkeden³³⁹ ve dünyâda düzenin ifsâdına sebep olan³⁴⁰ bir musîbettir.

---

³³⁰ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 649.

³³¹ Nahl, 16/90.

³³² Âl-i İmrân, 3/104.

³³³ Mü'min, 23/58.

³³⁴ Bakara, 2/151.

³³⁵ Ankebût, 29/45.

³³⁶ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 173.

³³⁷ Enbiyâ, 21/77.

³³⁸ Câsiye, 45/21.

³³⁹ Vâkıa, 56/41.

³⁴⁰ Rûm, 30/41.

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'nin “*Der Beyân-ı Hısâl-ı Zemîme*”³⁴¹ bölümünde

kötü huylardan sakınmakla ilgili şunları söyler:

“Şu dört şey de var ki ey hulku hasen

Halkın cümlesinde beterdir bilsen” (beyt: 314)

“*Evvelkisi kalbde haset tutmaktır*

Ondan geçtin ucbdan hod-bîn olmaktır” (beyt: 315)

“*Hışmı yutmamak biri bed hasletten*

Dördüncüsü cimriliktir ni'metten” (beyt: 316)

“*Bu hısâln etrâfında az dolan*

O yüzden ki çirkindir bu fülân” (beyt: 317)

“*Her kim olur kötü işli bed huydan*

Şüphesiz ondan firâr eder dostân” (beyt: 397)

“*Ol ki fenâ ve bî-hayâ edepsiz*

Ey azîz bil ki zuhûru abdestsiz” (beyt: 494)

“*Sefîle mürüvvetle nazar etme*

Bed huyluda ululuk var zannetme” (beyt: 518)

“*Her kim sanat edinir kötü huyu*

Dâim bedliktir onun kâr u rûyu” (beyt: 254)

“*Bed huyluluk tende belâ-yı cândır*

Huyu bed olan hâric-i insandır” (beyt: 255)

“*Rûzgâr eksiltmesin yüzün suyunu*

Ma'siyet işleme düzelt huyunu” (beyt: 732)

“*Her kimin ki râhı fisk u isyândır*

Îzed'den gelen rızkı hep noksandır” (beyt: 733)

---

³⁴¹ Behcet, *Nüzhëtü'l-İhvân*, s. 215.

“Ey yaratılışı güzel olan kişi, dört şey vardır ki halk arasında çok kötü addedilir: Birincisi kalbte haset tutmak, ikincisi ucubtan hod-bîn olmak (kendini görmek), üçüncüsü hışmı yutmamak, dördüncüsü de cimrilik yapmaktır.”

“Bu çirkin işlerin etrafında dolanma! Şüphesiz kötü huylu olandan dostları bile uzaklaşır. Bir kişi kötü huylu ise o abdestsiz zuhur etmiş demektir.”

“Sefilden insanlık bekleme, kötü huyluyu da vakarlı biri zannetme! Kötü huylu olanın işi bedliktir, yüzü de beddir. Bu bed huyluluk insanı insanlıktan çıkararak bir can belâsıdır.”

“Eğer zamanın senin kadrini azaltmasını istemiyorsan ma’siyet işleme ve huyunu düzelt! Çünkü yolu fisk u isyân olanın rızkı noksandır.”

Şeyh Attâr (ks)’in üzerinde özellikle durduğu üç kötü sıfat vardır: fisk, şekâvet ve nifak:

IV.A.I.9.a. Fısk

Meyvenin filizlenmesi, kabuğundan çıkması, hayvanların, özellikle de farenin yuvasından çıkması anlamına gelen fisk, istilahta şeriatin otoritesini kabul ettikten sonra onun hükümlerinin tümünü veya bir bölümünü uygulamama,³⁴² menhiyâtı irtikâb etme, günah işleme, sefâhate dalma³⁴³ mânâsında kullanılır. Fısk içinde olana fâsık denir.

Fısk *Kur’an-ı Kerim*’de Allah (cc)’a³⁴⁴ ve Rasûlüne (sav) isyân³⁴⁵, şirk ve küfür olmaksızın dinde ma’siyet³⁴⁶, küfür söz konusu olmaksızın yalan³⁴⁷, küfür

³⁴² Isfahânî, *Müfredât*, s. 1126.

³⁴³ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 996.

³⁴⁴ Yûnus, 10/33.

³⁴⁵ Tevbe, 9/80.

³⁴⁶ Mâide, 5/25.

³⁴⁷ Hucurât, 49/6.

olmaksızın günah işlemek³⁴⁸, seyyiât ve kötülükler³⁴⁹ olmak üzere altı mânâda³⁵⁰ kullanılmıştır.

Allah (cc) mü'min ile fâsığı eşit tutmayacağını³⁵¹, fâsiklara hem dünyâda³⁵² hem de âhirette³⁵³ azâb edeceğini haber vermektedir.

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'nin "*Der Beyân-ı Sıfat-ı Fâsık*" bölümünde fâsik kimsede şu üç sıfat olduğunu söyler:

"Tab-ı fâsıkta bulunur üç haslet

Evvelen kalbindedir hubb-ı fesat" (beyt: 627)

"Eziyet etmektir sanatı halka

Uzak durur yanaşmaz râh-ı Hakk'a" (beyt: 628)

"Fâsıktaki üç hasletten birincisi; kalbinde fesada yâni bozgunculuğa muhabbetin olması ve günâha meyletmesidir. İkincisi; halka eziyet edip kul hakkından korkmamasıdır. Üçüncüsü; Hakk'ın yolunda uzak durup bâtil yolda ber-devâm olmasıdır."

IV.A.I.9.b. Şekâvet

Lügatta bir darlık, sıkıntı, talihsizlik, zorluk veya güçlük hâli içinde olmak³⁵⁴ ve bedbahtlık anlamına gelen şekâvet kelimesi saadetin zıddıdır.³⁵⁵

---

³⁴⁸ Bakara, 2/ 282.

³⁴⁹ Bakara, 2/197.

³⁵⁰ Mukâtil bin Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İşâret Yayınları, İstanbul 2016, s. 440.

³⁵¹ Secde, 32/18.

³⁵² Ankebût, 29/34.

³⁵³ Secde, 32/20.

³⁵⁴ Isfahânî, *Müfredât*, s. 805.

Kur'an'da muhtelif âyetlerde Hak'tan ve öğütten yüz çevirmek,³⁵⁶ hakîkati yalanlamak,³⁵⁷ başkaldırı, ayaklanma ve isyankârlık³⁵⁸ gibi anlamlarda kullanılmıştır.

Şekâvet içinde olan şakî denir. Allah (cc) şakînin cehennemlik olduğunu bildirmiştir.³⁵⁹

“*Der Beyân-ı Sıfat-ı Şakî*”³⁶⁰ bölümünde Şeyh Attâr (ks) şakîde şu üç alâmetin olduğunu söyler:

“*Zâhir eden şakîyi üç nişandır*

Ahmaktır o yediği hep haramdır” (beyt: 629)

“*Taharetsizdir ve uyanır vakitsiz*

Ehl-i ilimden de kaçar sebepsiz” (beyt: 630)

“*Şakî olan şu üç nişandan belli olur: Birinci nişanı; ahmaklığından dolayı haram yemesidir. İkincisi; abdestsiz olması ve uykuyu fazla kaçırıp güneş doğana kadar yatmasıdır. Üçüncüsü de; kendisine dünyâ ve âhirette faydası olacak ilim ehlinin sohbet meclisinden uzak durmasıdır.*”

IV.A.I.9.c. Nifak

Bir taraftan diğerine geçişi ve geçidi olan yol, yer altında bir taraftan diğerine çıkışı olan yabânî hayvan ini demek olan nafakun kelimesinden türetilen nifak ıstılahta

---

³⁵⁵ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 781.

³⁵⁶ A'lâ, 87/11.

³⁵⁷ Leyl, 92/15-16.

³⁵⁸ Şems, 91/ 12.

³⁵⁹ Leyl, 92/15-16.

³⁶⁰ Behcet, *Nüzhetü'l-İhvân*, s. 390.

şeriatı bir kapıdan girip başka bir kapıdan (gizlice) çıkmak,³⁶¹ zâhiren müslümanlık gösterip kâfir olmak ve bozuşukluk³⁶² gibi anlamlarda kullanılır.

Nifak içinde olana münâfık denir. Münâfıklar çeşitli sebeplerden dolayı ve menfaati icâbı kendini müslüman göstererek Allah (cc)'a, Efendimiz (sav)'e ve mü'minlere düşmanlıklarını gizlemişlerdir.

Allah (cc), yalan söyledikleri için kalplerinde maraz bulunan³⁶³ münâfıkları elbise giydirilmiş kütüğe benzetmiş,³⁶⁴ müminler için düşman olan münâfıklardan sakınılmasını emrederek³⁶⁵ münâfıklık yapan kadın ve erkekleri cehennem azâbıyla cezâlandıracağını haber vermiştir.³⁶⁶

Allah Rasûlü (sav) emânete hıyânetlik eden, konuşunca yalan söylen ve söz verince sözünde durmayan kişinin münâfık olduğunu söylemiştir.³⁶⁷

Mekkî'ye göre nifak iki çeşittir: Biri insanı îmân dairesinden çıkarır, diğeri ise îmânını eksiltir, amelini boşa çıkartır.³⁶⁸

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'de hiç kimseye etmediği bedduâyı münâfığa eder ve:

“Münâfığı zannetme sen emînden

Tohmu gâib olsun rûy-ı zemînden”³⁶⁹ diyerek “*Der Beyân-ı Sıfat-ı Münâfık*”³⁷⁰

bölümünde münâfıkla ilgili şunları söyler:

³⁶¹ Isfahânî, *Müfredât*, s. 1460.

³⁶² Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 1465.

³⁶³ Bakara, 2/10.

³⁶⁴ Münâfıkûn, 63/4.

³⁶⁵ Münâfıkûn, 63/4.

³⁶⁶ Tevbe, 9/68.

³⁶⁷ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 179.

³⁶⁸ Mekkî, *Kâtu'l-Kulûb*, C. III, s. 581.

“Ey hâce uzak dur nifak ehlinden

Onun evini cehennemde bil sen” (beyt: 685)

“Münâfıkta üç alâmet zâhirdir

Ol sebebden o makhûr-ı Kâhir’dir” (beyt: 686)

“Ameli onun va’dına hilâftır

Kavli gerçek değil hep kizb ü lâftır” (beyt: 687)

“Mü’minâna yoktur hiç îâneti

Hem emânete eder hıyâneti” (beyt: 688)

“Münâfıktır bulunmaz ahde vefâ

O yüzden rûyunda yok nûr u safâ” (beyt: 689)

“Sakın münâfıktan peser perhîz et

Onun katli için tığını tîz et³⁷¹” (beyt: 691)

“Münâfıkla yoldaş olursa biri

Onun menzili cehennem dibi” (beyt: 692)

“Münâfığı dost tutma düşmandâr ol³⁷²

Onun hâlinden nefret et bîzâr ol” (beyt: 851)

“Ey hâce, nifak ehlinde uzak dur ve onun yerinin cehennem olduğunu bil!

Münâfık şu üç sıfatı yüzünden kâhir olan Allah (cc)’in makhûru olur: Sözünde durmayıp yalan söyler. Müminlere yardım etmez ve emanetine hıyânetlik eder.”

---

³⁶⁹ “Tâ nepindârî munâfık râ emîn / Nist bâdâ tohmeş ez rû-yı zemîn” (beyt: 690)

³⁷⁰ Behcet, *Nüzhetü'l-İhvân*, s. 423.

³⁷¹ Şeyh Attâr (ks) mübâlağa yoluyla münâfığa olan öfkesini izhâr etmektedir. Yoksa onların öldürülmesini kast etmemektedir. Çünkü nifâk kalbde olduğu için amelde zuhûr etmedikçe münâfık hakkında hüküm verilemez.

³⁷² Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, C. X, s. 143.

“O ahdine vefâsı olmayan münâfığın yüzünde nur ve safâ yoktur. Ey peser, o münafıktan sakın ve onun katli için kılıcını hazır tut! Münâfıkla yoldaş olanın menzili cehennem olacağı için onu düşman belle ve onun hâlinden nefret edip bîzâr ol!”

IV.A.I.10. Hışm

Hışm öfke, gadab, hiddet, kızma³⁷³ ve gayz anlamına gelen Farsça bir kelimedir³⁷⁴ ki intikam alma isteğiyle kalbin kanının yüzde belirmesi ve yüze sıçraması³⁷⁵ hâlini ifâde eder. Öfkenin kabarması durumunda nefsi ve tabiatı zapt etmeye hilm denir.³⁷⁶

Allah (cc) öfkeyi yutmanın takvâ ehlinin güzel bir davranışı³⁷⁷ olduğunu belirterek öfkesi olduğu halde affedenlere katından mükâfât vereceğini³⁷⁸ beyân etmektedir.

Allah Rasûlü (sav) kendisinden nasihat isteyen birine “Öfkelenme!”³⁷⁹ buyurarak öfkenin şeytandan olduğunu haber vermiş, öfkelenen kişinin abdest almasını, mümkün değilse sükût etmesini, ayakta ise oturmasını, eğer öfkesi geçmezse yatmasını tavsiye ederek³⁸⁰ öfkesini yenen kişiyi hakîkî pehlivan³⁸¹ olarak takdîr etmiştir.

³⁷³ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 582.

³⁷⁴ Mehmet Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul 2011, s. 320.

³⁷⁵ Isfahânî, *Müfredât*, s. 1075.

³⁷⁶ Isfahânî, *Müfredât*, s. 432.

³⁷⁷ Âl-i İmrân, 3/134.

³⁷⁸ Şûrâ, 26/36.

³⁷⁹ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 68.

³⁸⁰ Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, C. XII, s. 295.

³⁸¹ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 67.

Eşrefoğlu Rûmî öfkeyi düştüğü yeri yakıp helâk eyleyen bir ateşe benzetir ki öfke adamı kâtil eder, kan döktürür, elinden geleni gücünün yettiğini işlettirir.³⁸²

Sühreverdî'ye göre hilm ve vakar kuşağını çözen öfkedir. İnsan öfkeli ânında adâlet hududunu aşıp zulüm tarafına geçebilir. Öfke ile kalpteki kan hareketlenir. Eğer insan öfkesinin gereğini yapamayacağı birine karşı gazaplanırsa, derinin dışına hücûm eden kan tekrar kalbe toplanır. Bu basıncın te'sirinden üzüntü ve keder hâsıl olur.³⁸³

Gazâlî'ye göre öfkenin yeri kalptir. Mânâsı da intikâm hırsı ile kanın galeyâna gelmesidir. Öfke ateşi yükseldiği zaman kalbin hayâtı olan rutûbeti tamâmen yok eder. Bu bakımdan yerli yersiz öfkelenmek sağlığa büyük zarar verir. Gazâlî öfke konusunda ifrat ya da tefrit ehli değil i'tidalli olmayı tavsiye eder ki i'tidâl gerektiği yerde yâni Allah (cc) rızâsı için öfkelenmeyi lüzumlu kılar. Meselâ bir hakkı korumak, zulme engel olmak gibi durumlarda öfkelenmemek hamiyetsizliktir ve mezmûm bir ahlaktır.³⁸⁴

İbn-i Abbas (ra) öfke ve kederi çıkış noktası bakımından aynı görerek münâkaşa ettiği kimseye karşı kendini güçlü hissedenden zâhir olana öfke, kendini güçsüz hissedenden zâhir olana ise keder isminin verildiğini söyler.³⁸⁵

Abdülhalik Gucdüvânî'ye göre öfke sâlik için o kadar tehlikelidir ki şeytan öfkeli ânında sâlikin her işine karışır.³⁸⁶

Hâsılı hışm (*öfke*) nefsin âyet ve hadislerle zemmedilen kötü bir sıfattır. Fakat öfke hissi bir hikmete binâen nefse yerleştirilmiştir. Eğer insan üzerine yanlışlıkla çorba dökene öfkelenirse bu mezmûmdur.

---

³⁸² Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nufûs*, s. 261.

³⁸³ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 333.

³⁸⁴ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. III, s. 376.

³⁸⁵ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 333.

³⁸⁶ Mahmud Sâmî Ramazanoğlu, *Fâtihâ Sûresi Tefsîri*, Erkam Yayınları, İstanbul 1987, s. 44.

Öfke eğer nefis için değil de Allah (cc) için olursa –netîcesinde şer’î hudûdun dışına çıkılmadığı müddetçe- makbul ve değerlidir.³⁸⁷ Abdülhalik Gucdüvânî’ye göre buna gayret denir. Gayret, Allah (cc) ve Rasûlü (sav)’ne ittibâ’ konusunda muhalefet edenlere karşı gösterilne davranış yâni celâdetdir. Bu celâdet ortaya çıkınca şeytan kaçar.³⁸⁸

Öfke gayreti, yerinde ve zamanında kullanmayı bilen insan için nefsin kâbiliyetlerinden biridir. Sûfiler kalbe zarar verdiğini söyleyerek yerli yersiz öfkelenmekten insanları sakındırmışlardır.

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*’de gereksiz öfkeden uzak durmayı tavsiye ederek öfkeli ânında dikkat edilmesi gereken hususlarla ilgili şunları söyler:

“Bir lezzet almak istersen ömürden

Uzak dur her dâim hışm u kahırdan” (beyt: 542)

“Kendi öfkesini gösteren câhil

Pişmanlıktan gayrı ne eder hâsıl” (beyt: 345)

“Hışmı yutmaz icrâ ederse kişi

Pişmanlıktır âkıbet onun işi” (beyt: 348)

“Hışmı yutmak sanattır serverin

Başı acı sonu şekerden şîrin” (beyt: 492)

“Her kim ki hışmını yutar ey civan

Ehl-i necât olur cihanda inan” (beyt: 544)

“Hışm edersen pişmanlıktan fayda yok

Sonunda rüsvâlık var rezillik çok” (beyt: 342)

---

³⁸⁷ Tâhâ, 20/ 86; Enbiyâ, 21/87.

³⁸⁸ Ramazanoğlu, *Fâtihâ Sûresi Tefsîri*, s. 44.

“Ey peser, ömürden bir lezzet almak istersen öfke ve kahırdan uzak dur! Öfkelerini izhâr eden câhil, öfkesi geçtikten sonra pişmanlıktan başka bir şey elde etmez.”

“Öfkeyi yutmak ârif olanların sanatıdır ki başı telh, sonu şekerden daha tatlıdır. Ey civan, her kim hışmını yutarsa kurtulmuşlardan olur ve halka rezil ü rüsvâ olmaktan kurtulur.”

Ali Behcet Efendi öfke anında karşı tarafı rencide edecek sözlerin söylenmemesi gerektiğini belirterek bu mevzûda biri Farsça “Zahm-ı tîr ber tenest ü zahm-ı sohanî ber cân”³⁸⁹ ve diğeri de Hz. Ali’ye nispet edilen “Cerâhatü’s-sinânî lehe’l-teyâmü; velâ yeltâmü mâ cerâha’l-lisânü”³⁹⁰ kelâm-ı kibârını ekleyerek öfkeliyken dile sahip çıkmanın önemine işâret etmiştir.

IV.A.I.11. İhlâs

Öncesinde içinde bir karışım varken sonradan bu karışımı zâil olmuş ve ortadan kalkmış olan, karışımdan uzak, temiz, saf, samîmî olan ya da bu hâle gelen anlamındaki haleza kelimesinden türetilen ihlâs ıstılahta Yüce Allah (cc)’ın hâricinden tearrî,³⁹¹ doğru ve garazsız muhabbet, sıdk, hulûs-i kalb, samîmiyet, riyâsız ve samîmî ibâdet, gıll u gîştan ârî i’tikâd³⁹² mânâsında kullanılır.

---

³⁸⁹ “Kılıç yarası tendedir fakat söz yarası canda.”

³⁹⁰ “Mızrak yarası geçer, dil yarası geçmez.”

³⁹¹ Isfahânî, *Müfredât*, s. 504.

³⁹² Sâmî, *Kâmus-i Türkî*, s. 82.

İhlâs, kalbin hâllerinden ve amellerinden biri ve Kur'an'daki bir sûrenin de ismidir. İhlâs sâhibi olana muhlis denir. Muhlis, nefis sebebiyle kötülüğe bulaşıp akabinde riyâzetle nefsin kötülüğünden temizlenmiş insanın sıfatıdır.³⁹³

İhlâslı bir şekilde kulluk yapmayı, ibâdet³⁹⁴ ve duâ etmeyi³⁹⁵ emreden Allah (cc) ihlâslı olanla olmayanı bir tutmaz.³⁹⁶ Çünkü iki kişinin zâhiren aynı olan amelinin Allah (cc) katındaki değerini belirleyen ihlâstır.³⁹⁷

İhlâs, sâhibini İblis'in şerrinden³⁹⁸, nefsine uyan kadınların tuzağından³⁹⁹ koruyan ve niyet edilip de yapılamayan amele bile değer kazandıran⁴⁰⁰ büyük bir ni'met olsa da insanların çoğu sâdece zorda kaldıkları zaman ihlâsa sarılırlar.⁴⁰¹ Hâlbuki ihlâsız yapılan ibâdet Allah Rasûlü (sav)'ne göre şirk-i hafîdir.⁴⁰²

Gazâlî'ye göre kendisine başka bir şeyin karışması muhtemel olan bir şeye, o başka şey karışmazsa buna hâlis denir. Bu karışıklığın olmadığı saf işe de ihlâs adı

---

³⁹³ İsfahânî'ye göre saf kelimesi bazen özünde hiçbir karşım bulunmayan şeyle ilgili de kullanılırken hâlis kelimesi içindeki karışımdan âri olmuş şeyler için kullanılır. Buna göre nefsin kötülüğünden ârî yaratılan melekler için saf kullanılır fakat muhlis kelimesi kullanılamaz.

³⁹⁴ Beyyine, 98/5; Zümer, 39/11.

³⁹⁵ Mü'min, 40/14.

³⁹⁶ Saffât, 37/74.

³⁹⁷ Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, C. XVI, s. 112.

³⁹⁸ Sâd, 82/83.

³⁹⁹ Yûsuf, 12/24.

⁴⁰⁰ Nîsâ, 4/10.

⁴⁰¹ Ankebût, 29/65.

⁴⁰² Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, C. XVII, s. 587.

verilir. Meselâ Nahl Sûresi’nde geçen sütün hâlis olması ona kan, idrar veya başka bir pisliğin karışmamış olmasındandır.⁴⁰³ Ama bunların karışma ihtimâli de mevcuttur.

Allah (cc) karşı yapılan ibâdetle kulların gönlünde yer edinme hissi olan riyâ ise bu amellerdeki ihlâsı zedeler.⁴⁰⁴

Kuşeyrî’ye göre ihlâs amel yaparken şahısları dikkate almaktan korunmak ve yaptığı işi mahlûkât düşüncesinden temizlemektir.⁴⁰⁵

Serrâc’ın nakline göre Ebû Ya’kup Sûsî ihlâsı şöyle tarif eder: “*İhlâs meleğin bilip sevap yazamadığı, şeytanın bilip ifsad edemediği, nefsin âgâh olup kendine çekemediği bir sırdır.*”⁴⁰⁶

İbn-i Antakî ihlâsı şöyle tanımlar: “*Amel-i sâlih işlediğin vakit seni onunla yâd etmelerini ve büyük görmelerini isteme, sevâbını Hakk’ı gayrından taleb etme.*”⁴⁰⁷

Ruveym’e göre ihlâs kişinin görmesinin amelinden yüksek olması, yâni amelini kendinden görmemesi ve bilmemesidir.⁴⁰⁸

Ebul Hasan Harakânî şöyle der: “*Hak için yaptığın her şey ihlâstur, halk için yaptığın her şey de riyâ!*”⁴⁰⁹

Muhâsibî ihlâssızlığı yâni riyâyı ikiye ayırır: Birincisi en ağırdır ki Allah (cc)’a itaat ederken kulları gözetmektir. İkincisi daha hafiftir ki Allah (cc)’tan sevap ummakla beraber kullara da yaranmayı istemektir.⁴¹⁰

---

⁴⁰³ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, C. IV, s. 680.

⁴⁰⁴ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, C. III, s. 647.

⁴⁰⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 244.

⁴⁰⁶ Serrâc, *El-Lüma’*, s. 222.

⁴⁰⁷ Câmî, *Nefahâtü’l-Üns min Hazarâti’l-Kuds*, s. 61.

⁴⁰⁸ Câmî, *Nefahâtü’l-Üns min Hazarâti’l-Kuds*, s. 96.

⁴⁰⁹ Câmî, *Nefahâtü’l-Üns min Hazarâti’l-Kuds*, s. 304.

⁴¹⁰ Muhâsibî, *Er-Riâye*, s. 296.

Abdullah bin Menâzil bir anlık da olsa ihlâsın önemi hakkında der ki: “Eğer biri bütün ömründe yek nefes riyâ ve şirkten pâk (yâni tam ihlâslı) olursa, o nefesin berekâtı ömrünün âhirinde ona sirâyet eder.”⁴¹¹

İhlâslı olabilmek için, günahların halktan saklandığı gibi, (nâfile) ibâdetlerin de halktan saklanması gerektiğini söyleyen Eşrefoğlu Rûmî riyâyı din ve îmânı yağma eden eşkiyâya benzetir.⁴¹²

Mahmud Sâmi Ramazanoğlu’na göre ihlâs kul için büyük ni’mettir. Çünkü ibâdet eden kul için en büyük tehlike riyâ ve ucubtur. Kul ibâdetleriyle mürâfîlik yapabilir ve nefesine pay çıkarabilir. İşte bu vartadan kurtulmanın tek çâresi ihlâsa sarılmak ve ibâdeti (yapabilmeyi) de Allah (cc)’ın kendisine ihsân ettiği bir ni’met olarak bilmektir.⁴¹³

Hâslı Allah (cc) ve Rasûlü (sav)’nün övdüğü ve sûfîlerin takdîr ettiği ihlâs, amellerin derecesini ve makbûliyetini belirleyen bir sırdır. Nefsin ve şeytanın karışması ihtimâli olan amellere, amel sâhibi tarafından bunların karıştırılmaması ihlâstır. Dolayısıyla meleklerin amellerinde ihlâs olmaz. Çünkü onların ameline nefsin ve şeytanın karışma ihtimâli zâten yoktur. Bu yüzden ihlâs sıfatı insanların ve cinlerin amelleri için kullanılır.

Şeyh Attâr (ks) Pendnâme’nin “*Hâlis Amelin Beyânı*” bölümünde ihlâsla ve riyâdan ârî olan hâlis amel edebilmenin incelikleriyle ilgili şunları söyler:

“Her kim îmân eder olur ehl-i Hak

Dördü dört şeyden muhterem tutar pâk” (beyt: 84)

“Evvel hasetten pâk eyle dilini

Ondan sonra mü’min addet kendini” (beyt: 85)

⁴¹¹ Câmî, *Nefahâtü’l-Üns min Hazarâti’l-Kuds*, s. 213.

⁴¹² Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki’n-Nufûs*, s. 363.

⁴¹³ Ramazanoğlu, *Fâtihâ Sûresi Tefsîri*, s. 30.

*“Yol bulmasın kizb u gıybet zebâna
Düşmeye îmânın tâ ki ziyâna” (beyt: 86)*

*“Olursa amelin ârî riyâdan
Şem’-i îmânın nurlanır ziyâdan” (beyt: 87)*

*“Şikemine bulaşmazsa bir haram
Olursun îmânı kavî ve’s-selâm” (beyt: 88)*

*“Bu sıfata hâiz olan şerîftir
Haram yerse ki îmânı zaîftir” (beyt: 89)*

*“Haramdan temiz değilse bâtını
Onun rûhu bulmaz eflak râhını” (beyt: 90)*

*“Ameller olmazsa riyâdan ârî
Nakş-ı bûriyâ gibi i’tibârı” (beyt: 91)*

*“Her kimse ki amelinde yok ihlâs
Avamdır o değil bendegân-ı hâs” (beyt: 92)*

*“Hak için olursa her kimin kârı
Revnak bulur işi olmaz zarârı” (beyt: 93)*

*“Sadakayı âlûde eder riyâ
Riyâlî iş olmaz makbûl-i Hüdâ” (beyt: 530)*

*“Amel hâlis olmazsa misâl-i zer
Sarraf-ı hakîki eylemez nazar” (beyt: 531)*

*“Dâniş ü idrâke her kim sâhipse
Hak’tan gayrı için vermez bir nesne” (beyt: 529)*

*“Sende varsa verâ vü ilm ü amel
Hüsni-ihlâsın olmalı bî-halel” (beyt: 582)*

“İmân edenlerin dört şeyden kendilerini temiz tutmaları gerekir: Kalbi hastten; dili gıybet ve yalandan; ameli riyâdan ve mideyi haramdan. Bunlara dikkat edenler mü'min sayılırlar, imanları sağlam olur ve nurları artar.”

“Haram yiyenin imanı zayıftır. Mânevî olarak yükselemez. Riyâlı amel saz hasır gibi değersizdir. Bu amelin sâhibi de has kul değil avamdır.”

“Allah (cc) için iş yapanın işi kolaylaşır ve zararı olmaz. Riyâlı iş Allah (cc) katında makbul değildir. Amel saf altın gibi olursa Allah (cc) o ameli kabul eder. Akl u idrâki olan Allah (cc) rızâsından gayrısı için sadaka vermez. Verâ, ilim ve amel sahibi olmak için öncelikle kusursuz ihlâs sahibi olmak gerekir.”

IV.A.I.12. Kanaat

Bir şeyle râzı ve hoşnut olup ziyâde istememe, az şeyle iktifâ etme demektir.⁴¹⁴ Zıddı tama' ve hırstır.

İsfahânî'ye göre başörtüsü anlamına gelen *kınâün* kelimesiyle aynı kökten türetildiği için kanaatte ihtiyaç hâlini ve fakirliğini gizleyip örtme anlamı da vardır.⁴¹⁵

Allah Rasûlü (sav) dünyâda kendisine verilen rızka kanaat edenin kurtulacağını⁴¹⁶, fazlasına hırs gösterip tama' edenin hesap günü pişman olacağını⁴¹⁷ haber vermiştir. Kendisi de ihtiyâcı kadar rızkı talep etmiş fazlasını istememiştir.⁴¹⁸

Ebû Süleyman Dârânî kanaati rızânın başlangıcı olarak görür. Kuşeyrî'ye göre kanaat sevilen şeyler bulunmadığında yâni sıkıntı anında kalbin sükûn hâlinde bulunmasıdır.⁴¹⁹

⁴¹⁴ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 1084.

⁴¹⁵ İsfahânî, *Müfredât*, s. 1220.

⁴¹⁶ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 370.

⁴¹⁷ Cânân, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, C. XVII, s. 575.

⁴¹⁸ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 364.

Kuşeyrî kanaat hâlinin önemini belirtirken Hızır'ın, Mûsâ'daki kanaat eksikliğini⁴²⁰ gördükten sonra onunla yaptığı yolculuğu sonlandırdığını söyler.⁴²¹ Çünkü Mûsâ (as) acıktığı için Hızır'a yaptığı iş karşılığında ücret almadığı için sitem etmiştir.

Sühreverdî nefsin hırsından intikam almanın yolunun kanaat olduğunu belirterek “*Biz ona güzel bir hayat yaşatırız!*”(Nahl, 16/97) âyetindeki “*güzel hayât*”ı kanaat ehli olarak hayâtını sürdürme olarak tefsir eder.⁴²²

Dârânî'ye göre kanaat rızâdan kaynaklanır.⁴²³ Mekkî'ye göre kanaat zühdün bir parçasıdır ve az ile yetinmek zühdün anahtarıdır.⁴²⁴

Gazâlî'ye göre kanaate ulaşmak isteyen kimse ihtiyaçlarını azaltma yoluna gitmelidir.⁴²⁵

Horasan sûfîlerinden Ubeydullah Ahrâr kanaat hakkında şöyle der:

“*Bir kimse çiğ bir arpa ekmeği bulsa, onun pişmişini arzu etmemelidir. Ondan da sâdece hareket kabiliyetini sağlayacak kadar yemelidir. Öylesine yiyip giyinmelidir ki kendisinden daha aşağı derecede biri mevcut bulunmasın.*”⁴²⁶

Ahrâr'a göre bitkiden ve sudan eser olmayan çöle düşmüş bir kişide en ufak bir açlık ve susuzluk kaygısı bulunmazsa o kanaatin hakîkatine ulaşmış demektir.

Hâsılı âyet ve hadislerle methedilen kanaat nefsin hırsını dengeleyen mühim bir sıfattır. Sûfîler bu sıfatla muttasıf olmaya önem vermişler ve ellerindekiyle

---

⁴¹⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 202.

⁴²⁰ Kehf, 18/77-78.

⁴²¹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 203.

⁴²² Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 328.

⁴²³ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 329.

⁴²⁴ Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, C. II, s. 446.

⁴²⁵ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. III, s. 594.

⁴²⁶ Safîyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 307.

yetinmeyi bilmişlerdir. Çünkü elindekiyle yetinmemek ve fazlasına göz dikmek insanı rızâ makamından düşüren mezmûm bir huydur.

İnsanın kanaat ehli olması için elindeki malın az olması şart değildir. Kişi çok mala sâhip olsa bile kendisi için ihtiyacından fazlasını kullanmayarak ve kazandığı mal ile başkalarının ihtiyâcını karşılayarak kanaat ehli olabilir.

Sûfler arasında meşhur olan “*Bir lokma bir hırka!*” sözü sûfinin şahsî ihtiyaçlarını belirleyen bir kanaat ölçüsüdür. Yoksa “*Hiç çalışma, yat!*” anlamında değildir. Sûfi, Allah (cc) imkân verirse eğer “*Bin lokma bin hırka!*” kazanır. Fakat nefsi için birini kullanır, dokuz yüz doksan dokuzunu infâk ederek îsârın zirvesine ulaşır. Nitekim Taşkentli Ubeydullah Ahrâr, çok kazanan fakat nefsi için aza kanaat eden sûflere güzel bir misaldir.⁴²⁷

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'nin “*Kanaatın Sıfatını Beyân*”⁴²⁸ bölümünde ve diğer mutelif bölümlerinde kanaati ve kanaat ehlini överek şunları söyler:

“*Her kim olursa Hak'dan aza râzı*

Onun hâcetini giderir Kâzî” (beyt: 658)

“*Dil âsûde olsun beden sıhhatli*

Bundan gayrı daha ne ararsın ki” (beyt: 136)

“*Her kim isterse zi'l-minenden gınâ*

Kanaat en büyük servettir ana” (beyt: 270)

“*Kanaatten yoksa her kimde nişân*

Nasıl doyurur anı mâl-ı cihân” (beyt: 453)

---

⁴²⁷ Reşahat müellifi ve Ubeydullah Ahrâr'ın dâmâdı Safiyüddin'in beyânına göre Şeyh Ahrâr'n tarlalarının sayısı bin üç yüzden fazlaydı. Sâdece Cûyibâr isimli bir tarlasında üç binden fazla ırgat çalışırdı. bk. Safiyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 291.

⁴²⁸ Behcet, *Nüzhëtü'l-İhvân*, s. 402.

“Külfetten uzak dur isteme zînet

Arama âsâyiş terk-i râhat et” (beyt: 156)

“Üzerinde olmasın süslü kisve

Taşımaya yanında hâb için câme” (beyt: 157)

“Pelâs u sôf giyin misl-i zâhidân

Sıfathâ-yı Hüda ile sıfatlan” (beyt: 158)

“Kanaat et her gün gelen rızıkına

Deryûzelik etme Hakk’ın gayrına” (beyt: 191)

“Her kim kanaat ehli olup Allah (cc)’tan gelen rızka râzı olursa Kâzî olan Allah (cc) onun hâcetini giderir. Gönül âsûde ve beden sıhhatli olduktan sonra başka bir şey talep etmeye gerek yoktur.”

“Kanaat en büyük servettir. Hakîkî zengin kanaata sâhip olandır. Çünkü insanda kanaat olmazsa onu dünyâ malı doyuramaz.”

“Külfetten uzak dur ve dünyâ zînetine, süslü elbiseye hatta uyku için döşeğe bile sahip olmayı talep etme! Rahatın peşinde olma! Dervişler gibi eski ve yünü kisve giy! Allah (cc)’ın cemâlî sıfatlarıyla muttasıf ol! Her gün takdir olunan rızıkla yetinip Hak’dan gayrına dilencilik etme!”

IV.A.I.13. Kibir

Büyük anlamına gelen kebir kelimesiyle aynı kökten türetilen kibr, insanın kendini beğenip başkasından daha büyük ve üstün görmesi demektir.⁴²⁹

Kibrin en büyüğü olan tekebbür ise hakkı kabulden ve ibâdet yoluyla Allah (cc)’a boyun eğmekten imtinâ edip Allah (cc)’a karşı büyüklenmedir.⁴³⁰

⁴²⁹ Isfahânî, *Müfredât*, s. 1240.

⁴³⁰ Isfahânî, *Müfredât*, s. 1240.

Allah Rasûlü (sav) kibri hakkı kabul etmemek ve insanları küçük görmek olarak tarif etmiş ve kibirlinin cennete giremeyeceğini haber vermiştir.⁴³¹

Yerilen nefis hastalıklarından⁴³² olan kibir Hz. Âdem (as)'e secde etmekten kaçınan İblis'in⁴³³, çağrıya direnen Nuh (as) kavminin,⁴³⁴ Firavun ile hânedânının⁴³⁵, peygamberlerinin bir kısmını yalanlayıp katleden İsrailoğullarının⁴³⁶, *Kur'an* âyetlerine sihir diyen kâfirin⁴³⁷ ve Allah (cc)'ın âyetlerini yalanlayanların⁴³⁸ sıfatıdır.

Göğü bir kâğıt tomarı gibi dürmeye kâdir olan⁴³⁹ ebedî kudret sâhibi Allah (cc) yüceltmeye en lâyük olduğu için⁴⁴⁰ kendisini yücelerden göstermeye çalışan kibirliyi sevmez⁴⁴¹, ona gazab eder⁴⁴² ve onun kalbini mühürler.⁴⁴³

Hücvirî'nin beyânına göre bazı sûfiler nefislerinin kıymetsiz olduğunu göstermek ve onu kibirden temizlenmek için ihtiyaçları olmadığı halde başkalarından isteyerek dilenme zilletini nefislerine tattırırlar.⁴⁴⁴

---

⁴³¹ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 433.

⁴³² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 288.

⁴³³ Bakara, 2/34.

⁴³⁴ Nuh, 71/7.

⁴³⁵ Yûnus, 10/75.

⁴³⁶ Bakara, 2/87.

⁴³⁷ Müddessir, 74/23.

⁴³⁸ A'râf, 7/36.

⁴³⁹ Enbiyâ, 21/104.

⁴⁴⁰ Müddessir, 74/3.

⁴⁴¹ Lokman, 31/18.

⁴⁴² Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 936.

⁴⁴³ Mü'min, 40/35.

⁴⁴⁴ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 419.

Sühreverdî'ye göre kibir insanın kendisini başkalarından üstün görmesi, tekebbür ise kibrini dışarıya vurmasıdır. Kibir ve azamet Allah (cc)'a âit olduğu için kibirliler aslında kâzibîn zümresindedir. Kibir ucubtan, ucub cehaletten, cehâlet ise hakikat-ı insâniyeden uzaklaşmaktan kaynaklanır.⁴⁴⁵

Sühreverdî, mü'minin şerefini korumasını kibirli olmasından ayrı tutarak izzet ile kibrin farkını şöyle açıklar: “*Kibir insanın nefsini tanımayarak onu kendi yerinden daha yukarıya koymasındır. İzzet ise kişinin nefsinin hakikatini bilmesi ve dünyevî istekleri sebebiyle zelîl etmeden ona ikrâm etmesidir.*”⁴⁴⁶

Kibrin her çeşidinin kötü olduğunu söyleyen Ruzbârî'ye göre kendinden büyüğe karşı kibirlenmek haddini bilmemektir; emsâline karşı kibirlenmek edeb noksanlığıdır; kendinden küçüğe karşı kibirlenmek ise âcizlik alâmetidir.⁴⁴⁷

Gazâlî'ye göre ucub ve kibir birbirinden farklıdır: Ucub mutlak sûrette kendini beğenmek; kibir ise kendini başkasından üstün görmektir. Bâzen insan kendini beğense bile başkalarını kendinden üstün görebilir. Dolayısıyla her kibir ucubtur, fakat her ucub kibir değildir.⁴⁴⁸

Kibirlenmek için insanın kendini büyük görmesi gerektiğini söyleyen Gazâlî insanın kendini büyük görmesi için de kemâl sıfatlarından herhangi birine sâhip olduğuna inanması gerektiğini belirtir. Bu kemâl sıfatları da ilim, amel gibi dîne âit olanlar ve asâlet, güzellik, kuvvet, servet gibi dünyâyâ âit olanlar şeklinde ikiye ayrılır.⁴⁴⁹

---

⁴⁴⁵ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 303.

⁴⁴⁶ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 305.

⁴⁴⁷ Muhammed b. Abdullah el-Hânî, *Âdâb*, çev. Ali Hüsrevoğlu, Erkam Yayınları, İstanbul 1995, s. 129.

⁴⁴⁸ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. III, s. 738.

⁴⁴⁹ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. III, s. 748.

Ayrıca kibir bâtinî ve zâhirî olarak iki çeşittir. Bâtinî olan nefsin ahlâkındandır. Zâhirî olan ise âzâlarda görülür. Zâhirî olan kibrin sebebi de aslında bâtinî olandır.⁴⁵⁰

Horasan sûfilerinden Ubeydullah Ahrâr kibri biri kötü diğeri iyi olmak üzere ikiye ayırır: Kötü olan kibir Allah (cc)'ın mahlûkâtına yücelik taslayıp onları hakîr görmektir. Makbul olan kibir ise Allah (cc)'ın gayrına (*yâni mâsivâyâ*) iltifat etmeyip onlara yücelik tavrı takınmaktır. Allah (cc)'tan gayrını hakîr görmek ve hiçbir değere lâyık bulmamak ise insanı fenâ mertebesine ulaştırır.⁴⁵¹

Hâsılı nefsin fitrî hastalıklarından olan kibir âyet ve hadislerle zemmedilmiş, bu hastalıktan kurtulamayarak kendini başkasından üstün zannedenlerin cehennem azâbına düşecekleri haber verilmiştir. Sûfiler de Allah (cc)'a kalben yaklaşmak için kibirden uzaklaşmak gerektiğine vurgu yaparak kibirlinin Allah (cc) dostu olamayacağını söylemişlerdir.

Burada dikkat edilmesi gereken husus kibirden kurtulayım derken zillete düşme tehlikesidir. Kibir ehli olmamak için zillete düşmek mü'minin şeref ve vakârını zedeler. Bu bakımdan sûfî zillet ile kibir arasında îmânın izzetini korumayı becerebilecek firâsette olmalıdır.

Nefsin hastalıklarından olan kibri zemmeden Şeyh Attâr (ks), kibrin sâhibine zarârı ile alakalı *Pendnâme*'de şunları söyler:

“Her kim olursa kibrinden ser-efrâz

Kurt misâli yanında kimse kalmaz” (beyt: 400)

“Zâhir olur düşmanlık kibr etmekten

Horluk hâsıl olur kâhel-tenlikten” (beyt: 343)

“Kibirden olursa bâlâ gerdanı

Dostları olurlar âhir düşmanı” (beyt: 346)

---

⁴⁵⁰ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. III, s. 738.

⁴⁵¹ Safîyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 308.

“Kendini övmek pîşe-i şeytandır

Her kim kendini az över sultandır” (beyt: 244)

“Kazâ-yı âsumânîden dem vurma

Herkesi kendinden çok gör kem görme” (beyt: 623)

“Ey ki sırtına çeken peşmîneyi

Evvel kibirden pâk eyle sîneyi” (beyt: 154)

“Ger istersen nasîb-i âhireti

Yürü terk et kisve-i fâhireti” (beyt: 155)

“Dedi şeytan ben Âdem ’den bihterem

Mahşere de mel’ûn oldu lâcerem” (beyt: 245)

“Tard edildi İblis müstekbirlikten

Âdem makbul oldu müstağfirlikten” (beyt: 247)

“Azîz oldu Âdem istiğfâr etti

Şeytan oldu hakîr istikbâr etti” (beyt: 248)

“İnsâniyette ey peser meşhûr ol

Bahillik ve müstekbirlikten dûr ol” (beyt: 248)

“Âsumâna ulaşırsa imâretin

Âkıbet zîr-i zemîn olur yerin” (beyt: 167)

“Güvenme Rüstemce şevket ü zûra

Behram misâli gireceksin gûra” (beyt: 168)

“Okurlar ki onun ismini sakar

Ehl-i kibr ü bahle olacak mekar” (beyt: 678)

“Kibrinden boynu yukarı olup başkaldıranın dostları sonunda düşmanı olur ve o kurt gibi yalnız kalır. Tembellikten hakirlik hâsıl olduğu gibi, kibr etmekten de düşmanlık hâsıl olur.”

“Kendini övmek şeytanın sıfatıdır. Kibr etmeyen kişi âhiret sultanı olur. Başa gelen kazâyı halka şikâyet etmemeli ve başkalarını kendinden küçük görmemelidir.”

“Ey sırtına peşmîneyi giyip merd-i reh olan kimse! Öncelikle kalbini kibirden temizle! Eğer âhiret nasîbini istersen fâhiret giysini sırtından çıkar. Çünkü şeytan “Ben Âdem’den daha iyiyim!” deyip müstekbirliğe devâm ettiği için mahşere dek lanetlendi ve huzur-ı ilâhîden tard edildi. Âdem (as) ise günâhına tevbe etti ve Allah (cc)’ın affıyla azîz oldu.”

“Ey peser! Nemrut gibi imâretin göklere kadar çıksa da Rüstem gibi şevket ü zûrun olsa da Behram misâli kabre gireceksin! Bu yüzden insanlıkla meşhur ol, bahillikten ve kibirden uzak dur! Çünkü sakar ismi verilen cehenneme ehl-i kibir ve bahîlân girecektir.”

IV.A.I.14. Rızâ

Hoşnutluk, memnunluk demek olan rızâ kaderin getirdiği şeyleri nefsin üzüntü duymadan karşılmasını sağlayan bir melekedir.⁴⁵²

Rızâ, kaderde olanın kazâsından hoşnut olmaktır ki bu hoşnutluk kişiyi nefsin üst mertebelerinden olan râziye ve merziye makâmına yükseltir.

Kuşeyrî, rızâyı makâm olarak gören Horasan sûfîleri ile hâl olarak gören Irak sûfîlerinin görüşünü birleştirerek, şöyle bir târif yapar: “Rızânın bidâyeti kulun çabasına bağlı olduğu için makâma dâhildir. Nihâyeti ise hâlin içinde olup onda kulun kazanç ve gayretinin etkisi yoktur.”⁴⁵³

---

⁴⁵² Abdürrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, İz Yayınları, İstanbul 2015, s. 269.

⁴⁵³ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 231.

Rızâyı Allah (cc)'a açılan en büyük kapı ve dünyâ cenneti olarak gören Serrâc, Lüma'da şöyle târif eder: “Rızâ kulun kalbinin hükm-i ilâhî altında sükûnet bulması, ıstırap ve inhiraf duymamasıdır.”⁴⁵⁴

Hücvirî'ye göre rızâ iki çeşittir: Biri Allah (cc)'ın kuldun râzı olması, diğeri kulun Allah (cc)'tan râzı olması. Allah (cc)'ın rızâsının hakîkati kulu için sevap, ni'met, kerâmet ve ikrâm irâde etmesi; kulun rızâsının hakîkati ise Allah (cc)'ın emrini yerine getirip hükmüne boyun eğmesidir. Kul Hakk'ın kazâsına râzı olduğu zaman bu Hakk'ın ondan râzı olduğunun alâmetidir.⁴⁵⁵

Bişr-i Hafî'ye göre rızâ kulun, Allah (cc) onu bedeniyle sınıdığında âfiyeti, kendisini iyileştirdiğine hastalanmayı, zenginleştirirse fakirleştirmesini, fakirleştirirse zenginleştirmesini, dönüştüren bizzat O olmadıkça istememesidir.⁴⁵⁶

Sühreverdî'ye göre kadere rızâda en ileri noktada olan kişi, nefisini en iyi şekilde mağlûb eden kişidir.⁴⁵⁷

İbn-i Atâullâh rızâyı Allah (cc)'ın takdir ettiği ezeli ihtiyârı (*seçimi*), kulun kalbinin sükûnetle karşılaşması olarak târif eder.⁴⁵⁸ Cüneyd'e göre kazâ zuhûr ettiğinde gösterilen can sıkıntısı rızâyı terk etmenin işâretidir.⁴⁵⁹

Mekkî'ye göre Allah (cc) kendi rızâsını en mükemmel cennet olan Adn'dan daha üstün tutmuştur. Bu bakımdan kul için Allah (cc)'ın râzı olması çok önemlidir. Allah (cc)'ın râzılığı da kulun râzı olmasına bağlıdır. Rızâ ehli olan kulun hâli şudur:

---

⁴⁵⁴ Serrâc, *El-Lüma'*, s. 52.

⁴⁵⁵ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 240.

⁴⁵⁶ Abdurrahman Sülemî, *Tasavvufa Giriş*, çev. Ali Akay, İlk Harf Yayınları, İstanbul 2014, s. 62.

⁴⁵⁷ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 334.

⁴⁵⁸ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 623.

⁴⁵⁹ Süreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 625.

Kalp bütün işlerde ilâhî takdirle sürûr duyar. Nefis her hâlde sükûnet ve hoşluk içinde olur. Allah (cc)'ın hükmüne i'timâd eder. Allah (cc)'ı kullarına şikâyet etmez.⁴⁶⁰

Kelâbâzî rızâyı sabır ve tevekkülün üzerinde bir makâm olarak kabul eder. Kişinin musîbetlere karşı sabrı güzeldir. Fakat musîbetleri kalbin neşe içinde karşılaması rızâdır ve sabrın da üstünde bir makâmıdır.⁴⁶¹

Gazâlî'ye göre kulun duâ etmesi onun rızâ makâmında olmadığı anlamına gelmez. Günâhı çirkin görüp günahkâra kızmak ve isyânı ortadan kaldırmaya çalışmak da rızâyı aykırı değildir.⁴⁶²

Hâsılı rızâ âyet ve hadislerle methedilen güzel bir hâl veyâ bâzı sûflere göre makâmıdır. Kulun musîbetlere sabr etmesi de rızâ ile alâkalıdır. Kul başına gelen her şeyin Allah (cc)'ın takdîri olduğunu nefesine ne kadar kabul ettirebilirse, rızâsının derecesi de o kadar olur.

Sûflere göre rızâ sabırdan da üstündür. Çünkü sabırda başa gelen musîbeti kabullenme vardır. Fakat rızâda başa gelen musîbetten memnun olma durumu vardır ki rızâyı sabırdan üstün kılar. Sabırda acı şerbeti zor da olsa yudumlama, rızâda ise acı şerbeti tebessüm ederek sanki bal şerbetiymiş gibi zevkle içme hâli vardır. Böyle olunca Allah (cc) da kulundan râzı olarak onu cennetine dâhil eyler.

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'de ulaşılması zor olan rızâyı methederek rızâ ehlinin hâli ile ilgili şunları söyler:

“Azabdan kurtulmak istersen eğer

Yüz çevirme üç şeyden ey birâder” (beyt: 526)

---

⁴⁶⁰ Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, C. III, s. 169.

⁴⁶¹ Vahit Göktaş, *Hicrî IV. Asır Buhâra'da Tasavvuf*, Meydan Yayınları, İstanbul 2008, s. 262.

⁴⁶² Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. IV, s. 631.

“Evvelen görmektir hükm-i kazâyı

Aramaktır cân u dilden rızâyı” (beyt: 527)

“Hilâf u hiyânetten sen uzak dur

Tâ ki olsun yüzünde peyveste nur” (beyt: 433)

“Fayda yoktur kaçsan da gelir kazâ

Her ne gelirse sen ona ver rızâ” (beyt: 546)

“Getiremezsin hadîs-i gofteyi

Döndüremezler kazâ-yı refteyi” (beyt: 372)

“Kazâ-yı Hüdâ’yı kimse red etmez

Her kim kazâdan râzıdır bed etmez” (beyt: 377)

“Bükme gerdan gelince hükm-i Hüdâ

Tâ ki rûz-ı mahşer kalma azabda” (beyt: 893)

“Hakk’ın fermânından bükme gerdanı

Vâm-ı fakîr için bükme dâmeni” (beyt: 621)

“Ey birâder gözet fermân-ı Hakk’ı

Tâ ki bul cennet ü rıdvân-ı Hakk’ı” (beyt: 892)

“Hakk’ın azâbından kurtulmak istersen sâdece kazâyı değil o kazânın hükmünü vereni de gör ve cân u gönülden Allah (cc)’ın rızasını ara. Hakk’a muhalefetten ve halka hiyânetten uzak ol ki yüzünde dâimâ îmânın nuru parlâsın.”

“Kazâdan kaçmaya çalışsan bile faydası olmayacağı için gelen hükme rızâ göster! Nasıl ki söylenen bir söz geriye dönmezse kaderden çıkan kazâ oku da geri döndürülemez ve hedefini bulur.”

“Hakk’ın fermanından yüz çevirme ve hoşnutsuzluk gösterme! Alacağın için de bir fakirin eteğini bükme (ona eziyet etme)! Yoksa âhirette azabda kalırsın.”

“Hakk’ın kazâsından râzı olan kötü bir şey yapmış olmaz ve Hakk’ın cennet ü rıdvânından ayrı kalmaz.”

IV.A.I.15. Sabır

Birini bir şeyden alıkoymak, hapsedmek, tutmak, dayanma, dayanıklılık gibi mânâlara gelen sabır başa gelen musîbetlerden dolayı Allah (cc)'tan başka kimseye şikâyetçi olmamak, sızlanmamak, yakınmamak, kendini acındırmamak⁴⁶³ ve nefsi, aklın ve şeriatin gerektirdiği şeylerden, aklın ve şeriatin gerektirdiği şekilde men edip⁴⁶⁴ taatleri yerine getirmeye, emir ve yasaklara uymaya zorlamak demektir.⁴⁶⁵

Sabır, musîbetle ilk karşılaşıldığı anda olursa, hüznün ve şikâyet kullara değil de sâdece Allah (cc)'a yapılırsa buna sabr-ı cemîl denir ki Yûsuf'u kaybeden Yâkub (as)'un sabrıdır.⁴⁶⁶

Allah (cc) Kur'an'da pek çok âyette sabretmeyi⁴⁶⁷ ve sabırla kendisinden yardım dilemeyi⁴⁶⁸ emretmekte; kendi rızâsına ermek için sabredenlere⁴⁶⁹ ve başkalarına da sabrı tavsiye edenlere⁴⁷⁰ hesapsız mükâfât vereceğini bildirmektedir.⁴⁷¹

Allah Rasûlü (sav) musibetle karşılaşıldığı ilk andaki sabrı övmüş⁴⁷² ve musîbetler karşısında sabrın günahlara kefâret olduğunu haber vermiştir.⁴⁷³

---

⁴⁶³ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2016, s. 302.

⁴⁶⁴ İsfahânî, *Müfredât*, s. 829.

⁴⁶⁵ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 326.

⁴⁶⁶ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 409.

⁴⁶⁷ Âl-i İmrân, 3/200.

⁴⁶⁸ Bakara, 2/153.

⁴⁶⁹ Müzzemmil, 73/7.

⁴⁷⁰ Beled, 90/17-18.

⁴⁷¹ Zümer, 39/10.

⁴⁷² Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 59.

⁴⁷³ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 61.

Kâşânî'ye göre sabır bütün makâmı, hâlleri, ahlâkları ve amelleri içerir ve hiçbir şey sabrın dışında değildir.⁴⁷⁴

Sehl bin Abdullah Tusterî imtihana tabî tutulduğu halde sabretmeyi müslümanların kâfirlere en yakını olarak tarif ederek⁴⁷⁵ belâ ve musibetlere karşı sabrın kolay olduğunu âfiyet ve iyiliklere (*ni'metlere*) karşı sabrın daha zor olduğunu söyler.⁴⁷⁶

Kuşeyrî'ye göre sabır, âfiyet içindeyken güzel geçim sahibi olunduğu gibi belâ içindeyken de güzel geçimi ve dostluğu devam ettirmektir.⁴⁷⁷

Mekkî, makâm olarak kabul ettiği sabrı nefsi, hevâsının peşinde koşmaktan alıkoymak ve Mevlâ'sının imtihan için verdiği durumlar karşısında nefsi mücâhede içinde tutmak şeklinde târif eder⁴⁷⁸ ve “*Sabretmeleri karşılığında ecirleri iki defa verilecektir!*” (Kasas, 28/54) âyetini delil göstererek sabrın bazı durumlarda şükürden daha üstün olduğunu ifade eder.⁴⁷⁹

Serrâc, İbn Sâlim'den nakille sabır ehlini üçe ayırır: Birincisi bâzen sabredip bâzen sabırdan âciz kalan mütesabbırdır. İkincisi sabırsızlık göstermeyen fakat zaman zaman şikâyette bulunabilen sâbirdir. Üçüncüsü de üzerine bütün belâlar yağsa zâhirinde ve bâtınında bir değişiklik göstermeyen sabbârdır.⁴⁸⁰

---

⁴⁷⁴ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 326.

⁴⁷⁵ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 67.

⁴⁷⁶ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 598.

⁴⁷⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 223.

⁴⁷⁸ Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, C. II, s. 247.

⁴⁷⁹ Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, C. II, s. 262.

⁴⁸⁰ Serrâc, *El-Lüma'*, s. 49.

Eşrefoğlu Rûmî'ye göre sabır üç mertebedir: Şiddete ve musîbete sabır ki nefse güç gelen şeylere musîbet denir, ibâdet ve taatte zahmete sabır ve günah işlememeye sabır.⁴⁸¹

Sühreverdî sabrın hakîkatine ulaşmanın yolunun tevbeden geçtiğini söyler. Çünkü hakîki sabır nefsin itmi'nâna ermesiyle, nefsin itmi'nâna ermesi tezkiye edilmesiyle, nefsin tezkiyesi de tevbeyle mümkündür.⁴⁸² Ona göre sabırda da sabr etmek gerekir. Yâni sabrı gerektiren hâlden çıkış yolu beklememek gerekir. Her şeyin bir özü vardır. İnsanın özü akıl ve aklın özü de sabırdır.⁴⁸³

Kur'ân'da yetmişden fazla zikredilen sabır âriflere göre birkaç çeşittir: Allah (cc)'da sabır kötü huyları atıp güzel ahlâk ile ahlâklanmak ve ibâdete sabr etmektir. Allah (cc) için sabır Allah (cc)'tan kalbe gelen her şeye rızâ gösterip sabretmektir. Allah (cc) ile sabır her şeyden yüz çevirip yalnız Allah (cc) ile kalmaya sabr etmektir. Allah (cc)'tan sabır ise bunların en zorudur ve O'na yaklaştıktan sonra uzaklaştırılmış olmaya sabr etmektir.⁴⁸⁴

Cüneyd de Sühreverdî gibi sabrı akla bağlar. Cüneyd'e göre Allah (cc) mü'minlere îmânı, îmâna akı, akla da sabrı lütfetmiştir. Bu bakımdan îmân mü'minin, akıl îmânın, sabır da aklın süsü ve zînetidir.⁴⁸⁵

Ubeydullah Ahrâr'a göre kişi sabırda o makâma ulaşmalı ki halkın cevr ü cefâsından zevk almalıdır. Eğer zevk almazsa ona Allah (cc) ehli ilminden hiçbir koku

---

⁴⁸¹ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nufûs*, s. 236.

⁴⁸² Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 599.

⁴⁸³ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 611.

⁴⁸⁴ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. IV, s. 152.

⁴⁸⁵ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 613.

gelmez. Çünkü her işin fâili Allah (cc)'tır. Sevilenden sevene hangi yoldan ne gelirse gelsin baş tâcı etmek gerekir.⁴⁸⁶

Hâsılı âyet ve hadislerle övülen sabır hâli celâl sıfatındaki cemâl tecellisidir. Eğer sabır kâbiliyeti nefse verilmemiş olsaydı insanın dünyâ imtihanında başarılı olması zorlaşır. Allah (cc) musîbetler karşısında sabır ni'metiyle beraber unutmama hissini de vermiştir ki bu da büyük bir ni'mettir. Çünkü unutmak belâyâ olan sabrı kolaylaştırır ve zaman geçtikçe musîbetlerin acısını azaltır.

Bu bakımdan kulun sabrının derecesi belânın geldiği ilk andaki hâlinden ortaya çıkar. Burada dikkat edilmesi gereken diğer bir husus, başa gelen musîbeti başkalarına anlatmamaktır. Eğer musîbet yerli yersiz herkese anlatılırsa Allah (cc)'ı kullarına şikâyet hükmüne girer ve sabırdan gelecek sevâbı azaltır.

Sûfiler de nefis terbiyesi için sabrı şart koşarlar. Nefis ile ölüm gelene kadar yapılan mücâdele sabırla gerçekleşir. Sabır olmazsa nefse karşı zafer kazanmak mümkün değildir. Bu bakımdan kul cennette Allah (cc)'in cemâline kavuşana kadar sabır hâlinden müstağni kalamaz.

Şeyh Attâr (ks) Allah (cc)'ın ve Rasûlü (sav)'nün övdüğü sabrı *Pendnâme*'nin "*Sabrın Faydalarını Beyân*"⁴⁸⁷ bölümünde ve diğer bölümlerinde yücelterek sabır ehlinin hâli ile ilgili şunları söyler:

"Dostluk bekleme kimseden belâda

Hak'tan gayri erişen yok feryâda" (beyt: 268)

"Rüzgârda olasin ehl-i sâburân

Katılıktan yapma yüzünü girân" (beyt: 755)

"Ekşitirsen rûyu vakt-i belâda

Sâburândan sayılmazsın dünyâda" (beyt: 756)

---

⁴⁸⁶ Safiyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 334.

⁴⁸⁷ Behcet, *Nüzhetu'l-İhvân*, s. 455.

“Bî-şikâyet sabrın olur cemilden

Kimseye şikâyet etme⁴⁸⁸ Celîl’den” (beyt: 757)

“Sâbur olmazsan ki belâ vaktinde

Şâkir değilsin ehl-i sıdk nezdinde” (beyt: 758)

“Eğer dolanmazsan gird-i hilâfda

Güzeldir sabırdan dem vurmak sana” (beyt: 763)

“Ger olursa rahâta intizârın

Basîretle olmaz belâda kârın” (beyt: 764)

“Beliyyât-ı cihân vakti sabbâr ol

Vakt-i ni’mette şâkir-i Cebbâr ol” (beyt: 171)

“İmtihân icâbı bir belâya düştüğünde kimseden yardım bekleme ki Allah (cc) ’tan başka feryâdına erişecek yoktur. Hattâ gelen belânın sıkıntısından yüzünü bile katılaştırıp ekşitme de ehl-i sâburândan sayıl!”

“Celîl olan Allah (cc) ’ı sana verdiği belâ sebebiyle kullarına şikâyet etmezsen sabrın Yûsufunu kaybeden Hz. Yâkub (as) ’un sabrı gibi sabr-ı cemîl olur ve sıddıklar nezdinle çok şükreden kullardan addedilirsin.”

“Allah (cc) ’a muhalefet etmezsen sabır hakkında konuşmak sana yakışır. Ama dünyâda nefsinin rahatını arayanlardan isen belâ imtihanında basîretin bağlanır ve sabır cevâbını veremezsin.”

“Cihânın belâlarının sağnak gibi üzerine yağdığı vakit çok sabredenlerden ol! Ni’mete gark olduğun demlerde ise Cebbâr’a çok şükredenlerden ol!”

IV.A.I.16. Sehâvet

Cömertlik, el açıklığı, semâhat anlamına gelen sehâvet⁴⁸⁹ sûfilere göre cömertiğin birinci derecesidir ki akabinden cûd ve îsâr gelir.⁴⁹⁰

---

⁴⁸⁸ Yusuf, 12/86.

Kuşeyrî'ye göre malının bir kısmını veren ehl-i sehâ, çoğunu veren ehl-i cûd ve sıkıntıya katlanıp başkasını kendi nefesine tercih edense ehl-i îsârdır.⁴⁹¹

Allah (cc) kazanılan mallarda fakirin hakkının olduğunu beyân ederek⁴⁹² öncelikle hayatlarını kendi yoluna vakfedip gelir temini için fırsat bulamayanlara⁴⁹³ ve diğer ihtiyaç sahiplerine,⁴⁹⁴ malın değerlisinden⁴⁹⁵ ve nefsin sevdiğinden⁴⁹⁶, israf veyâ cimrilik etmeden⁴⁹⁷ ve başa kakmadan, bollukta⁴⁹⁸ veya darlıkta,⁴⁹⁹ sırf Allah (cc) rızası için⁵⁰⁰ infak etmeyi pek çok âyette emretmiş ve böyle infak edenlere on misli⁵⁰¹ veyâ daha hayırlı bir mükâfât⁵⁰² vereceğini bildirmiştir.

Allah Rasûlü (sav) ganimetlerin beşte biri kendisine geldiği halde biriktirmeyerek sürekli infak etmiş ve etrafındakileri az çok demeden hep vermeye teşvik etmiştir.⁵⁰³

---

⁴⁸⁹ Sâmî, *Kâmus-i Türkî*, s. 711.

⁴⁹⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 278.

⁴⁹¹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 279.

⁴⁹² Zâriyât, 51/19.

⁴⁹³ Bakara, 2/273.

⁴⁹⁴ İnsan, 76/8-11.

⁴⁹⁵ Bakara, 2/267.

⁴⁹⁶ Âl-i İmrân, 3/92.

⁴⁹⁷ Furkân, 25/67.

⁴⁹⁸ Âl-i İmrân, 3/134.

⁴⁹⁹ Haşr, 59/9.

⁵⁰⁰ Bakara, 2/262.

⁵⁰¹ En'âm, 6/160.

⁵⁰² Kasas, 28/84.

⁵⁰³ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 394.

Cömertlik verilen malın miktarına göre değil⁵⁰⁴ veren kişinin maddî ve mânevî durumuna göre değer kazanır.

Serrâc, sehâvet konusunda sûfleri örnek gösterir ve şu beyti nakleder:

“*Bana malımdan dolayı zekât farz değildir / Hiç cömert adama zekât farz olur mu?*” Çünkü cömert kimse malını nisap zamanı bekletmeden dağıtır.⁵⁰⁵

Sehl b. Abdullah Tüsterî Nahl Sûresi'nin 90. âyetini⁵⁰⁶ şu şekilde tefsîr eder: “*Âyetteki adl bir lokmayı arkadaşınla eşit olarak bölüşmen; ihsan ise onu bu lokma hususunda kendine tercih etmendir.*”

Sühreverdî'ye göre cömertlik âdetle kazanılan bir huy, sehâvet ise karaktere âit bir sıfattır. Cömertliğin tam ve kâmil hâli olan sehâvet, insanı îsâra teşvik eder. Her sehî cömerttir fakat her cömert sehî değildir. Sehâvet karşılık bekleme duygusundan ârî olan bir sıfattır.⁵⁰⁷

Gazâlî'ye göre îsâr cömertliğin en üstün derecesidir. Îsâr ehli muhtaç olduğu halde verir. Cömert ise ihtiyacı olmayanı verir.⁵⁰⁸ Gazâlî cömertliğin israf ile cimrilik arasında orta bir yol olduğunu söyler.⁵⁰⁹

Hâsılı *Kur'an*'da en çok geçen kelimelerden birisi de infaktır. Bu bakımdan Efendimiz (sav) her fırsatta infak ettiği gibi zengin veya fakir olsun tüm ümmetine infak etmeyi tavsiye etmiştir. Verilenin miktarı değil veren kişinin kalbî durumu ve niyeti

---

⁵⁰⁴ Cânân, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, C. X, s. 21.

⁵⁰⁵ Serrâc, *El-Lüma'*, s. 163.

⁵⁰⁶cc “*Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlara yardım etmeyi emreder...*” (Nahl, 16/90).

⁵⁰⁷ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 316.

⁵⁰⁸ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. III, s. 568.

⁵⁰⁹ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. III, s. 574.

infâkın makbûliyetini belirler. Bazen az verilen çok verilenden daha makbul olabildiği için az veya çok demeden infak etmek gerekir.

İnfak ederken alan kişiyi rencide etmeden vermek gerekir. Bu yüzden gizli vermek açık vermektan daha efdaldır. Zekât farz olduğu için belki verenin kimliği gizlenmeyebilir. Fakat sadakaların gizli verilmesi âdâb bakımından elzendir.

Şeyh Attâr (ks) Allah (cc) ve Rasûlü (sav)’nün çok sevdiği ve sûflerin şîâr edindiği sehâveti pek çok beytinde överek *Pendnâme*’de şü tavsiyelerde bulunur:

“Her kim ki vermezse öşr ü zekâtı

Gâfil gibi geçer onun salâtı” (beyt: 539)

“Nân vermektir cümle işlerin fahri

Dostların rûyuna açmaktır deri” (beyt: 461)

“Tâze-rûy u hoş-sohen ol ey ahî

Tâ ki olsun âlemde nâmın sehî” (beyt: 475)

“Her kim eyler gerek hayır gerek şer

Bil ki onları hep kendine eder” (beyt: 388)

“Ey birâder has-bende-i ma’bûd ol

Kudretince ehl-i sehâ vü cûd ol” (beyt: 389)

“Kudretince ol sen bende-i Hüdü

Ehl-i sehâ vü cûd u ehl-i hayâ” (beyt: 719)

“Her kim Allah (cc)’ın farzından olan zekât ve öşrü lâıykına vermezse onun namazından da bir fayda göremez.”

“Tüm hayırların fahri açları doyurmak ve dostların yüzüne kapıyı açık tutup onlara bol bol ikrâm yapmaktır.”

“Ey kardeş, güler yüzlü, hoş sözlü ol ve âlemde sehî olarak anıl! Herkes hayır veya şer ne işlerse faydası da zarârı da kendinedir.”

“Ey birâder, Ma’bud’un has bendelerinden ol ve gücün yettiği kadar ehl-i sehâ ve hayâ ehli ol!”

IV.A.I.16.a. Sehâvet Ehlinin Sıfatları

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*’nin “*Der Beyân-ı Sıfat-ı Hâmûşî vü Sehâvet*”⁵¹⁰ bölümünde ve diğer bölümlerinde sehâ ehlini methederek onların sıfatlarını şöyle açıklar:

“Şu dört şey olur hâsıl şu dört şeyden

Yâdında tut ey azîz bunu benden” (beyt: 380)

“İ’tibâr verir insana sehâvet

Kesret bulur artar şükürden ni’met” (beyt: 383)

“Huyu oldu her kimin cûd u kerem

Miyân-ı halkta olur o muhterem” (beyt: 387)

“Rüzgârda olmak istersen en önde

İkrâma açık tut elini sen de” (beyt: 275)

“Sehâvet et elindeki gınâdan

Efzûn olsun âb-rûyun sehâdan” (beyt: 436)

“Sehâvetle i’tibâr efzûn olur

Bahillikle akılsız ma’tûn olur” (beyt: 441)

“Leşkere keremli olursa sultân

Leşker verir uğruna sad ser ü cân” (beyt: 102)

“Her kim olursa ki sehâda server

Şükründen ni’meti olur kâmil-ter” (beyt: 384)

“Merd-i sehâde vardır nûr u safâ

Olur cennette karîn-i Mustafâ” (beyt: 673)

⁵¹⁰ Behcet, *Nüzhetü’l-İhvân*, s. 253.

“Sehî ol sen sanat tut tevâzûyu

Bedr-i münîr olsun kalbinin rûyu” (beyt: 680)

“Ulaşmak istersen eğer emâna

Yürü iyilik et halk-ı cihâna” (beyt: 386)

“Sehâya koş ey birâder sehâya

Tâ eresin gamdan sonra rehâya” (beyt: 671)

“Peyveste civanmerd ol sen ey ahî

O yüzden ki girmez duzâha sehî” (beyt: 672)

“Yazdı der-i cennete Hak Tealâ

Bu behîşt ki oldu câ-yı eshiyâ” (beyt: 674)

“Eshiyânın cehennemle yok kârı

Câ-yı mümsik değildir nârın gayrı” (beyt: 675)

“Her kimin olursa hayır âdeti

Ömrü bulur şüphesiz ziyâdeti” (beyt: 818)

“Ziyâde olsun ömrün tâ cihânda

Yürü iyilik eyle sen nihânda” (beyt: 731)

“Kim giydirir ten-i üryâna câme

Rahmetinden ona Hak verir nâme” (beyt: 608)

“Her kim giydirirse bir ârî teni

Yâri olur dü âlemde İzedi” (beyt: 609)

“Eğer görürsen hâcet-i muhtâcı

Bulursun başında ikbalden tâcı” (beyt: 610)

“Kudretince gör hâcet-i miskîni

Tâ ki gidersin Kirdkâr hâcetini” (653)

“Ey azîz, şükürden nimet arttığı gibi sehâvetten de insanın şeref ve itibarı yâni

âb-rûyu artar. Cûd u kerem ehli olanlar halk arasında muhterem olur.”

“Cömert olanın itibârı çoğaldığı gibi cimrilik eden da halk arasında kınanır. Sultan bile askerine cömert olursa leşkери onun için yüz canı olsa fedâ eder.”

“*Sehâda önde olanın nimeti daha kâmil olur. Tavâzû ehli olan merd-i sehînin yüzünde nur ve kalbinde safâ ve huzur vardır. Bu yüzden o cennette Peygamber Efendimiz (sav) ’e yakın bir makamda olur.*”

“*Merd-i sehî dü cihanda azabdan emanda olur ve gamdan sonra kalbi rehâ bulur. Merd-i sehî cehenneme girmez. Çünkü Allah (cc) cennetin kapısına “Burası merd-i sehînin yeri.” diye yazmıştır. Eshiyânın mekânı cennet olduğu gibi cimrinin yeri de cehennem nârından gayrısı değildir.*”

“*Cömertliği adet edinenin ve husûsen gizli tasadduk edenin ömrü bereketlenir. Üryân olana elbise giydirene Allah (cc) rahmetin eder ve cehennemden kurtuluş berâtı verir. İzed iki dünyâda onun yardımcısı olur.*”

“*Muhtâcın ihtiyâcını giderenin başına Allah(cc) ikbâl tâcı giydirip onu şerefendirir ve arz etmediği hâcetini dahî o istemeden yerine getirir.*”

IV.A.I.16.b. Sehâvet Âdâbı

Meşhur sûfilerden Ebû Sehl’in infak edebiyiyle ilgili çok ince ve latif bir yöntemini Kuşeyrî, Risâle’sinde şöyle nakleder: “*Ebû Sehl kimseye eliyle bir şey vermez, vereceği şeyi yere bırakarak yerden almasını isterdi. Sebebini şöyle açıklardı: “Dünyâda bir şey verirken benim elim alan kimsenin elinden üstün görmeye değmeyecek kadar kıymeti düşük bir şeydir. Efendimiz (sav) şöyle buyurmuştur “Üstteki (veren) el alttaki(alan) elden daha hayırlıdır.”⁵¹¹*

Sehâvet güzeldir. Fakat âdâbına uygun yapılırsa daha güzel ve Allah (cc) katında daha makbuldür. Bu bakımdan Allah (cc)’ın *Kuran*’da özellikle üzerinde durduğu infak edebiyiyle ilgili Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*’de şunları söyler:

⁵¹¹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 283.

Şeyh (ks)'e göre tasadduk âdâbının en önemlisi infâkı kişinin kendi eliyle yâni irâdesiyle yapmasıdır:

“Bir hayır yaparsan elinle eyle

İhsân et malını muhtaç fakîre” (beyt: 703)

“Kendi elinle verdiğin yek dirhem

Ardından yüz verilenden bihtir hem” (beyt: 704)

“Bahşedersen eğer bir hurma-yı ter

Ardından zer vermekten daha bih-ter” (beyt: 705)

“Senindir verdiğin Hakk’ın râhına

Geri kalan belâ olur cânına” (beyt: 657)

“Kefindeki cümle mal âriyettir

Senden kalan mûcib-i zâriyettir” (beyt: 654)

“Âriyeti sipâriş eyle geri

Gördün mü hiç kimse götüren zeri” (beyt: 655)

“Bir hayrı yapacaksan kendi elinle yap ve malını muhtac u fakîre ihsan et!

Çünkü kendi elinle verdiğin bir dirhem sen öldükten sonra vârislerin tarafından verilen yüz dirhemden daha efdaldir. Kendi elinle yâni irâdenle verdiğin tâze bir hurma, mirasçılarının irâdesiyle senin adına verilen altından daha hayırlıdır!”

“Çünkü hayattayken verdiğin senin malın olur aslında! Vermeyip geride bıraktığın da âhirette senin canına belâ olur. Elindeki malın hepsi âriyettir yâni sana verilmiş emânettir. Bu emâneti asıl sâhibine, sana ihsan eden Allah (cc)’a gönder. Yâni Allah (cc) için infak et ki malını âhirete götürmüş olasın. Başka türlü malını yanında âhirete taşıyamazsın!”

Âdâb-ı tasaddukun diğeri kişinin ihsân ettiğinden herhangi bir sebepten dolayı vazgeçip geri istememesidir:

“Bahş u ihsânından eyleme rücû”⁵¹²

Zîr-i pâý etse de seni dest-i cû” (beyt: 706)

“Mânendi şöyle ki biri kay eder

Nasıl döner onu ekle meyl eder” (beyt: 707)

“Pesere bir bağış gelse pederden

Sezâ mıdır geri alsa peserden” (beyt: 708)

“Açlığın eli seni ayakaltına düşürse ve açlıktan bîtâb kalsan bile ihsân ettiğini geri isteme! Böyle yapman istifrâğ ettiğini dönüp tekrar yemen gibi kerihdir. Nasıl ki bir baba evlâdına verdiği geri almazsa sen de fakîre verdiği gözünden ve gönünden çıkar ki Hak katında makbûl olasın.”

Âdâb-ı tasaddukun diğeri şahsın verdiği söylememesi yâni gizli vermesidir:

“Mâl u zerle handân olayım deme

Ol şeyi ki ihsân ettin söyleme” (beyt: 709)

“Sahip olduğun mal ve altınla övünme! Gizli olarak tasadduk ettiğini de sakın başkasına söyleme ki sevâbı azalmasın.”

Diğer bir edeb kişinin yaptığı infâkı muhtâcı rencide etmeden yapması ve hattâ ihsanını kabul ettiği için alana teşekkür edâsı içinde olmasıdır:

“Tâ ki hayrı bî-minnet eyle edâ

Vâcib olsun sana rahmet-i Hüdâ” (beyt: 522)

“Yaptığın hayrı minnetsiz, muhtâca eziyet etmeden yap ki sana Allah (cc)’ın rahmetine gark olmak vacib olsun!”

Diğer edeb verdiği riyâsız sırf Allah (cc) rızâsı için vermesidir:

“Karışırsa sadakaya ki riyâ

Nasıl olur hayır makbûl-i Hüdâ” (beyt: 530)

---

⁵¹² Cânân, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, C. XVI, s. 252.

“Hüdâ için nân ikrâm eyle aç

Verirler behişt-i Adn’da sana câ” (beyt: 607)

“Sadakaya riyâ karışırsa o nasıl Allah (cc)’ın kabul ettiği bir hayır olur? Bu sebeple açlara Allah (cc) için yemek yedir ki Adn cennetinde makâmın olsun!”

Diğer edeb sadakayı ehline yâni lâyıkına vermektir:

“Bâtılığa ey peser boyun bükme

Nakd-ı merdânı nâ-ehline verme” (beyt: 622)

“Ey oğul, batıl yola gönül verme! İnsanların malını da ehli olmayana gerçekten ihtiyacı olmayan bağışlama!”

Şeyh (ks)’e göre diğer edeb infâkta zaman gözetmeden here an vermeye devâm etmektir:

“Ulaşmak istersen behiştte câya

Şefkat gösteresin halk-ı Hüdâ’ya” (beyt: 894)

“Tâ ki verirler câ-yı dârü’l-İslâm

Fakîrâna rûz u şeb yedir taam” (beyt: 895)

“Cennette bir makâma ulaşmak istersen Hüdâ’nın yarattıklarına şefkat göster ve fakirlere gece gündüz demeden ikrâm et!”

Âdâb-ı tasaddukun bir diğeri de az veyâ çok demeden az ise azdan, çok ise çok maldan yâni elinde mevcut olandan infâk etmektir:

“Sâhipsen ey peser endek ü bîşe

İletmek gerek pîş-i dervîşe” (beyt: 606)

“Ey peser, az veya çok neye sahîpsen muhtâcın önüne getir ve ikrâm et. Bende az var çok olursa ihsân ederim deme!”

IV.A.I.17. Şükür

Ni’meti unutmak ve üzerini örtmek, gizlemek anlamına gelen küfür kelimesinin zıddı olan şükür herhangi bir şeyin örtüsünü, perdesini kaldırıp açığa

çıkarma⁵¹³ demektir ki görülen bir iyiliğe karşılık hoşnutluk izhâr etme,⁵¹⁴ yapılan iyiliğin makbûle geçtiğini beyân ederek iyilik yapanı övme⁵¹⁵ demektir. Bir görüşe göre de kalbin ve dilin ni'meti ihsân edenin zikriyle dolması⁵¹⁶ mânâsına gelir.

Anlam cihetinden şükürden daha şümüllü olan, Kuran'a kendisiyle başlanılan ve medh, senâ, sitâyîş⁵¹⁷ anlamına gelen hamd kelimesi de vardır ki yalnızca Cenâb-ı Hakk'a mahsustur.⁵¹⁸ Şükür ise hem Allah (cc)'a hem de kullara karşı gösterilen bir tavidir.⁵¹⁹

Mekkî de hamdın sâdece Allah (cc)'a has olduğunu şükürün ise ni'metin ulaşmasına vesîle olanlara karşı da gösterilen bir tavır olduğunu söyler.⁵²⁰ Dolayısıyla her şükür bir hamddir, ama her hamd bir şükür değildir.⁵²¹

Kelâbâzî'ye göre hamd ile şükür arasındaki fark şudur: Ni'metin ni'meti verenden olduğunu bilerek Allah (cc) kulluk etmek şükür; ni'met vereni yâni Allah (cc)'ı senâ ederek şüküründeki eksikliği görmek ise hamddir.⁵²²

Dâvud-ı Kayserî hamdı kavî, fiilî ve hâlî olmak üzere üçe ayırır: Allah (cc)'ı kendisinin ve enbiyâsının lisanlarındaki gibi lisân ile hamd u senâ etmek kavî hamddir.

---

⁵¹³ Isfahânî, *Müfredât*, s. 807.

⁵¹⁴ Sâmî, *Kâmus-i Türkî*, s. 782.

⁵¹⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 338.

⁵¹⁶ Isfahânî, *Müfredât*, s. 808.

⁵¹⁷ Sâmî *Kâmus-i Türkî*, s. 558.

⁵¹⁸ Enâm, 6/45.

⁵¹⁹ Lokman, 31/14.

⁵²⁰ Mekkî, *Kâtu'l-Kulûb*, C. III, s. 20.

⁵²¹ Isfahânî, *Müfredât*, s. 436.

⁵²² Göktaş, *Hicrî IV. Asır Buhâra'da Tasavvuf*, s. 254.

Allah (cc)'in rızâsını umarak bedenî ibâdet ve hayrâta devam etmek fiilî hamddır. Rûh cihetiyle yapılan ve ahlâk-ı ilâhiye ile ahlâklanmaktan ibâret olan hâlî hamddır.⁵²³

Son devrin meşâyihından Mahmud Sâmî Ramazanoğlu hamdın senâ, şükür ve medh mânâlarını da kapsadığını belirterek Kayserî'nin ifâde ettiği üç şekilde Allah (cc)'a hamd etmenin çok müşkül olduğunu belki de mecazen mümkün olabileceğini söyler.⁵²⁴

Şükür Allah (cc)'in emri⁵²⁵ olmasına ve Allah (cc)'tan kula pek çok ihsan ve in'âm⁵²⁶ gelmesine rağmen insanlar müddeî İblis'in tahminini⁵²⁷ doğrularcasına az şükretmektedir.⁵²⁸ Hatta şükretmek için ni'metin gelmesini⁵²⁹ veyâ belânın kalkması⁵³⁰ isteme cüretinde bulunmaktadır. Hâlbuki ihsânı karşılıksız ve bol olan Allah (cc) kulun şükretmesinden memnun olur ve şükreden kuluna azâb etmez.⁵³¹

Kemâli Allah (cc)'a karşı gelmekten sakınmak⁵³² olan hakîkî şükür zor bir haslet olduğu için Allah (cc) *Kur'an*'da yalnızca Hz. İbrahim (as)'i⁵³³ ve Hz. Nuh

---

⁵²³ Ramazanoğlu, *Fâtihâ Sûresi Tefsîri*, s. 24.

⁵²⁴ Ramazanoğlu, *Fâtihâ Sûresi Tefsîri*, s. 25.

⁵²⁵ Bakara, 2/152.

⁵²⁶ Bakara, 2/243; Câsiye, 45/12; Yâsin, 36/34-35; Yâsin, 36/73; Vâkıa, 56/70; Mülk, 67/23.

⁵²⁷ A'raf, 7/17.

⁵²⁸ A'raf, 7/10.

⁵²⁹ A'râf, 7/189.

⁵³⁰ Yûnus, 10/22.

⁵³¹ Nisâ, 4/147.

⁵³² Âl-i İmrân, 3/123.

⁵³³ Nahl, 16/121.

(as)'u⁵³⁴ şükredici olarak övmüş; Hz. Mûsâ (as)'ı⁵³⁵, Hz. Dâvud (as) ve âilesini⁵³⁶ ise şükür konusunda îkâz etmiştir. Çünkü insanın dünyâdaki hâli şükürden ya da zıddı olan nankörlükten başkası değildir.⁵³⁷

Kuşeyrî şükürü, kulun Rabb'in verdiği ni'metleri kalp ile tasdik ve dil ile ifâde etmesi olarak târif ederek şükürün üç şekilde yapılabileceğini söyler: Dil ile ni'meti zikrederek; beden ile ni'met sâhibine vefâ gösterip hizmet ederek; kalp ile ki kalbi ni'mete değil verene bağlayarak.⁵³⁸

Kuşeyrî'ye göre şâkir ihsâna şükreden, şekûr ise belâyâ karşı da şükredendir.⁵³⁹

Sühreverdî'ye göre şükürün hakîkati kişinin dînine zarar verenler dışında kendisi hakkında takdîr edilen her şeyi ni'met olarak bilmesidir. Çünkü Allah (cc) mü'min kulu için ancak ni'met takdir eder. Bu görülen zâhirî bir ni'met, kötülükleri te'hir edici bir ni'met veya kulun günahlarını azaltıp derecesini yükselten bir ni'met olabilir. Kul Mevlâsının kendisini kendinden daha çok sevdiğini, menfaatine olanı daha iyi bildiğini, bu sebeple O'ndan gelen her şeyin ancak ve ancak ni'met olduğunu idrâk ettiği zaman şükretmiş olur.⁵⁴⁰

Mekkî'ye göre hamd ve şükür Allah (cc) katında amellerin en sevimsisi olduğu için cennetliklerin devamlı bir ameli olarak kalacaktır.⁵⁴¹

---

⁵³⁴ İsrâ, 7/3.

⁵³⁵ A'râf, 7/144.

⁵³⁶ Sebe', 34/13.

⁵³⁷ İnsân, 76/3.

⁵³⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 215.

⁵³⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 215.

⁵⁴⁰ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 618.

⁵⁴¹ Mekkî, *Kâtu'l-Kulûb*, C. II, s. 278.

Mekkî Allah (cc)'ı senâ edip ni'metlerini sayarak ihsânlarını yaymanın ve O'nu kullarına şikâyet etmemenin dilin şükrü olduğunu söyler. Âzâların şükrü ise Allah (cc)'ın ni'metleriyle beslendikten sonra O'na isyân etmemektir. Şükrün hakîkati ise tüm ni'metlerin Allah (cc)'tan geldiğini kabul etmektir.⁵⁴²

Horasan sûfilerinden Ubeydullah Ahrâr şükrü, kulun ni'mette ni'meti vereni görmesi olarak târif eder ve ni'metten lezzet almanın şükre engel değil Hakk'a ermeye sebep olduğunu söyler.⁵⁴³

Hâsılı Allah (cc)'ın kulunda görmeyi arzuladığı şükür hâli âyet ve hadislerle övülen güzel bir hâldir. Allah (cc)'tan gelen sayısız ni'metlere şükretmemek büyük gaflet ve nankörlüktür. Kulun hamdı ve şükrü Allah (cc) katında makbul olduğu gibi ni'metin artmasına da sebeptir. Bu bakımdan sûfilere göre şükretmeye de şükretmek gerekir ki bu da şükrün nihâyetinin olmadığını gösterir. Çünkü Allah (cc)'a şükredebilmek de ayrıca büyük bir ni'mettir.

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'nin “*Nimetlere Şükrün Beyânı*”⁵⁴⁴ bölümünde ve diğer bölümlerinde şükrü ve şükür ehlini överek şunları söyler:

“Her kim sâhip olursa üç haslete

Hiç şüphesiz dâhil olur cennete” (beyt: 697)

Şükr-i ni'met ve sabır ender belâ

Âyine-i dile verirler cilâ” (beyt: 698)

“Hakk'ın encâmına sen şükret müdâm

Tâ ki ni'metini Hak etsin tamâm” (beyt: 307)

“Hâliki zebanla hamd et ey peser

Ömrünü berbâd eyleme ser be ser” (beyt: 308)

⁵⁴² Mekkî, *Kâtu'l-Kulûb*, C. II, s. 283.

⁵⁴³ Safiyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 30

⁵⁴⁴ Behcet, *Nüzhetü'l-İhvân*, s. 242.

“Hamd-ı Hâliki zebanda tut bisyâr

Tâ olasin nâr-ı hırmandan restgâr” (beyt: 309)

“Şükr-i ni’met verir in’âma kemâl⁵⁴⁵

Gâfilâna olur sebab-i gûş-mâl” (beyt: 365)

“Şükretmeyen görür ni’mette zevâl

Şâkir olan bulur ni’mette kemâl” (beyt: 366)

“Açar der-i rızkını sana Hüdâ⁵⁴⁶

Gönlünü ferah tut olma teng-nümâ” (beyt: 474)

“Ey peser, ni’mete şükr edip belâ vakti sabr etmek insanın kalbini kirlerden arındırır ve nurlandırır. Hak’dan gelen her işin neticesine dâimâ şükr et ki Hak sana ni’metini tamamlasın. Seni yaratana dilinle hamd etmezsen ömrünü yele vermiş olursun. Dilinde hamd sözü çok olursa yakıcı ateşten kurtulursun.”

“Şükretmek ni’metin kemâline ve artmasına sebeptir. Şükürsüzlükse o ni’metin kaybolmasına sebeptir. Rızkın daraldığı zamanlarda bile şükredip gönlünü ferah tut ve şikâyete başlama. Çünkü Hüdâ rızık kapısını sana mutlaka açar.”

IV.A.I.18. Takvâ

Bir nesneyi kendisine ezâ ve zarar verecek şeylerden koruma anlamına gelen vikâye kelimesiyle aynı kökten türetilen takvâ istilahta nefsi kendisinden korkulan yâni günâha girmeye neden olacak şeyden koruma,⁵⁴⁷ Allah (cc)’tan korkup menhiyattan çekinme,⁵⁴⁸ sınırları koruma ve ahde vefâlı olma⁵⁴⁹ gibi anlamlarda kullanılır.

---

⁵⁴⁵ İbrahim, 14/7.

⁵⁴⁶ Zümer, 39/52.

⁵⁴⁷ İsfahânî, *Müfredât*, s. 1567.

⁵⁴⁸ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 427.

⁵⁴⁹ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 146.

Takvâ kalbin Allah (cc)'a ulaşan⁵⁵⁰ amelidir.⁵⁵¹ Allah (cc) *Kur'an*'da takvâyı mânevî ayıpları örten bir libasa⁵⁵² ve âhiret azığına⁵⁵³ benzetir. Nasıl ki elbise beden maddî kusurlarını ve çirkin yerlerini örtüp bedeni güzel gösteriyorsa, takvâ da kulun mânevî zaaf ve kusurları gidererek insanın mânevî hâlini güzel gösterir.

Kur'an'ın tarifine göre takvâ ehli yâni müttakî öncelikle îmân eden ve malını sevmesine rağmen infak eden,⁵⁵⁴ ibâdeti ve ahlâkı Allah (cc)'ın emrettiği şekilde tam ve güzel olan,⁵⁵⁵ kâinâta ibret nazarıyla bakan,⁵⁵⁶ *Ku'ran*'dan gerekli nasihati alan,⁵⁵⁷ güzel işler yapmayı adet edinen,⁵⁵⁸ geceleri az uyuyup seherlerde bağışlanma dileyen,⁵⁵⁹ *Kurân*'ı dosdoğru getiren ve tasdik eden⁵⁶⁰ kimsedir.

Takvâlî olmayı⁵⁶¹ ve takvâ husûsunda yardımlaşmayı⁵⁶² emreden Allah (cc), müttakî olanla yoldan çıkanı bir tutmaz⁵⁶³ ve müttakîye değer verir.⁵⁶⁴ Müttakîyi

---

⁵⁵⁰ Hac, 22/37.

⁵⁵¹ Hac, 22/32.

⁵⁵² A'raf, 7/26.

⁵⁵³ Bakara, 2 /197.

⁵⁵⁴ Zâriyât, 51/19.

⁵⁵⁵ Bakara, 2/177.

⁵⁵⁶ Yûnus, 10/6.

⁵⁵⁷ Hâkka, 69/48.

⁵⁵⁸ Zâriyât, 51/16.

⁵⁵⁹ Zâriyât, 51/17-18.

⁵⁶⁰ Zümer, 39/33.

⁵⁶¹ Âl-i İmrân, 3/102.

⁵⁶² Mâide, 5/2.

⁵⁶³ Sa'd; 38/28

⁵⁶⁴ Hucurât, 49/13.

sever,⁵⁶⁵ ona rahmetiyle muamele eder⁵⁶⁶ ve onun nezrini kabul eder.⁵⁶⁷ Müttakîye furkan verir, onun günahlarını örter ve onu bağışlar.⁵⁶⁸ Onu Zât'ından mahrum bırakmaz.⁵⁶⁹ Kendisinden râzı olarak cennetine dâhil eder⁵⁷⁰ ve ona ebedî ni'metler verir.⁵⁷¹

Allah Rasûlü (sav)'ne göre takvâ harama düşmemek için, Allah (cc)'ın yasak korusu olan şüphelilerden ve hatta helallerden bile perhiz etmeyi gerektirir.⁵⁷²

Muhâsibî *Riâye*'de takvâyı sermâyeye, ondan sonra gelen nâfileleri kâra benzetir. Takvâsı olmadan nâfilelerle meşgûl olanın, sermâyesi olmadan kâr elde etmeye çalışan akılsız ve beceriksiz tüccar gibi olduğunu söyler.⁵⁷³

Vehb b. Münebbih'e göre îmân çıplaktır. Îmânın libası takvâ, süsü ise hayâdır. Kuşeyrî'ye göre takvânın hakîkati Allah (cc)'a itaat ile onun azabından korunmaktır. Takvânın aslı ise öncelikle şirkten, sonra günah ve kötülükten, sonra şüphelilerden, sonra da kişiyi ilgilendirmeyen boş şeylerden sakınmaktır.⁵⁷⁴

Sühreverdî'ye göre hâlis zikir sâdece takvâ ile yapılır ve zikrin kapısı takvâ ile açılır. Kul organlarını haramdan korumadıkça takvâyâ ulaşamaz. Haramlardan uzaklaştıktan sonra da lüzümsüz, faydasız ve geçici heveslerden kendini sakınmadıkça

---

⁵⁶⁵ Âl-i İmrân, 3/76.

⁵⁶⁶ A'raf, 7/156.

⁵⁶⁷ Mâide, 5/27.

⁵⁶⁸ Enfâl, 8/29.

⁵⁶⁹ Tевbe, 9/36.

⁵⁷⁰ Âl-i İmrân, 3/15.

⁵⁷¹ Muhammed, 47/15; Ra'd, 13/35.

⁵⁷² Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 423.

⁵⁷³ Muhâsibî, *Er-Riâye*, s. 199.

⁵⁷⁴ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 158.

gerçek takvâyı bulamaz. Geçek takvâyı bulunca nefsin vesveselerini fark ederek onlardan sakınır.⁵⁷⁵

Mekkî takvâ ehline Allah (cc) tarafından bir nur (*ince anlayış*) verildiğini ve bu nurla şüphelileri ayırt edip içinden çıkılması zor işleri çözdüğünü belirtir ve bu hususa Enfâl Sûresi'nin 29. âyetini delil gösterir.⁵⁷⁶

Mahmud Sâmi Ramazanoğlu takvâyı nefsi zaptetmeye yarayan yulara benzetir. Ona göre insanı ibadetten alıkoyan dört düşman vardır: dünyâ, halk, şeytan ve nefis. Dünyadan tecerrüd, halktan teferrüd, şeytanla muhârabe ve nefisle mücâhede yapmak gerekir ki sonuncusu en zordur. Nefisten tecerrüd (*soyutlanmak*) mümkün değildir. İşte burada takvâ kulun imdadına yetişir ve takvâ dizgini ile nefis zapt u rabt altına alınır.⁵⁷⁷

Hâsılı fetvâ şeriatin sınırları içinde, şeriatin özü olan takvâ da tarîkatin sınırları içindedir. Fetvâ ruhsatla amel etmeyi gerektirir. Takvâ ise azîmetle ameli zorunlu kılar. Fetvâyâ uyan bâzen takvâdan uzaklaşmış olabilir. Fakat takvâ ehli hiçbir zaman fetvânın yâni şeriatin dışına çıkmış olamaz. Mü'min fetvâ ehli, müttakî ise takvâ ehlidir. Sûflere göre takvâ harama düşme korkusuyla helallerden bile sakınmayı gerekli kılan üstün bir davranış şeklidir.

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'nin "*Ehl-i Takvânın Alâmetini Beyân*"⁵⁷⁸ bölümünde ve diğer beyitlerinde perhizkâr olarak nitelendirdiği müttakîyi methederek müttakî olmayı Hakk'ın kuluna ihsân ettiği kerâmet gibi kabul eder ve takvâ ile ilgili şunları söyler:

"Şu dört haslet kerâmethâ-yı Hak'tır

Makbul olmak isteyene sebaktır" (beyt: 827)

⁵⁷⁵ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 574.

⁵⁷⁶ Mekkî, *Kâtu'l-Kulûb*, C. I, s. 476.

⁵⁷⁷ Ramazanoğlu, *Fâtihâ Sûresi Tefsîri*, s. 28.

⁵⁷⁸ Behcet, *Nüzhetü'l-İhvân*, s. 427.

“Evvel olmak gerek rast-gûy dînyâda
Tâze-rûy göstermek vakt-i sehâda” (beyt: 828)

“Ondan sonra gerek hıfz-ı emânet
Gâib olsun nazarından hıyânet” (beyt: 829)

“Hak vergisidir bu haslet-i çehâr
Kimde varsa ol mü'min-i perhizkâr” (beyt: 830)

“Perhîz etmekten dînin kâmil olur
Nimetin şükürden çok şâmil olur” (beyt: 362)

“Yoktur tene takvâdan güzel libas⁵⁷⁹
Tekellüf etmede merde yok esas” (beyt: 241)

“Üç alâmetten âyândır müttakî
Ehl-i takvâ nasıl olur ki şakî” (beyt: 693)

“Hazer kılar yaklaşmaz yâr-i bede
Tâ ki onu atmaya kâr-ı bede” (beyt: 694)

“Girmez müttakî zebânına yalan
Tarik-i kizbden olur hep ber kerân” (beyt: 695)

“Helâl-i pâktan kem alır nefsi kâm
Tâ ki olmaz muttaki ehl-i haram” (beyt: 696)

“Şu dört nesne kerâmâthâ-yı Hak'tır
Yâdına tut benden sana sebaktır” (beyt: 533)

“Evvelen sıdk-ı sohendir zebanda
Ba'de ez ân hıfz-ı emânet anla” (beyt: 534)

“Sonra sehâdır kerâmât-ı ilâh
Fazl-ı Hak'tır olursan nazar-nigâh” (beyt: 535)

---

⁵⁷⁹ A'raf, 7/26.

“Her kimde varsa bu haslet-i çihâr

Ol kimse olur mü'min-i perhizkâr” (beyt: 537)

“Bendenin olursa dinde kemâli

Sanatı zühhd olur taat âdeti” (beyt: 364)

“Şu dört huy Allah (cc)'in kuluna verdiği kerâmet değerinde ni'mettir:

Birincisi doğru sözlü olmak; ikincisi infâk ederken güler yüz göstermek; üçüncüsü emâneti muhâfaza etmek ve dördüncüsü hiçbir şeye hıyânet nazarıyla bakmamak. Bu huylara sâhip olan kişi perhizkâr yâni ehl-i takvâ sayılır.”

“Nasıl ki şükürle ni'met artarsa günahlardan sakınmakla da din kemâl bulur.

İnsan için dünyâ ve âhirette takvâdan daha güzel bir elbise yoktur. Takvâ maddî ve mânevî hatalarımızı setreder. Merd için tekellüfle iş yapmakta bir fayda yoktur. Çünkü tekellüf (gösteriş) nefis-i emmâreye güç kazandırır.”

“Müttakî üç hasletten belli olur ve şakîden ayrılır: Birincisi; günâha

düşmemek için kötü arkadaştan uzak durur. İkincisi; yalan onun diline hiç girmez. Üçüncüsü; harama düşmemek için helalden bile sakınır.”

“Ey peser, şu dört haslet Allah (cc)'in lütfettiği ihsanlardandır ki insana

verilmiş kerâmet gibidir: Birincisi, sözde doğruluk; ikincisi, emâneti muhâfaza; üçüncüsü, sehâ; dördüncüsü de gözü haramdan korumaktır. Her kimde bu dört haslet varsa o kişi müttakîdir. Müttakî olan da dinde kemâli bulduğu için her dâim zühhd ü taat üzredir.

IV.A.I.19. Tevâzû'

Alçakgönüllülük, kibirsizlik, mahviyet⁵⁸⁰ anlamına gelen tevâzû' ıstılahta kulun Hakk'ın tasarrufuna boyun eğmesi,⁵⁸¹ nefisini tanıyıp alçaltarak⁵⁸² Allah (cc)'in

⁵⁸⁰ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 448.

⁵⁸¹ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 164.

huzurunda kulluk mevkîne koyması, Hak'tan hakkı Hak için kabullenmesi gibi anlamlarda kullanılır.⁵⁸³ İsm-i fâili mütevâzîdir.

Mütevâzî olanlarda hilm sıfatı da bulunur. Hz. İbrâhim'in sıfatı⁵⁸⁴ olan hilm, öfkenin kabarması durumunda nefsi, tabiatı ve seciyeyi zabtedip bunlara hâkim olmak demektir.⁵⁸⁵

Büyüklik ve ululuk Hâlık'a mahsustur.⁵⁸⁶ Mahlûka yakışan tevâzû ehli olmaktır. Secde edip eğilmek de tevâzû işâretidir.⁵⁸⁷

Kuşeyrî tevâzû'u Hakk'a gönül hoşluğu ile teslim olmak ve ilâhî hükme îtirâz etmemek olarak târif eder.⁵⁸⁸

Abdullah b. Mübârek, tevâzû' içeren davranışın hâle göre değişeceğini söyleyerek fakire karşı alçak gönülle davranmanın yanında (*kibirli*) zenginlere karşı da kibirli (*yani onurlu*) davranmanın tevâzû'dan olduğunu belirtir.⁵⁸⁹

Hücvirî Keşfu'l-Mahcûb'da mütevâzî olan mü'minin gönül kıvâmını şöyle açıklar: “Yaşlıların gençleri kendilerinden üstün görmeleri gerekir: Çünkü dünyaya yeni geldikleri için günahları azdır. Gençlerin de yaşlıları kendilerinden üstün görmeleri gerekir: Çünkü ibâdete daha önce başladıkları için hizmetteki kıdemleri çoktur. Bu böyle devam ettiği sürece iki tâife de yekdiğeri sâyesinde kurtulur, yoksa helâk olur.”⁵⁹⁰

---

⁵⁸² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 493.

⁵⁸³ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 355.

⁵⁸⁴ Hûd, 11/75.

⁵⁸⁵ İsfahânî, *Müfredât*, s. 432.

⁵⁸⁶ Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, C. XVII, s. 580.

⁵⁸⁷ Nahl, 16/48.

⁵⁸⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 190.

⁵⁸⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 192.

⁵⁹⁰ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 403.

Ebu'l-Fadl Serahsî tevâzû'undan dolayı cenâzesinin hocaların, uluların ve imamların olduğu mezarlığa değil kumarbazların, günahkârların ve ayyaşların olduğu mezarlığa defnedilmesini vasiyet etmiştir.⁵⁹¹

Avârif müellifi Sühreverdî'ye göre hakîkî tevâzû' kibir ve zillet arasında i'tidâli muhafaza ederek alçak gönüllü olmaktır. Kibir insanın kendisini olduğundan yüksek göstermesi; zillet ve meskenet ise insanın kendisini ayıplanacak ve acınacak bir mevkîye sokarak haklarını zâyî' etmesidir.⁵⁹²

Kelâbâzî tevâzû'u gaybî bilen Allah (cc) karşısında kalbin zillet (*hissi*) içinde olması şeklinde târif eder.⁵⁹³

İbn-i Mübârek'e göre tevâzû'un ölçüsü fakirlerle beraberken onlardan daha fazla mala sâhip olmadığı hissini uyandıracak bir hâl içinde olmak; zenginlerle beraberken de onların kendisinden daha fazla bir şeye sâhip olmadıklarını gösterecek şekilde davranmaktır.⁵⁹⁴

Hâsılı Efendimiz (sav)'in sıfatı ve nefsin kibrine karşı çâre olan tevâzû' Allah (cc)'ın *Kur'an*'da takdir ettiği güzel bir sıfattır. Tevâzû' ehli olana halîm denir. Halim kimse yumuşak huylu ve insanlarla iyi geçimlidir. Sûfilerin dikkat çektiği husus mütevâzî olayım derken zillete düşme tehlikesidir. Bâzen zillet tevâzû' zannedilebilir. Bu durumda insan vakâr ve heybetini kaybeder.

Yâni tevâzû' iyi ve kötü herkesle iyi geçinmek ve onları memnun etmeye çalışmak değildir. Mekânın ve zamânın durumuna göre hâlini gözden geçirerek ortamına göre tavır takınmaktır.

---

⁵⁹¹ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 291.

⁵⁹² Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 302.

⁵⁹³ Göktaş, *Hicrî IV. Asır Buhâra'da Tasavvuf*, s. 301.

⁵⁹⁴ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. III, s. 734.

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'nin muhtelif bölümlerinde, sûflerin fârik vasfı olan tevâzû'u överek şöyle der:

“Mütevâzîdir ki hâk merdom olur

Şu 'le-i nâr ser-keşlikten gom olur” (beyt: 246)

“Deste alınır düşse yere dâne

Orağa gelir başkaldıran hûşe” (beyt: 249)

“Her kimde varsa hilm ü dil-i rûşen

Olur dünyâda ol kimse salah-ten” (beyt: 274)

“Tevâzû'u sanat tutarsan ey cân

Dostun olur senin tüm halk-ı cihân” (beyt: 284)

“Ğıll u ğıştan vazgeç ol misl-i zer pâk

Ba 'de ez ân ki Hak seni eyler hâk” (beyt: 318)

“Bord-bârî ol dâim ol ehl-i vefâ

Tâ ki göresin rûyunda yüz safâ” (beyt: 444)

“Olsan da ger dâna vü ehl-i hüner

Nâdândan kendini hep kemter göster” (beyt: 462)

“Yürü ehl-i tevâzû ol ey halef

Bu sıfattır zînet-i ehl-i şeref” (beyt: 480)

“Amelsiz bil her kimi ki ilmi yok

“Sâdik olmaz ol kimse ki hilmi yok” (beyt: 826)

“Toprak tevâzû'undan dolayı insan olur. Ateşin alevi ise yukarıya doğru çıkmaya çalıştığı için kaybolur. Meyveyi yere düştüğü zaman elde tutarlar. Başak (hûşe) başkaldırdığı zaman onu orakla biçerler.”

“Hilim ve gönül aydınlığına sâhip olan kimse dünyâda huzurlu olur. Mütevâzî olursan ey can, tüm cihan halkı senin dostun olur. Kin ve hyânetten vazgeç ve saf altın gibi pâk ol ki Allh(cc) seni bir gün toprak(hâk) eyleyecektir.”

“Yumuşak huylu olup halkın yükünü çek ve vefâlı ol da yüzün nurlansın. Bilgili ve hüner sâhibi olsan da kendini her meclisde câhilden daha aşağı göster ki Hak seni yüceltsin!”

“Ey halef, yürü mütevâzî ol! Çünkü bu sıfat ehl-i şerefîn dünyâ ve ukbâ süsüdür. Bir kimsede ilim yoksa onun amelini de yok say! Eğer birinde hilim sıfatını görmüyorsan o sâdıklardan değildir.”

IV.A.I.20. Tevbe

Dönme anlamına gelen evb kökünden türetilen tevbe irâdeyle dönme demektir.⁵⁹⁵ İstilahda günâh ve kabahatten rücû’la Cenâb-ı Hakk’a teveccüh etme, günâh ve kabahate nâdim olup bir daha yapmamaya ahd etme⁵⁹⁶ anlamında kullanılır.

Tevbe ile beraber kullanılan istiğfâr kelimesi de vardır ki kulun sözle ve fiille Allah (cc)’tan mağfîret dileyip azabından korumasını isteme anlamına gelir.⁵⁹⁷ Yâni günâha istiğfâr etmek Allah (cc)’ın onları örtmesini dilemektir. Allah (cc)’ın kulu mağfîret etmesi de günâhını setredip ona hilimle muâmele etmesidir.⁵⁹⁸

Allah (cc) kullarından toplu⁵⁹⁹ veya bireysel⁶⁰⁰ olarak özellikle seherlerde⁶⁰¹ tevbe ve istiğfâr etmelerini ve başkaları için de mağfîret dilemelerini⁶⁰² istemekte;

---

⁵⁹⁵ Isfahânî, *Müfredât*, s. 164.

⁵⁹⁶ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 447.

⁵⁹⁷ Isfahânî, *Müfredât*, s. 1077.

⁵⁹⁸ Mekkî, *Kâtu’l-Kulûb*, C. II, s. 220.

⁵⁹⁹ Nûr, 24/31.

⁶⁰⁰ Tâhâ, 20/82.

⁶⁰¹ Zâriyât, 18.

⁶⁰² İbrâhim, 14/41.

kendisinin tevvâb yâni tevbeleri çok kabul eden olduğunu⁶⁰³ haber vererek tevbe ettiği günâhına tekrar dönmeyenlerin günâhını sevâba çevireceğini bildirmektedir.⁶⁰⁴

İnsan nefis ve şeytanla imtihâna tâbî tutulduğundan mutlaka gâfil bir ânı olur ve hatâya düşer.⁶⁰⁵ Allah (cc)'ın kulundan istediği hatâsızlık değil hatânın akabinde hemen pişmanlık gösterip tevbe etmesi⁶⁰⁶ ve bir daha o günâhına dönmemeye ahd etmesidir.⁶⁰⁷ Hakîkatte kulu tevbeye yönelten de tevbesini kabul eden de Allah (cc)'tır.⁶⁰⁸

Allah (cc) katında makbul olan tevbe yâni dönüş samîmî (*nasuh*) olan⁶⁰⁹ ve ecel vakti gelmeden yapılandır.⁶¹⁰ Hz. Âdem (as) günâhından sonra hemen tevbeye sarıldığı için⁶¹¹ İblis'e isâbet eden ebedî la'netten kurtulmuştur.

Mekkî nasuh tevbenin sırf Allah (cc) için yapılan tevbe olduğunu ifâde eder.⁶¹² Kul nefisine uymanın lezzeti yerine ona muhâlefet etmenin acısını tatmadıkça tevbe etmiş sayılmaz.⁶¹³

---

⁶⁰³ Bakara, 2/160.

⁶⁰⁴ Furkân, 25/70.

⁶⁰⁵ Âl-i İmrân, 3/135.

⁶⁰⁶ En'âm, 6/54.

⁶⁰⁷ Âl-i İmrân, 3/135.

⁶⁰⁸ Bakara, 2/ 37.

⁶⁰⁹ Tahrîm, 66/8.

⁶¹⁰ Nisâ, 4/18.

⁶¹¹ Bakara, 2/37.

⁶¹² Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, C. II, s. 184.

⁶¹³ Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, C. II, s. 192.

Bâzı sûfler farklı cihetten bakarak şöyle derler: “*Tevbeye de tevbe etmek gerekir. Çünkü dönmek ayrılmaktan sonra olur. O kulundan hiç ayrılmaz*⁶¹⁴ *ki kul O’na dönsün!*”⁶¹⁵

Hücvirî zâhir temizliğinin su ile bâtın temizliğinin ise tevbe ve Hakk’ın dergâhına rücû’ etmekle olduğunu söyler. Ona göre tevbenin hakîkati Allah (cc)’ın men ettiği şeylerden Allah (cc)’ın hoş ve güzel olan emirlerine dönmektir.⁶¹⁶

Hücvirî tevbeyi üçe ayırır: “*Birincisi tevbedir ki cezâ korkusuyla yapılandır. Hatâdan sevâba dönmektir. İkincisi sevap taleb etmek maksadıyla yapılan inâbedir. Sevaptan esvâba dönmektir. Üçüncüsü Hakk’ın emrine riâyet maksadıyla yapılan evbedir. Nefisten Hakk’a dönmektir. Tevbe mü’minlerin, inâbe mukarreblerin ve evliyânın, evbe ise nebî ve resullerin makâmıdır.*”⁶¹⁷

Kuşeyrî makbul tevbenin üç şartının olduğunu söyler: Günâhından pişmân olmak, o günâhı terk etmek ve ona veya benzeri bir günâha tekrar dönmemeye ahd etmek.⁶¹⁸

Âdâb müellifi el-Hânî’ye göre hakîki tevbenin de üç şartı vardır: Birincisi işlediği günâhı büyük görmek; ikincisi yaptığı tevbeyi eksik ve kusurlu görmek; üçüncüsü de yaratılış îcâbı olan kusurlarının affını Allah (cc)’tan dilemek.⁶¹⁹

Ebû Hasan Bûşencî’ye göre tevbekâr olmanın şartı işlediği günâhı arzu ve rağbetle değil esef ve nedâmetle hatırlamaktır. Çünkü günâh işlemekteki âfet günâha

---

⁶¹⁴ Hadîd, 57/4.

⁶¹⁵ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 159.

⁶¹⁶ Hücvirî, *Keşfu’l-Mahcûb*, s. 356.

⁶¹⁷ Hücvirî, *Keşfu’l-Mahcûb*, s. 357.

⁶¹⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 145.

⁶¹⁹ Hânî, *Âdâb*, s. 117.

rağbet etmedeki âfet kadar değildir. Günâh işlemek anlık, işlenilen günâha rağbet ise süreklidir.⁶²⁰

Zünnûn-ı Mısırî avamın tevbesinin günâhtan, havasın tevbesinin ise gafletten olduğunu söyler.⁶²¹

Eşrefoğlu Rûmî'ye göre tevbeden maksat nefsin kötü sıfatlarını iyiye döndürüp nefs-i emmâreden mutmainneye doğru bir seyir kat etmektir.⁶²²

Tevbe edenin mutlakâ kazançlı çıkacağına vurgu yapan Ali Râmitenî “*Alah (cc)’a tevbe ediniz!*” âyetinde hem işâret hem de beşâret bulunduğunu belirterek işâretin tevbeye beşâretin ise tevbenin kabulüne ait olduğunu bildirir. Tevbenin emredilmesini kabulünün delili olarak görür.⁶²³

Hâsılı fitratı icâbı hatâ ve nisyândan ârî olamayan insanın, zaman zaman Allah (cc)’ın hilâf-ı emrine bir iş yapması mümkündür. Bu mümkün olduğu için Allah (cc)’ın bir sıfatı da tevvâb yâni tevbeleri çok kabul edendir. Asıl mesele -günâha düşmemeye gayret etmekle beraber -hiç günâh işlememek değil,⁶²⁴ günâhın farkına varıp hemen Allah (cc) yönelerek tevbe etmektir. Nitekim Hz. Âdem (as)’i İblis’in durumuna düşmekten kurtaran, tevbe ipine sarılması olmuştur. Allah (cc) ahlâk bakımından mükemmel olan peygamberlerin bile zelle işlemelerine müsâde ederek hiçbir mahlûkun hatâdan ârî olmayacağını herkese göstermektedir.

Nitekim Bişr-i Hafî, Fudayl b. İyâz, Habîb-i Acemî gibi pek çok sûfî tevbe sâyesinde Allah (cc)’a yakın olmuş ve Hakk’ı bulmuştur.

---

⁶²⁰ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 361.

⁶²¹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 149.

⁶²² Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nufûs*, s. 447.

⁶²³ Safiyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 46.

⁶²⁴ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 320.

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'de günahkâr ümmetin kurtuluş reçetesi olan tevbe ve istiğfârı överek şunları söyler:

*“Tard edildi İblis müstekbir oldu
Makbul oldu Âdem müstağfir oldu” (beyt: 247)*

*“Azîz oldu Âdem istiğfâr etti
Şeytan hâkîr oldu istikbâr etti” (beyt: 248)*

*“Her kim korkarsa İlâh-ı hîşından
Özrünü ister günâh-ı hîşından” (beyt: 700)*

*“Tevbe etmeyen kimseye yok tevfik
Hakk'ı görmeyen kimsede yok tahkîk” (beyt: 825)*

*“Her rûz değişir cedîd olur âlem
Tevbe gerek bu yüzden günâha hem” (beyt: 651)*

*“Her kim işlerse pey der pey ma'siyet
Îzed onu eyler mi ehl-i cennet” (beyt: 701)*

*“Nâgehân işlersen günâh ey bende
Tevbe eyle derhal özrünü iste” (beyt: 583)*

*“Günâh-ı nakd ger gelirse vücûda
Tevbe-yi nisyedenden olmaz hiç fayda” (beyt: 584)*

*“Her kim istiğfâr ederse günâha
Hak hıfz eyler düşmez nâr-ı duzâha” (beyt: 699)*

*“Ey peser ol dâim ehl-i istiğfâr
Ve ol müfsidân u bedândan bîzâr” (beyt: 702)*

*“Uyanık ol istiğfâr et her seher
Fırsat varken iyilik yap ey peser” (beyt: 649)*

*“Tevbe-i bed-hû nasıl olur muhkem
Bahilânın mürüvveti kemdir kem” (beyt: 850)*

“İncitirse biri özrü kabul et

Tâ ki bulasın Hak’tan sen mağfîret” (beyt: 62)

“İblis-i mel’ûn kibrinden dolayı Huzur’dan kovuldu ve hakîr oldu. Hz. Âdem (as) ise günâhına istiğfâr ettiği için Hakk’ın makbûlü ve azîz oldu.”

“Her kim kendi ilâhından korkarsa günâh işlediği zaman derhal tevbe eder. Tevbesi olmayana Hak’dan yardım ve inâyet gelmez. Allah (cc)’a inanmayan kimsede hakîkate vukûfuyet olmaz. Kâinât her dem yenilendiği gibi insanın da hâli ma’siyet ve taat arasında sürekli değişir. Bu sebeple tevbeden vazgeçmemek gerekir.”

“Sürekli günâh işleyeni İzed cennete dâhil etmez. Ey bende, gafletle ansızın bir günâh işlersen derhal tevbeye sarıl ve Hak’tan af dile! Tevbeyi erteleyip durma ki nakit olan günâhın tevbesi de veresiye değil nakit olmalıdır.”

“Her kim günâhına istiğfar ederse Allah (cc) onu cehennem ateşinde muhâfaza eyler. Ey peser, kötülerden ve fesat ehlerinden şikâyetçi ol ve uzak dur! Tevbe ehli ol! Fırsatın varken seherlerde kalk ve tevbe et. İnsanlara iyilik yapmaya gayret et!

“Nasıl ki cimrinin insanlıktan nasibi yoksa kötü huylunun da tevbesi sağlam olmaz. Eğer biri seni incitir ve akabinde özür dilerse hemen kabul eyle ki sen de Allah(cc)’tan af dilediğin zaman sana mağfîret edilsin.”

IV.A.I.21. Tevekkül

Kendinden başkasına itimâd edip onu kendi yerine geçirerek nâib u vekîl yapma⁶²⁵ demek olan tevekkül, ıstılahta umûrunu irâde-i ilâhiyeye terk ü havâle ile hükm-i kadere râzı olma⁶²⁶, Allah (cc)’ın katında olana güvenip halkın elindekine göz dikmeme, nefsin tedbirine güvenmeme⁶²⁷ gibi mânâlarda kullanılır.

⁶²⁵ Isfahânî, *Müfredât*, s. 1569.

⁶²⁶ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 453.

⁶²⁷ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 357.

Îmânın gereği olan Allah (cc)'a tevekkül⁶²⁸ sahibini ummadığı yerden rızıklandırır,⁶²⁹ şeytanın tasallutundan kurtarır⁶³⁰ ve Allah (cc)'in sevgisine mazhâr kılar.⁶³¹ Bu sebeple insan yapacağı her işte, tedbiri elden bırakmamakla beraber, Allah (cc)'a tevekkül etmelidir.⁶³² Çünkü Allah (cc)'in yardımının olmadığı her iş eksik kalır.⁶³³

Tevekkül ehline ölümsüz ve dâimâ diri,⁶³⁴ mutlak gâlip ve engin merhamet sâhibi⁶³⁵ olan Allah (cc) kâfidir.⁶³⁶

Lümâ' müellifi Serrâc tevekkülün rızâyı gerektirdiğini söyler.⁶³⁷

Muhâsibî'ye göre tevekkül o kadar önemlidir ki, fazîletleri husûsunda ümmetin ittifak etiği ashâb-ı kiram, Huneyn günü kalabalık olmalarına güvenip Allah (cc)'a tevekkülü zaafa uğrattığı için âyetle⁶³⁸ kınanmıştır.⁶³⁹

Ebû Yâkub Mezkûrî tevekkülü ihtiyârı terk; Sehl Tusterî, tedbiri terk; Bişr-i Hafî, râzı olmak; Hafs Haddâd, kendi kuvvetinden yüz çevirmek; Hallâc, müsebbibi

---

⁶²⁸ Mâide, 5/23.

⁶²⁹ Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, C. XIV, s. 48.

⁶³⁰ Nahl, 16/99.

⁶³¹ Âl-i İmrân, 3/159.

⁶³² Âl-i İmrân, 3/159.

⁶³³ Âl-i İmrân, 3/160.

⁶³⁴ Furkân, 25/58.

⁶³⁵ Şuarâ, 26/ 217.

⁶³⁶ Talak, 65/3.

⁶³⁷ Serrâc, *El-Lüma'*, s. 51.

⁶³⁸ Tevbe, 9/25.

⁶³⁹ Muhâsibî, *Er-Riâye*, s. 226.

görmek; Feth Musûlî, sebeplerden usanmak; Şakîk, acziyete gark olmayı görmek ve Şiblî, herkesi unutup gönülde onlarla görüşmeye yer vermemek olarak tanımlar.⁶⁴⁰

İbn-i Abdullah Tûsî'ye göre tevekkül verenin de vermeyenin de Hüdâ'dan gayrı olmadığını görmektir.⁶⁴¹

Kuşeyrî'ye göre, gönlü rızık arama konusunda ne yapacağım düşüncesinden boşaltmak olan, tevekkülün aslı şudur: “*Kul bütün takdirin Allah'tan olduğuna (kalben) kesin olarak inandıktan sonra rızık ve geçim için birtakım çaba ve gayretleri tevekküle ters değildir.*”⁶⁴²

Kuşeyrî'nin şeyhi Ebû Ali Dekkâk teslîmiyetin ve tevfizîn tevekkülün üst mertebelerinden sayıldığını; tevekkülün mü'mine ait bir sıfat, teslîmiyetin havasa âit ve tevfizîn de havâsü'l-havasa ait bir sıfat olduğunu söyler.⁶⁴³

Mekkî'ye göre tevekkül yakîn makamlarının en üstünü ve mukarrebûn makâmına çıkmış velîlerin hâllerinin en fazîletlisidir. Tevekkül îmandan kaynaklandığı için bir kısmı farz bir kısmı da fazîlet sınıfına girer. Allah (cc) kendisine güveneni başkasına muhtaç etmez.⁶⁴⁴ Tevekkülün başı da kulun kendi tercihini terk etmesidir. Tevekkül ehli olan kullardan herhangi bir beklenti içinde olmaz. İnsanların elindekine tamah ederek sıkıntıya düşmez. Kalbi Allah (cc)'a bağlanmıştır. Fikri O'nun kudretiyle meşguldür.⁶⁴⁵

---

⁶⁴⁰ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 135.

⁶⁴¹ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 375.

⁶⁴² Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 205.

⁶⁴³ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 208.

⁶⁴⁴ Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, C. III, s. 13.

⁶⁴⁵ Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, C. III, s. 27.

Mekkî çalışıp kazanmanın gerçek tevekkül ehline zarar vermediğini, onun makâmını zedelemeyip hâline bir noksanlık getirmediğini söyler.⁶⁴⁶

Sühreverdî'ye göre tevekkül zühdle gerçekleşir ve kulun zühdü tam olunca tevekkülü de tam olur. Zühd mevcut olana değer vermek değil kendisine vaad olunana güvenmektir. Allah (cc)'ın vaad ettiğini sükûnetle beklemek ise tevekkülün özüdür.⁶⁴⁷ O kuldaki tevekkülün derecesini ma'rifetin derecesine bağlar. Yâni kuldaki ma'rifet ne kadarsa tevekkül de o kadardır. Kul Allah (cc) ne derece tanırorsa O'na o kadar güvenir ve i'timât eder.⁶⁴⁸

Sehl'e göre tevekkül makamlarının ilki kulun gassal elindeki meyyit gibi, irâdesini Allah(cc) tam teslim etmesi ve ilâhî irâdeyle yönlendirilmesidir.⁶⁴⁹

Eşrefoğlu Rûmî "Rızkınız ve vaad olduğunuz semâdadır!" (Zâriyât, 51/22) âyetini hatırlatır ve rızık için kaygılanmanın, ibâdet ve taat yolunu bırakmanın, dünyâyâ dalarak Hak'tan gâfil olmanın edepsizlik olduğunu söyleyerek ehl-i tevekkül olmak gerektiğini ifâde eder.⁶⁵⁰

Hâsılı Allah (cc) ve Rasûlü (sav)'nün övdüğü tevekkül, sûflerin kalbî durumlarına göre yaşadığı ve mü'minlerin çoğunun ise hakikatinden habersiz olduğu bir hâldir. Tevekkül gelecekle ilgili kaygıdan uzak olmaktır, ânı değerlendirmemek değildir. Bu bakımdan gayret edip çalışmak tevekküle aykırı değildir.

Tevekkül gayret ile kader arasında ince bir çizgidir. Bâzen kaderde olan gayrete bağlıdır ve gayretle ele geçer; bâzen de gayrete bağlı değildir ilâhî lütufla ele geçer; bâzen de kaderde yoktur gayretle de ele geçmez. Kul bunları bilemeyeceği için

---

⁶⁴⁶ Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, C. III, s. 72.

⁶⁴⁷ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 600.

⁶⁴⁸ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 622.

⁶⁴⁹ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 621.

⁶⁵⁰ *Eşrefoğlu Rûmî, Müzekki'n-Nufûs*, s. 235.

gayretten geri durmamalı ve işin neticesi hakkında Allah (cc)'a güvenmelidir. Sûfiler, kalpde olması gereken tevekkül hissini “*Aramakla bulunmaz; fakat bulanlar arayanlardır!*” şeklinde ifâde ederler.

Tevekkülsüzlük îmânı zedeler. Çünkü varlığına inanılan Allah (cc)'a güvenmemek aslında îmân açısından büyük bir problemdir.

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'nin muhtelif beyitlerinde tevekkülü methederek kulda bulunması gereken tevekkül hâliyle ilgili şunları söyler:

“Ne istersen Hüdâ'dan iste peser

Dest-i halâyıktan yok nef ü zarar” (beyt: 512)

“Hak'dan başka nâsır yok bendegâna

Yarlık iste Hak'tan bakma gayrına” (beyt: 513)

“Hâcetini arz eyle sen sultâna

Hâsıl olmaz arz edersen derbâna” (beyt: 641)

“Ger olursa tevekkül üzre sıdkın

Hak'tan gelir morgân misâli rızkın” (beyt: 210)

“İ'timâd ederse her kim ki Hakk'a

Cihanda kânîdir ona bir lokma” (beyt: 190)

“İ'timâd etme ey hâce kârına

Gönlünü koy rahmet-i Cebbârına” (beyt: 478)

“Kim isterse selâmette kalmayı

Cemî-i halktan rû-gerdân olmalı” (beyt: 60)

“Ey peser, ne istersen Allah (cc)'tan iste ki yaratılmışların elinden sana zarar veya fayda gelmez. Kullara Allah (cc)'tan başka yardım eden yoktur. Bu sebeple O'ndan dostluk iste de başkasına yönelme!”

“Hâcetini kapıcıya söylersen gerçekleşmez. Sultana söyle ki yerine gelsin. Tam bir doğrulukla tevekkül edersen kuşlar misâli rızkını Allah (cc) gönderir. Hakk’a tevekkül edersen kanaat ehli olup hırstan âzâde kalırsın.”

“Ey hoca, yaptığın işine ve ameline güvenme! Cebbâr olana gönlünü bağla! Selâmet cümle halktan yüz çevirip Hakk’a tevekkül etmektedir.”

IV.A.I.22. Verâ’

Tasavvuf ıstılâhında haram, mekruh ve şüphelileri terkten sonra helal ve mübahların bile kifâyet miktarı dışındakilerden sakınmak anlamında kullanılır.⁶⁵¹

Efendimiz (sav) “Kul mahzurlu olandan çekinmek için mahzurlu olmayanı tek etmedikçe müttakîlerden olamaz.” buyurarak verâ’ın sınırını çizmiştir.⁶⁵²

Muhâsibî meşhur eseri *Riâye*’de verâ’ın takvâdan, yâni Allah (cc)’in hoş karşılamadığı şeyden kaçınarak korunmaktan, doğduğunu söyler.⁶⁵³

Kuşeyrî verâ’ı şüphelileri terk etmek olarak tarif ettikten sonra Hz. Ebu Bekir’in şu sözünü nakleder: “Biz bir harama düşeriz korkusuyla yetmiş tane helali terk ederdik.”⁶⁵⁴

Hasan Basrî (ks)’ye göre verâ’ üç makamdır: Birincisi kul Hakk’ın dışında söz söylemez ki ister hışm ister rızâ hâlinde olsun. İkincisi âzâlarını Hüdâ’nın hışmından, yâni harama düşmekten, korur. Üçüncüsü Hakk’ın rızâsının olduğu şeylere kasteder.⁶⁵⁵

El-Lüma’ müellifi Serrâc verâ’ı onurlu bir makam olarak görür ve üçe ayırır: Birincisi haram ve helal dışında kalan şüphelilerden sakınanların yâni avamın verâ’ı.

⁶⁵¹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 379.

⁶⁵² Nevevî, *Riyâzü’s-Sâlihîn*, s. 423.

⁶⁵³ Muhâsibî, *Er-Riâye*, s. 197.

⁶⁵⁴ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 161.

⁶⁵⁵ Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, s. 44.

İkincisi eli bir şeye uzandığında kalben duruma vâkıf olup sadrı daralan erbâb-ı kulübün yâni havâsın verâ'ı. Üçüncüsü âriflerin ve vecd ehlinin yâni havâsü'l-havâsın verâ'ı.⁶⁵⁶

Şiblî'ye göre verâ' göz açıp kapayıncaya kadar bile kalbin Allah (cc)'tan gâfil olmamasıdır.⁶⁵⁷ Havvâs verâ'ı Allah (cc)'a kurbiyetin delili olarak kabul eder. Çünkü verâ' havfin, havf ma'rifetin ve ma'rifet de Allah (cc)'a yakın olmanın delilidir.⁶⁵⁸

Mekkî'ye göre havf hâlinin ortaya çıkardığı bir durum olan verâ' korkmak ve şüpheli olan şeyleri yapmakta üzerlerindeki şüphe zâil oluncaya kadar acele etmemek,⁶⁵⁹ bütün âzâları şüphelilerden uzak tutup huşû ve Allah (cc)'a tam bir teveccüh hâlinde helallerin bile aşırısından kaçmaktır.⁶⁶⁰ Verâ' o kadar önemlidir ki azıcık verâ'a sâhip olmak çok ilme sâhip olmaktan evlâdır.⁶⁶¹ Mekkî verâ' hâline ulaşabilmek için halkın elindekine göz dikmemeye sabr etmek gerektiğini söyler.⁶⁶²

Hâsılı verâ' sûfilere göre takvâdan daha üstün bir hâldir. Verâ'a ulaşabilmek için takvâ hâlinde derinleşmek gerekir. Verâ' hâli Allah (cc)'a yakınlıkla alâkalıdır. O'na yakın olan O'nun sevgisini kaybetmek endişesiyle, bırakın şüphelileri helallerden bile kifâyet miktarı istifâde eder.

Avâmın verâ'ı Ramazan ayının belirli vakitlerinde helallerden perhîz etmesidir. Havâs ise bu perhîzi ömürlerinin tümüne şâmil tutarlar.

---

⁶⁵⁶ Serrâc, *El-Lüma'*, s. 44.

⁶⁵⁷ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 607.

⁶⁵⁸ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 608.

⁶⁵⁹ Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, C. I, s. 321.

⁶⁶⁰ Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, C. II, s. 361.

⁶⁶¹ Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, C. II, s. 159.

⁶⁶² Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, C. II, s. 244.

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'de “*Verâ'in Beyânı*”⁶⁶³ bölümünde ve diğer beyitlerde, havf hissinden kaynaklandığını söylediği verâ'ı methederek ehl-i verâ'da bulunması gereken hâlle ilgili şunları söyler:

“*Nedir takvâ terk-i şobhât u haram*

Ez libâs u ez şerâb u vez taâm” (beyt: 580)

“*Kimin meyli ger efzûnu helâldir*

Nezd-i ehl-i verâ'da bu vebâldir” (beyt: 581)

“*Sende varsa verâ vü ilm ü amel*

Hüsn-i ihlâsın olmalı bî-halel” (beyt: 582)

“*Ehl-i verâ' ol ey peser mü'minsen*

Ger kâfirsın mekr-i Hak'tan eminsen” (beyt: 823)

“*Verâ' yoksa her kimde olmaz îmân*

Îmânı olmayanda yoktur ihsân” (beyt: 824)

“*Verâ'da sâbit kadem ol ey peser*

Eğer istersen ki olmak mu'teber” (beyt: 574)

“*Hâne-i dîn âbâd olur verâ'dan*

Lâkin harâb olur meyl-i tamâ'dan” (beyt: 575)

“*Her kim sebak tutar ilm ü verâ'dan*

Uzak olmalıdır gayr-ı Hüdâ'dan” (beyt: 576)

“*Ters-kârîlikten olur verâ' peydâ*

Verâ' yoksa her kimde olur rüsvâ” (beyt: 577)

“*Verâ' ile her kim doğruyu bulur*

Conbeş ü ârâmı Hak için olur” (beyt: 578)

“*Her kim Hak'tan dostluğa eyler tamâ'*

Muhabbette kâzib bil yoksa verâ'” (beyt: 579)

---

⁶⁶³ Behcet, *Nüzhëtü'l-İhvân*, s. 357.

“İnâbette kâhil olmak hatâdır

Ümîd-i zindegânî ki hevâdır” (beyt: 585)

“Takvâ nedir diye sual edersen ey peser, derim ki: Yiyecekten, içecekten ve giyecekten haram ve şüpheli olanları terk etmektir. Hattâ helalden bile sakınmak gerekir ki kim helalden çoğaltma derdine düşerse bu iş ehl-i verâ nezdinde hoş karşılanmaz. Eğer sende verâ’, amel ve ilim varsa ihlâsın da tam olmalıdır.”

“Ey peser, hakîkî mü’min isen verâ ehli ol ve Hakk’ın tuzağından ve azâbından emin olma! Çünkü verâ’ı olmayanın îmânı ve ihsânı yok demektir. Verâ’da devam et ki nezd-i Hak ve halkta mu’teber olasın!”

“Din hânesi verâ’ ile mâmur olup tamâ’ ile harâb olur. Verâ’ ve ilimden dem vuran kişinin Hakk’ın gayrından uzak olması gerekir. Hayftan verâ’ zuhûr eder. Verâ’ı olmayan âhirette rezil rüsvâ olur. Verâ’ ile doğruyu bulanın tüm işleri, hareketi ve dinlenmesi hep Hak için olur.”

“Her kim ki Allah (cc)’tan dostluk ister de verâ’ı olmazsa o kişi yalancıdır. Allah (cc) yönelmede tenbellik göstermek büyük hatadır. Hayâtın devam edeceğini zannetmek de nefsin hevâsıdır.”

IV.A.I.23. Zikir

Lügatta anma, hatıra getirme, ağza alma, ismini beyân etme, ifâde, medh ü senâ ve sitâyîşle yâd etme⁶⁶⁴ gibi anlamlara gelen zikir, tasavvuf ıstılâhında Allah (cc)’ın zât ismi ve sıfatlarını muayyen zaman ve adetler dâhilinde düzenli olarak yâd edip O’ndan bir an bile gâfil kalmamaya gayret etmek mânâsında kullanılır.⁶⁶⁵ Bu mânâ dışında zikir kelimesi Kur’an’da öğüt⁶⁶⁶ ve vahiy⁶⁶⁷ anlamında da kullanılmıştır.

⁶⁶⁴ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 648.

⁶⁶⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 393.

⁶⁶⁶ Bakara, 2/221.

Zikir dille (*anarak*) ve kalple (*hatırlayarak*) olmak üzere iki şekilde olur. Bunlar da iki kısma ayrılır: Birisi nisyândan yâni unutmaktan kaynaklanan zikir; diğeri ise unutmaya alakası olmayan ve hıfzedip ezberlemeyi sürdürme amacından kaynaklanan zikir.⁶⁶⁸

Kalple yapılan zikir dille olandan daha üstün ve devamlıdır. Çünkü dil beşeriyet icâbı zikirden hâli olabilir. Ama insan hangi halde olursa olsun,⁶⁶⁹ kalp belirli temrinlerin akabinde Allah (cc)'ı anmaktan gâfil kalmayabilir.⁶⁷⁰

Allah (cc) kendisinin çok zikredilmesini istemekle beraber⁶⁷¹ bu zikrin aynı zamanda yüceltilerek yapılmasını ister⁶⁷² ki buna da tesbîh denir. Süratle geçip gitme kelimesinden türetilen tesbih Allah (cc)'a ibâdete süratle koşma demektir.⁶⁷³

Tesbih ıstılâhta Allah (cc)'ı söz, fiil veya niyetle takdîs ve tenzîh edip her türlü noksanlıktan ve kusurdan münezzehtir olduğunu vurgulayarak zikretmek anlamında kullanılır.⁶⁷⁴ Allah (cc) demek zikir, Subhânallah demek hem zikir hem de tesbîhtir.

Melekler,⁶⁷⁵ sıra sıra uçan kuşlar,⁶⁷⁶ dağlar⁶⁷⁷ ve yer ile gökte olan her şey⁶⁷⁸ Allah (cc)'ı zikreder. İnsan da unuttur unutmaz Allah (cc) hatırlamaya çalışmalı⁶⁷⁹ ve

---

⁶⁶⁷ Enbiyâ, 21/105; Tâhâ, 20/99.

⁶⁶⁸ Isfahânî, *Müfredât*, s. 573.

⁶⁶⁹ Âl-i İmrân, 3/191.

⁶⁷⁰ Kehf, 18/28.

⁶⁷¹ Ahzâb, 33/41.

⁶⁷² Hicr, 15/ 98.

⁶⁷³ Isfahânî, *Müfredât*, s. 684.

⁶⁷⁴ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 354.

⁶⁷⁵ Zümer, 39/75.

⁶⁷⁶ Nûr, 24/41.

⁶⁷⁷ Sâd, 38/18.

tüm varlığıyla O'na yönelip⁶⁸⁰ zikre devam etmelidir. Bu yöneliş ve zikir kalben her an olmalı⁶⁸¹ ve diğer âzâların da iştirâkiyle günün belirli zamanlarında tazarrû ve niyâz hâlinde mutlaka yapılmalıdır.⁶⁸² Çünkü Allah (cc)'ı zikretmek en büyük ibâdet⁶⁸³ ve ebedî kurtuluşa sebeptir.⁶⁸⁴

Zikirle kalp o hâle gelir ki Allah (cc)'ı hatırlayınca vecde gelir.⁶⁸⁵ Zikirden gâfil kalbe de şeytan musallat olur.⁶⁸⁶

Allah (cc)'a giden yolda zikrin kuvvetli bir rükün ve temel bir vazîfe olduğunu söyleyen Kuşeyrî, şeyhi Ebû Ali Dekkâk'ın zikri velîliğin diploması gibi gördüğünün söyler.⁶⁸⁷ Kuşeyrî'ye göre dil zikri kalp zikrine ulaşmakta basamaktır ve kalp zikri de her âna şâmindir.⁶⁸⁸

Kelâbâzî kalb zikrini zâkirin mezkûru müşâhedesi olarak târif eder. Bu müşâhedeye ulaşamayan kişi diliyle zikretse bile gâflet içindedir. Hakk'ın müşâhedesi kalbde gerçekleşince gaflet kovulur ve zikirden murad hâsıl olur. Bu durumda sâlik sükût etse de zikir hâlinindedir.⁶⁸⁹

---

⁶⁷⁸ Haşr, 59/24.

⁶⁷⁹ Kehf, 18/24.

⁶⁸⁰ Müzzemmil, 73/8.

⁶⁸¹ Nûr, 24/36.

⁶⁸² A'râf, 7/205.

⁶⁸³ Ankebût, 29/45.

⁶⁸⁴ Cum'a, 62/10.

⁶⁸⁵ Hac, 22/35.

⁶⁸⁶ Zuhruf, 43/36.

⁶⁸⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 254.

⁶⁸⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 255.

⁶⁸⁹ Göktaş, *Hicrî IV. Asır Buhâra'da Tasavvuf*, s. 271.

Bahaddin Nakşibend'e göre zikir, kalpten gafletin giderilmesidir. Gaflet giderildiği zaman dil sussa bile kişi zâkir sayılır. Bâze dilin zikri bile gafletin eseri olabilir. Nitekim kendisinin sohbet meclisinde yüksek sesle “Allah!” diyen birine Nakşibend hazretlerinin mukâbelesi “*Bu ne gaflet!*” olmuştur.⁶⁹⁰ Görüldüğü gibi zikir dil değil gönül işidir.

Eşrefoğlu Rûmî zikrin üç şekilde yapıldığını belirtir: Birincisi dilin zikredip gönlün gâfil kaldığı avâmın zikridir. İkincisi dil ve gönlün beraber zikrettiği havâsın zikridir. Üçüncüsü de dil ve gönül işe birlikte bütün uzuvların zikrettiği hassü'l-havâsın zikridir.⁶⁹¹ Rûmî'ye göre yalnızca dille zikreden çölde “*Su! Su!*” demekle susuzluğunun kanacağını zanneden ahmak gibidir.

Harezmi sûfilerinden Ali Râmitenî “*Allah (cc)'i çok çok zikredin!*” âyetindeki zikirten kastın bidâyette dil, nihâyette gönül zikri olduğunu söyler. Başlangıçta tekellüf ve zahmetle yapılan zikir kalbe sirâyet edince bütün uzuvların iştirâkiyle ve kolaylıkla yapılır.⁶⁹²

El-Hânî dille yapılan zikre cehrî, kalp ile yapılan zikre hafî isminin verildiğini belirterek cehrî zikri meleklerin duyup hasene olarak yazdığını fakat hafî (*kalbî*) zikirten meleklerin bî-haber olduğunu söyler.⁶⁹³

Kadı İyaz'a göre kalbî zikir de iki kısımdır: Birincisi Allah (cc)'in azamet ve celâlini, âyâtını, arz u semâdaki kudret ve irâdesini tefekkür etmektir ki kalbî zikrin en mu'teberidir. İkincisi ise kalben (*elfâzı tekrar ederek*) zikretmektir.⁶⁹⁴

---

⁶⁹⁰ Çerhî, *Neynâme*, s. 106.

⁶⁹¹ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nufûs*, s. 384.

⁶⁹² Safiyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 46.

⁶⁹³ Hânî, *Âdâb*, s. 176.

⁶⁹⁴ Hânî, *Âdâb*, s.177.

Eşrefoğlu Rûmî, zikri zikr-i ta'limî ve zikr-i telkinî olmak üzere ikiye ayırır. Zikr-i ta'limî ebeveynen ve çevreden öğrenilerek yapılan genel zikirlerdir. Zikr-i telkinî ise herhangi bir tarîkate intisâbla mürşidin telkiniyle çekilen özel zikirdir ki kalbe te'siri çabuk ve sürekli olan zikirdir.⁶⁹⁵

Telkinî zikir tarikatların terbiye usüllerine ve müridlerin fitratına göre şekil ve sayı olarak farklılıklar arz eder.

Serrâc'a göre mezkûr yâni zikredilen tek, zikir muhtelif ve zikredenlerin kalplerinin durumu ise birbirinden farklıdır.⁶⁹⁶ Bu bakımdan herkesin zikrinin sevap derecesi aynı değildir.

Horasan sûflerinden Ubeydullah Ahrâr zikirde murâdın kalbin Allah (cc)'tan bilgi edinmesi olduğunu belirterek kalpte Allah (cc) hakkında ma'rifet oluşunca zikrin yerini bulduğunu söyler.⁶⁹⁷

Ona göre zikrin hakikati harf, kelime, ses ve heceden münezzeh bir keyfiyettir. (*Rûhun merkezi olan*) Kalbin cevheri de onun gibi münezzeh bir latifedir. İki keyfiyet eşyâdan mücerret olunca kalp ve zikir birleşir. Bu durumda zâkir, zikir ve kalbi de unutarak sâdece mezkûru hatırlar⁶⁹⁸ ve mezkûrda istiğrâk hâline ulaşarak zikirde fâriğ olur. Bu makamda zikir bile onun için sebep-i gaflettir.⁶⁹⁹ Çünkü gönlünü Allah (cc)'a vermiş olanların zikre ihtiyâcı yoktur. Mesele harflerden de âzâde bir şekilde yâri anmaktır.⁷⁰⁰

---

⁶⁹⁵ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nufûs*, s. 531.

⁶⁹⁶ Serrâc, *El-Lüma'*, s. 223.

⁶⁹⁷ Safiyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 29.

⁶⁹⁸ Safiyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 322.

⁶⁹⁹ Safiyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 302.

⁷⁰⁰ Safiyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 339.

Kelâmî Dergâhı'nın son şeyhi Muhammed Esad Erbili zikri hikmete ulaşmak için ilk adım olarak görür. Zikirden maksat gafletten kurtulmaktır. Zikir sâyesinde içte (*kalpte*) farkına varılmadan sessizce büyük bir mânevî kuvvet oluşur. Zaman gelir bu kuvvet ile kitaplarda olmayan bilgiler yâni hikmet kalpte zuhûr eder.⁷⁰¹

Hâsılı zikir âşığıın mâşukunu an be an yâd etmesi ve gönlünden hiç çıkarmamasıdır. Allah (cc) kendisinin çok zikredilmesini emrederken kasıt elde tesbih dilde lafzatullah değil, kalbî berâberliği hiç aksatmadan devâm ettirmek olmalıdır. Çünkü dil zikrini alışveriş ve ticâret engeller. Hâlbuki Allah (cc)'ın *Kur'an*'da methettiği ricâl ayaktayken, otururken, yanı üzerinde yatarken ve dünyâ meşgalesine dalmış ticâret yaparken Allah (cc)'ı bir an bile kalben unutmayanlardır. Bu ricâlden olabilmek kalbî zikirde derinleşmekle mümkündür. Kalbî zikre ulaşmak için de başlangıçta dil zikri elzemdir.

Nakşîlik gibi bâzı tarikatlerde hafî zikir denilen gizli zikir usûlü vardır ki zikri kalpde yoğunlaştırmak ve içselleştirmek olarak târif edilebilir. Bu yöntem ile kalp zikirle hassaslaşırsa, Allah (cc)'ı ses, harf, isim ve sıfattan âzâde bir şekilde sürekli hatırlar ve unutmaya mecâl bulamaz. Zâten zâkir unutsa bile mezkûr aslâ unutmaz!

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'nin “*Zikrullahın Sıfatını Beyân*”⁷⁰² bölümünde ve diğer muhtelif beyitlerinde zikrin önemine vurgu yaparak avam ve havâsın zikirlerinin farklı olduğunu belirtir ve zikirle ilgili şunları söyler:

“*Zikr-i Hüdâ en güzel gıdâ rûha*

Merhem olur zikir dil-i mecrûha” (beyt: 291)

“*Ger ne zaman ki gâfil-i Rahmânsın*

Ender ol dem sen hem-dem-i Şeytansın” (beyt: 293)

---

⁷⁰¹ Carl Vett, *Kelâmî Dergâhı'ndan Hatıralar*, çev. Ethem Cebecioğlu, Murâdiye Kültür Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 118.

⁷⁰² Behcet, *Nüzhëtü'l-İhvân*, s. 201.

*“Evvelen ki zikre gerektir ihlâs
Zikr-i bî-ihlâs ki nasıl olur has” (beyt: 295)*

*“Zikir üç vechile olur bî-hilâf
Tâ ki sanma bu sözü laf u güzâf” (beyt: 296)*

*“Avamın zikri olur zikr-i lisân
Zikr-i havâs zikr-i dildir bî-gomân” (beyt: 297)*

*“Zikr-i bî-ta ’zim bidattır ey peser
Ve hürmettir zikr için şart-ı diğەر” (beyt: 298)*

*“Hâsü ’l-havâsın zikridir zikr-i sır
Her kim zâkir değilse olur hâsir” (beyt: 299)*

*“Leb oynatma gayrına zikr-i Hakk’ın
Kârı zikirdir çünkü ehl-i pâkın” (beyt: 310)*

*“Ey peserem ol yâd-ı Hakla meşgûl
Cümle halâyıktan dûr ol hem ço gûl” (beyt: 202)*

*“Ey peser çon olma ahmâk u câhil
Yek dem olma yâd-ı Hüda’dan gâfil” (beyt: 619)*

*“Her kimse ki gâfildir yâd-ı Hak’tan
Reh-i bâtildadır ol hamâkattan” (beyt: 620)*

*“Gayr-ı Hakk’ı her kim okur ey peser
Kimdir âlemde ondan çok gomrâh-ter” (beyt: 184)*

*“Ayrılma ey peser Hakk’ın yâdından
Varsa ki haberin adl u dâdından” (beyt: 289)*

*“Zinde eyle zikirle subh u şâmı
Gaflette geçirme sen bu eyyâmı” (beyt: 290)*

*“Yâd-ı Hak olunca ger munîs-i cân
Nasıl olur hevâ-yı kâh u eyvân” (beyt: 292)*

“Zikr-i Hüdâ’yı ey mü’min bisyâr et

Tâ bulasın âlemde kadr u kıymet” (beyt: 294)

“Allah (cc)’ı zikretme rûhun gıdâsı ve yaralı gönlün merhemidir. Rahman’ın zikrinden gâfil kaldığın demlerde şeytanla berabersin demektir.”

“Zikrin öncelikli edebi ihlâstur. İhlâssız zikir has olmaz. Bil ki zikir de üç şekilde olur: Birincisi, avâmın zikridir ki lisânla olur. İkincisi, havâsın zikridir ki kalp ile olur. Üçüncüsü, hâsü’l-havâsın zikridir ki sır ile olur. Tüm bunların yanında zikre hürmet göstermek gerekir. Ta’zîmsiz yapılan zikir bid’âttır. Zâkir olmayan kişi hüsrandır.”

“Dudağını hep Hakk’ı zikir için oynat! Çünkü zikir ehl-i pâk olanların sıfatıdır. Ey peser, hep Hakk’ın zikrinde ol ve cin tâîfesi gibi insanlardan uzak dur! Hüdâ’dan gâfil olanlar ahmak ve câhillerdir. Onlar ahmaklıklarından dolayı bâtil yoldadır. Her kim ki diğer ilimleri tahsil eder de ma’rifet ilmini tahsil etmezse âlemde ondan daha çok yolunu kaybetmiş kimse yoktur.”

“Ey peser, Allah (cc)’ın adâlet terâzisinin hassaslığından haberin varsa zikirten ayrılma! Sabah ve akşamını zikir ile mânen zinde eyle ve günlerini gafletle geçirme. Senin canın Hakk’ı zikirle dost olunca nefsinde dünyâ malı hevesi kalmaz. Ey mü’min, Hüdâ’yı çok zikret ki iki cihanda kadr u kıymetin artsın!”

IV.A.I.23.a. Âzâların Zikri

Şeyh Attâr (ks) insanın her uzvunun zikrinin farklı olduğunu belirterek, *Pendnâme*’de iş’ârî olarak âzâların zikriyle ilgili şunları söyler:

“Vardır her uzuv için zikr-i diğer

Yedi âzâ da zâkirdir ey peser” (beyt: 300)

“Zikr-i desttir olmak âcize yârân

Zikr-i pâ olur ziyâret-i hîşân” (beyt: 301)

“Zikr-i çeşmdir havf-ı Hak’tan ağlamak

Ni’met-i Hakk’a bakıp ibret almak” (beyt: 302)

“Kavl-i Kurân dinlemektir zikr-i gûş

Kudretince rûz u şeb sen zikre kûş” (beyt: 303)

“Dilin zikridir Hüdâ’ya iştiyâk

Çalış tâ ki hâsıl olsun zikr-i Hak” (beyt: 304)

“Ol ki cehlinden günahdadır dâim

Halâvet-i zikr-i ilahdan mahrûm” (beyt: 305)

“Tilâvet-i Kuran’dır zikr-i lisân

Her kimde ol yoksa olur müflisân” (beyt: 306)

“Ey peser, insan yedi âzâdan müteşekkildir ve her âzânın zikri farklıdır: Elin zikri âcizlere yardımcı olmaktır. Ayağın zikri akraba ziyâreti yapmaktır. Gözün zikri havftan ağlamak ve cihâna bakıp ibret almaktır. Kulağın zikri Kur’an dinlemektir. Kalbin zikri Allah (cc)’a iştiyâk duymaktır. Dilin zikri Kuran tilâvet etmektir. Her kimde ki bunlar yoksa o müflisândandır.”

A.II. SEYR Ü SÜLÛK KAVRAMLARI

Seyr lügatta yürüme, gitme, hareket, gezme, yolculuk; sülûk ise bir yola girme, bir sıraya dizilme, bir sınıf-ı mahsûsa dâhil olma⁷⁰³ gibi anlamlara gelmektedir.

Tasavvuf ıstılâhında seyr ü sülûk tarîk-i tasavvufa intisâb ederek ehl-i tarîkten olmak ve riyâzetle iştigâl ederek nefsin kötü sıfatlarından kurtulmaya çalışmak için gösterilen gayretleri ve aşılan safhaları ifâde eden bir kavramdır.⁷⁰⁴ Dolayısıyla tasavvufî eğitim ve terbiyenin genel ismine seyr u sülûk denir.

Pendnâme'de geçen seyr ü sülûk kavramları şunlardır:

A.II.1. Dervişlik

Farsça isim olan dervîş fakîr ve yoksul demektir.⁷⁰⁵ Farsça kapı anlamına gelen *der* kelimesinden veya dilenme anlamına gelen *deryûze* kelimesinden türetildiği zannedilmektedir.

Tasavvuf ıstılâhında tarîk-i âliyyeden birinin şeyhine intisâbla ziyî-i mahsûsa (*özel kılık ve kıyâfete*) girerek hangâhda hizmet ve çile vü riyâzetle iştigâl eden adam⁷⁰⁶ mânâsına kullanılır.

Dervîş lafzının yerine kökeni husûsunda muhtelif görüşler olan fakat genel kabule göre Arapça yün anlamına gelen *sûf* kelimesinden türetildiği benimsenen *sûfî* tâbiri de kullanılır.⁷⁰⁷ Dervîşler yünden elbise giydikleri için sûfî lakâbıyla anılmışlardır.

---

⁷⁰³ Sâmî, *Kâmus-i Türkî*, s. 733.

⁷⁰⁴ Serrâc, *El-Lüma'*, s. 456.

⁷⁰⁵ Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 342.

⁷⁰⁶ Sâmî, *Kâmus-i Türkî*, s. 607.

⁷⁰⁷ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, s. 26.

Derviş ferâgat köşesinde, kanaat hazinesini bulan kişidir.⁷⁰⁸ Ali bin Sehl'e göre bu tâifeyi derviş lakabıyla çağırmak revâ değildir. Çünkü onlar (*kanaatleri cihetinden*) halkın en zenginleridir.⁷⁰⁹

Abdullah Balyânî dervişliği şöyle târif eder: “*Dervişlik ne namaz, ne oruç ne de ihyâ-yı şebdir. Bunlar kulluk sebebidir. Dervişlik incinmemektir ki bunu hâsıl eylersen vâsıl olursun.*”⁷¹⁰

Ebul Hasan Harakânî, “*Sûfi seccâde ve yamalı hırkası olan veya rusûm u âdetleri olan kişi değildir. Sûfi varlığı yok olan kişidir.*”⁷¹¹ der.

Hücvirî derviş (*sûfi*) ile mutasavvıfı şöyle ayırır: “*Sufi vüsûl sâhibidir, mutasavvıf usûl sâhibi.*”⁷¹²

Kuşeyrî, dervişi (*sûfiyi*) iki güzel hâl ve iki güzel ahlâk ile karşılaştığı zaman bunlardan en güzelini tercih eden kimse olarak târif eder.⁷¹³

Sühreverdî'ye göre dervişe yakışan en güzel ahlâk müslümanlara rıfk ile muâmele etmek, gördüğü ve duyduğu çirkinliklerin üzerine varmamaktır. Sühreverdî *Avârif*'te dervişlerin sıfatları bahsinde seferden dönerken ikâmet ettiği beldeye yüksek bir yerden bakıp oranın dirilerine ve ölülerine işâretle selam vermek, bir beldeye gittiğinde oranın mescidlerinden birinde (*tercihen en büyüğünde*) iki rekât namaz kılmadan işe başlamamak gibi dervişliğin avamın aklına gelmeyecek inceliklerinden bahseder⁷¹⁴ ve hakîkî dervişte bulunması gereken güzel ahlâkı şöyle sıralar:

---

⁷⁰⁸ Pala, *Ansiklopedik Dîvan Şiiri Sözlüğü*, s. 138

⁷⁰⁹ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 104.

⁷¹⁰ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 267.

⁷¹¹ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 304.

⁷¹² Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 99.

⁷¹³ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 311.

⁷¹⁴ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 188.

Mütevâzî olmak, insanlara yumuşak davranmak, îsâr ehli olmak, afv ve müsâmaha sâhibi olmak, güler yüz ve tatlı dilli olmak, (*yerinde ve zamanında*) latîfe yapmak, yapmacık davranışı yâni tekellüfû terk etmek, mal biriktirmeyip bol bol vermek, aza kanaat etmek, (*nefsi için*) münâkaşa ve cedelden uzak durmak, insanları sevmek ve onlarla kaynaşmak, iyilik yapan teşekkür ve duâ etmek ve makâmını müslümanlara hizmette kullanmak.⁷¹⁵

Horasan sûfilerinden Ubeydullah Ahrâr dervişliği herkesin yükünü çekmek ve kimseye kendi yükünü çektirmemek olarak târif eder.⁷¹⁶

Hâsılı dervişlik, herhangi bir tarîkate intisâb edenlerin genel sıfatıdır. Sülûka yeni giren mübtedî de dervîştir, sülûkun sonundaki muntehî de. Mürîd de dervîştir mürşîd de. Hattâ hakîkî dervîş mürşiddir.

Bu bakımdan dervîşlik avâmın değil havâsın işidir. Dervîş maksadı cennet değil cemâlullah olan kişidir. Maksadına ulaşmak için kendisine ikrâm ve ihsân edene bakmaz. Kendisini kınayıp ta'n edene aldırılmaz.

Dervîşlik kılık kıyâfet işi değil kalp işidir. Her cübbe giyip sarık saran dervîş olamaz. Dervîş bâzen zamânın ve mekânın rûhuna uygun olmadığı için cübbe giy(e)mez ve sarık sar(a)maz.

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'de dervîş kelimesi ile beraber merd-i reh yâni yolun adamı tâbirini de kullanır ve merd-i reh olan hakîki dervîşi methederek onu şu şekilde vasıflandırır:

“Merd-i rehde olmaz bend-i kasr u bâğ

Gönlü baştanbaşa aşktan derd ü dâğ” (beyt: 166)

“Merd-i rehe olur bûriyâ kâlîn

Âkıbet kerpiçtir başına bâlîn” (beyt: 159)

⁷¹⁵ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 299.

⁷¹⁶ Safiyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 31

“Dervişin kisvesi değil gayr-ı dalk

Olmaz derviş pey-i nefis ü kâm-ı halk” (beyt: 163)

“Hırka-yı peşmîneyi ber dûş eder

Nâ-muradlık şerbetini nûş eder” (beyt: 153)

“Merd-i reh beklemez nâm u neng halktan

Nefreti yoktur cânehâ-yı dalktan” (beyt: 213)

“Kâm-rân değildir meyli nâ-kâmîye

Merd-i reh çeker hat nikû-nâmîye” (beyt: 178)

“Dervişâna eyle kendini sipâr

Nigeh-dârın olsun tâ Perverdigâr” (beyt: 874)

“Fedâ-yı cân eder bendegân-ı Hak

Himmat esbi sıçrar Süreyyâ’ya dek” (beyt: 669)

“Aklın varsa eğer Hakk’a karîn ol

Derviş ol hem dervişân-ı nişîn ol” (beyt: 160)

“Hubb-ı dervişân kilîd-i cennettir”⁷¹⁷

Düşmân-ı işân sezâ-yı la’nettir” (beyt: 162)

“Dünyâda mihnetli dervişlik gerçi

Mahşerde ondan daha güzel yok ki” (beyt: 57)

“Derviş ev, bağ ve bahçe edinme derdinde değildir. Onun gönlünde aşk derdi ve aşk yarası vardır. Bu da mecâzî değil ilâhî aşktır.”

“Dervişin halısı bûriyâ (hasır), yastığı kerpiç, kisvesi eski bir dalk(hırka)dır.”

“Hırka-i peşmîneyi (yün hırkayı) sırtına çeken ve nâ-muradlık şerbetini nûş edip kâm-rân olmayan derviş nefsinin ardında ve boğazının arzusunda olmadığı için halk arasında nikû-nâm (iyi namla) anılıp şöhret elde etme sevdâsında değildir.”

⁷¹⁷ Ali Behçet Efendi şu kelâm-ı kibârî eklemiştir: *“Hubbu'l-mesâkin miftâhü'l-cennet.”*

“ *Dervîşâna*⁷¹⁸ kendi selâmetin husûsunda nefesine güvendiğinden daha fazla güven ve kendini onlara ısmarla ki Hüdâ seni âfâkî ve enfüsî tehlikelerden hıfz etsin. Hak için fedâ-yı cân eden bu bendegânın (havâs kulların) himmeti Süreyyâ yıldızına erecek yüceliktedir.”

“Eğer sen sâhib-i akıl ve ilminle âmilsen hem dervîş ol hem de dervîşâna yakın ol! Dervîşlere muhabbet et ki bu muhabbet cennetin anahtarıdır. Onlara düşmanlık gösterme ki bu nefret üzerine la’neti gerektirir.”

“*Dervîşâne* yaşamak dünyâda nefse ağır gelse de âhirette dervîşe verilen ni’metlerden daha güzeli yoktur.”

A.II.2. Dünyâ

Âhirete nispetle şimdi yaşadığımız âlem, semâvâta nispetle kürre-i arz⁷¹⁹ mânâlarına gelen dünyâ; kadr, îtibâr, değer ya da mevki cihetinden hakîr, hor, âdî, değersiz⁷²⁰ demek olan *denî* kelimesiyle aynı kökten türetilmiştir.

Farsça cihân kelimesi; zaman ve vakit anlamına gelen rûzgâr⁷²¹ ve Arapça dehr⁷²² kelimeleri de dünyâ anlamında kullanılır. Çünkü zaman dünyâyâ âit bir mefhumdur. Âlem-i ukbâda zaman yoktur.

Allah (cc) için dünyâ güzel amel işleyen ve işlemeyenleri tefrik;⁷²³ Efendimiz (sav) için yolculuk esnâsında istirahat edilen bir gölgelik;⁷²⁴ Âdem (as) ile Havva için

---

⁷¹⁸ Bu beyitte Şeyh Attâr (ks)’ın kastı ehl-i hikmet olan mürşid-i kâmillerdir ki Allah (cc) -Kehf Sûresi’nde anlatıldığı gibi -hikmet ehlini gizlediği için bulmak az kimseye nasîb olur.

⁷¹⁹ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 621.

⁷²⁰ Isfahânî, *Müfredât*, s. 565.

⁷²¹ Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 902.

⁷²² Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 172.

dünyâ, yedikleri yasak meyvenin nefislerinde kalan buruk tadı;⁷²⁵ İblis için dünyâ ihlassız olan kullardan cehennem arkadaşlarını çoğaltma yarışı;⁷²⁶ gâfiller için dünyâ nefislerin doyumsuz hırsı;⁷²⁷ mü'minler için zindan; kâfirlere ise cennet⁷²⁸ ve mahlûkât içinse en güzel bir biçimde yaratılan insana⁷²⁹ karşılıksız ve canı pahasına hizmettir.⁷³⁰

Aslında dünyâ öyle bir câmiü'l-ezdâddır ki bir cihetten sivrisineğin kanadı kadar değersiz⁷³¹ diğer taraftan ahiret saadetine sebep olduğu için⁷³² kibrit-i ahmer gibi nâdîde bir değerdir.

Allah (cc) *Kur'an*'da dünyânın mânevî tehlikelerine karşı uyarırken⁷³³ diğer taraftan da mü'minin şeriat dairesinden çıkmaması kaydıyla dünyâ ni'metlerinden istifâde etmesi gerektiğini de hatırlatmaktadır.⁷³⁴

Sufiler dünyâ lafzı ile sâdece kürre-i arzı değil insanın kalbini ve zihnini, Allah (cc)'ı anmaktan alıkoyacak ve yaratılış gâyesini unutturacak derecede meşgul eden her şeyi kast ederler.⁷³⁵

---

⁷²³ Mülk, 67/2.

⁷²⁴ Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, C. VII, s. 244.

⁷²⁵ A'râf, 22/24.

⁷²⁶ Sâd, 82/83-85.

⁷²⁷ Hadîd, 57/20.

⁷²⁸ Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, C. VII, s. 241.

⁷²⁹ Tîn, 95/4.

⁷³⁰ Câsiye, 45/13.

⁷³¹ Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, C. VII, s. 245.

⁷³² Hadîd, 57/13.

⁷³³ Fâtır, 35/5.

⁷³⁴ Kasas, 28/27; A'râf, 7/31.

⁷³⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 135.

Ebû Hamza Horasânî'ye göre Allah (cc) dünyânın terkini değil dünyâ sevgisinin kalbten çıkarılmasını ister.⁷³⁶ Çünkü Hasan Basrî'nin buyurduğu gibi hubb-i dünyâ kalbin mânen ölümüne sebeptir.⁷³⁷

İbn-i Abdurrahmân Râzî dünyâyı Allah (cc) ile kul arasındaki hicab (*perde*) olarak tarif eder.⁷³⁸

Ahmed bin Ebulhavâri'ye göre dünyâ çöplük, ehli köpekten daha aşağıdadır: “Zirâ köpek hâcetini görünce gider, fakat dünyâ dostları ondan hiçbir şekilde ayrılmaz.”⁷³⁹

İnsanların ayrılmak istemediği dünyânın zevkleri Muhâsibî'ye göre ni'met değil kalbi meşgul eden, tükenmeyen bir vehme ve beraberinde hiçbir rahatın bulunmadığı bir açgözlülüğe sebep olan birer külfettir.⁷⁴⁰

Gazâlî'ye göre dünyâ malı iki çeşittir: Biri haram olarak toplanandır ki âhiret azâbına sebep olur. Diğeri helal olarak toplanandır ki hesâba sebep ve mânen yükselmeye engeldir. Bu bakımdan dünyânın azı, çoğu, helali ve haram hepsi mel'ûndur.⁷⁴¹

Eşrefoğlu Rûmî dünyâyı fâniliğinden dolayı lâ-şey' (*hiç*) olarak tarif eder. Hiçe gönül veren de hiçtir. Fakat hiçi hiç sayan ârifdir.⁷⁴² İnsanın hiç olan dünyâya gönül vermesinin sebebi de ölümü unutmasıdır.⁷⁴³

---

⁷³⁶ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 70.

⁷³⁷ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 37.

⁷³⁸ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 233.

⁷³⁹ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 64.

⁷⁴⁰ Muhâsibî, *Er-Riâye*, s. 217.

⁷⁴¹ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. III, s. 494.

⁷⁴² Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nufûs*, s. 59.

⁷⁴³ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nufûs*, s. 219.

Sûfiler için dünyâ malının azlığı veya çokluğu önemli değildir. Önemli olan kalbi meşgul edip etmemesidir.

Bazen çok mal kalbi az meşgul eder. Bâzen de az mal kalbi çok meşgûl eder. Nakşî şeyhlerinden Ubeydullah Ahrar (ks) çok mala sâhipti. Ama kesrette vahdeti bulmuş ve dünyâ malını kalbine koymamıştır.

Hâsılı dünyâ hayâtı firâsetli mü'minler için azim bir imtihan ve ebedî hayatta güzel makâmlar kazanmaya yarayan büyük bir ni'mettir. Bu ni'met Allah (cc) ve Rasûlü (sav)'nün telkinleri dikkate alınarak kullanılmazsa ebedî hayât için büyük bir külfete dönüşür.

Sûfî dünyâdan ayrılma derdinde değil, dünyâyı değerlendirme derindedir. O bedenlen dünyânın içinde olsa da kalben dünyânın dışındadır. Dünyâda mal kazanır fakat parasını kalbine değil kasasına koyar.

Sûfî dünyâyı kendi gölgesi misâli bilir. Dünyâya arkasını döndüğü için dünyâ sûfîyi tâkip etmektedir. Dünyâ zamandır; sûfî ise ebu'l-vakt. Zaman sûfîyi kuşatamaz fakat sûfî zamânı kuşatır.

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'de dünyânın mânevî tehlikelerinden sakındırarak mü'minleri dünyâ hakkında dikkatli olmaya çağırmakta ve fânî dünyânın ahvâlini şu şekilde tasvîr etmektedir:

“Doşmen-i bisyâr ü vâm-ı bî-şomâr

Cevr-i bihad ü iyâl-i bî-kıtâr” (beyt: 402)

“Her kim bu dünyâdan almazsa ibret

O müdbirden cihân da eder nefret” (beyt: 324)

“Hesapsız mâl u zer geçirir ele

Akabinde hasret götürür kabre” (beyt: 288)

“Tahtta kalsa Hüsrev⁷⁴⁴ gibi pâyidâr
Âkıbet mekânı onun batn-ı gâr” (beyt: 169)
“Şeytan olur muhibb-i ehl-i dünyâ
Çerb u şîrindir yediği lokmahâ” (beyt: 196)
“Mâl-ı dünyâyâ sahiptir hâk-sârân
Âhirette mün'imdir perhiz-kârân⁷⁴⁵” (beyt: 199)
“Sâlih amele sahipse her kim ki
Reh-i ukbâda bulmuştur refiki⁷⁴⁶” (beyt: 569)
“Neden gönül bağlarsın bu denîye
Sonsuz değil çünkü kanma fânîye⁷⁴⁷” (beyt: 149)
“Tıflân gibi bakma sorh u sarıya
Zenân misli mağrur olma kokuya” (beyt: 119)
“Yükün nedir cîfe-i dünyâ-yı dîn
Ki ardında etme kendini zebûn” (beyt: 237)
“Abdestli ol pâklığı pîşe eyle
Azâb-ı kabirden endişe eyle” (beyt: 631)

---

⁷⁴⁴ “Sasaniyân sülâlesinden Nûşirevân'ın torunudur. Perviz lakabıyla bilinir. Ermen Prensesi Şîrîn'e olan aşkı mesnevîlere konu olmuştur.” bk. Pala, *Ansiklopedik Dîvan Şiiri Sözlüğü*, s. 266.

⁷⁴⁵ Perhiz-kârân ile dünyânın mânevî tehlikelerinden sakınan kişi kastedilmektedir.

⁷⁴⁶ “Çünkü insanın refiki üçtür: Birisi; nez'-i rûha dek refik olandır ki maldır. İkincisi; kabre dek refik olandır ki ehibbâ ü esdikâdır. Üçüncüsü dahî kabre beraber girip tâ be-mahşer refik olandır ki amel-i sâlihtir. İşte bu ise refika-i selâsenin en a'lâsıdır. Böyle olunca anı tahsile sa'y eylemelidir.” bk. Behcet, *Nûzhetü'l-İhvân*.

⁷⁴⁷ Ankebût, 29/64.

“Olma düşmanının vefâtından şâd

Kimseyi sakın kimseye etme dâd” (beyt: 642)

“Pîrânı aziz tut gençlik deminde

Cihânda tutalar aziz seni de” (beyt: 845)

“Canın bîrûn olup çıkar teninden

Eser kalmaz hâkta kemiklerinden” (beyt: 131)

“Dünyâdan ne hâsıl ettin ey emîn

Dokuz arşın bez ve yek pâre zemîn” (beyt: 656)

“Dünyânın ömrü penc rûzdur bîş değil

Gâfil o kimse ki piş-endiş değil” (beyt: 127)

“Vefâsız bil nâsa sen bu rüzgârı

Cevri çoktur yoktur mihr ile kârı” (beyt: 549)

“Dünyâ-yı dîna dil vermek hatâdır

Eğer ondan dâmen çeksen revâdır” (beyt: 148)

“Dünyânın şâdlığı ser a ser gamdır

Sürûr-ı dünyâ der akab mâtemdir” (beyt: 710)

“Emr ü nehy-i Hakk’ı Kuran’dan gûş et

Câ-yı şâdî değil dünyâ ey hûş-ment” (beyt: 181)

“Emr-i lâ-tefrah’ı Kuran’dan dinle

Câ-yı şâdlık değil cihân âkile” (beyt: 711)

“Dünyâ düşmanın çokluğu ve hesapsız borç yüküdür. Hadsiz cevr ü cefâ çekmek ve sayıya gelmeyen ezvâc-ı kesîre (çok hanım) ile evlâd-ı vefîre (bol evlat) sâhibi olmaktır ki tüm bunların sıkıntılarının toplamı dünyâdır.”

“İşte bu dünyâdan ibret almayan ahmaktan dünyâ bile nefret eder. İnsan mezara dünyâda kazandığı hesapsız malı değil onların hasretini götürür. Hüsrev Şah gibi uzun süre saltanat sürse de sonunda kabre girer.”

“Ehl-i dünyânın dostu şeytan, lokması semiz ve tatlıdır. Dünyâ malı çok olan âhirette hor ve hakîr olur. Dünyâdan perhiz eden âhirette ni’mete gark olur. Amel-i sâlih işleyenler ukbâ yolculuğunda refikini bulmuş demektir.”

“Bu alçak dünyâyâ gönül bağlama ki fânidir. Çocuklar gibi kırmızı ve sarıya; kadınlar gibi güzel kokuya aldanma! Dâimâ abdestli ol! Maddî ve mânevî temizliği sanat eyle! Kabir azâbından endişe eyle! Düşmanın vefâtına sevinme! İnsanları birbirlerine şikâyet etme! Gençliğinde yaşlıları aziz tut ki ihtiyarlığında sana da başkaları hizmet etsin!”

“Bir gün canın teninden çıkıp gidecek ve kemiklerin bile toprakta kaybolacak! Dünyâda kazandığın hiçbir şey elinde kalmayacak kefen bezi ve kabir toprağından başka!”

“Dünyânın ömrü beş günlük misâli kısa bir zamandır. Önünü düşünmeyen yâni yarın başına gelecek olanın endişesi içinde olmayan kişi gâfildir.”

“Cevri çok olan ve merhametle işi olmayan dünyâ (kendisini seven ve sevmeyen bütün) insanlara karşı vefâsızdır.”

“Dünyâ denî yâni alçaktır ki ona gönül vermeyip ondan etek toplamak (sakınmak) gerekir.”

“Mekân-ı aslî olan cennete⁷⁴⁸ göre diyâr-ı gurbet olan bu dünyâ sevinme ve böbürlenme mekânı değil hüzünlene ve Allah (cc)’ın emr ü nehyini tefekkür etme yeridir. Akıllı kimse her sevincin ardından gelen mâtem ü gamı görür ve “Böbürlenme!” emrine imtisâl eder.”

A.II.2.a. Dünyâ Hakkındaki Teşbîhler

Allah (cc) insanın nefsine, aklına ve bedenine dünyânın maddî tehlikelerinden korunması için kâbiliyetler verdiği için herkes bu tehlikelere karşı tedbirini almaktadır.

---

⁷⁴⁸ A’râf, 7/19.

Fakat dünyânın mânevî tehlikelerinden korunma husûsunda akıl kâfi gelmemekte ve işin içine nefse sâhip olma kudreti diyebileceğimiz irâde girdiği için irâdesi zayıf olan pek çok insan gâfil davranmaktadır.

Bu sebeple sûfiler dünyânın mânevî tehlikelerinden korunma husûsunda insanın irâdesini kuvvetlendirmek ve tehlikenin boyutunu zihinlerde daha belirgin hâle getirebilmek maksadıyla -ki mücerred olan müşahhas hâle gelince insanın zihnine ve kalbine daha çok te'sîr eder- Allah (cc)'ın da *Kuran*'da kullandığı⁷⁴⁹ gibi teşbih metodunu kullanırlar.

Şeyh Attâr (ks) da *Pendnâme*'de dünyâyı hâbda görülen bir rüyâyâ, zen-i mekkâreye, mâr-ı munakkaşa, misâfirhâneye ve köprüye benzetir:

Şeyh (ks)'e göre dünyâ hâbda görülen bir rüyâdır. Hâb uyku, rüyâ, düş⁷⁵⁰ anlamına gelen Farsça bir kelimedir:

“Cihân nedir dersen vereyim cevâb

Misâlidir gördüğün hayâl ü hâb⁷⁵¹” (beyt: 566)

“Çünkü oldun hâbdan ey azîz bî-dâr

Hâbdan hâsıl olan elinde ne var” (beyt: 567)

“Şöyle düştü ki mort oldu bir zinde

Götürmedi cihândan hiçbir nesne” (beyt: 568)

“Cihân uykuda gördüğün bir rüyaya benzer ki uyanınca yâni ölünce elinde hiçbir şey bulamazsın. Senin gibi nefes alıp veren bir hayat sâhibi düşüp ölür ve ukbâyâ hiçbir şey götüremez.”

Şeyh Attâr (ks)'in diğeri bir teşbîhi zen-i mekkâre yâni aldatıcı kadındır:

“Ârestedir ârûs gibi zal dünyâ

⁷⁴⁹ İbrahim, 14/18-24-25-26.

⁷⁵⁰ Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 325.

⁷⁵¹ Rûm, 30/55.

Her dü rûzda ister başka bir koca” (beyt: 120)

“Merd-i makbûl olan değilse ahmak

Ondan sırt çevirir verir üç talak” (beyt: 121)

“Pîş-i şûyda saçar lebden handânı

Sebeb-i helâktır zahm-ı dendânı” (beyt: 122)

“Bu cihânı bil misl-i zen-i hûb-rûy

Kendini süslüyor behr-i çeşm-i şûy” (beyt: 570)

“Merdi âğûşunda besler eliyle

Gösterir hesapsız şîve vü hîle” (beyt: 571)

“Şûyunu bulunca hofta nâ-gehân

Bî-gümân kasd-ı cân eder an zamân” (beyt: 572)

“Kurtulursun ey azîz-i pür hüner

Böyle mekkâreden olursan hazer” (beyt: 573)

“Ashında zal (kocamış) olduğu halde gelin gibi süslenen bu dünyâ her iki günde bir koca değiştirmek ister. Ahmak olmayan merdin dünyâ karısını üç talakla boşayıp ondan tamamen yüz çevirmesi gerekir.”

“Kocasının gözüne girmek için kendini süsleyip güzel gösteren bu dünyâ, kocasının önünde dudaklarından gülücükle saçar, işve ve cilve yapar, kocasını kucağında besler. Fakat kocası ona aldanıp kucağında rahat bir uykuya dalınca ansızın zehirli dişleriyle kocasının canına kast edip onu helâk eyler.”

“Ey hüner sâhibi olan azîz, bu mekkâreden kurtulmanın şartı ondan sakınmaktır.”

Şeyh Attâr (ks)’in dünyâ için kullandığı diğer bir teşbih mâr-ı munakkaş yâni nakışlı yılanıdır:

“Zehir tutar derûnu sanki mârdır

Aldanma zâhiri nakş u nigârdır” (116)

“Nazar-ı nâsda hûb zibâ görünür”⁷⁵²

Lâkin tehlikeli zehri öldürür” (beyt: 117)

“Mâr-ı munakkaşın zehri kâtildir

Ondan uzak duran kimse âkildir” (beyt: 118)

“Bu dünyâ dışı nakışlı ve desenli bir yılan benzer ki içinde insan için zehir gizlidir. O yılanın nakışları insanın gözüne çok güzel görünür. Fakat zehri insanı katledecek derecede tehlikelidir. Zâhirinin nakşına aldanmayıp bânındaki zehri gören ve dünyâ yılanından uzak duran kimse akıllıdır.”

Şeyh Attâr (ks) aşağıdaki beyitlerinde dünyâyı misâfirhâneye benzetir:

“Dünyânın ahvâli misâl-i hâne

Vazgeç ondan yiğit gibi merdâne” (beyt: 659)

“Dünyâ insanların sırayla konup göçtükleri bir evdir ki mert olan ondan vazgeçer ve ebedî hânesine gönül verir.”

Şeyh (ks)’in dünyâ için kullandığı diğer teşbih köprü mânâsına gelen pol ve kanteredir. Kantere taş köprü demektir:

“Dünyâ geçilecek köprüye benzer

Vazgeç ondan rûyunu menzile ver” (beyt: 660)

“Her kim pol üstüne kurarsa hâne

Âkil değil bilin ki o dîvâne” (beyt: 661)

“Taş bir köprüye benzeyen dünyâdan vazgeçip yüzü menzil-i ukbâya vermek gerekir. Uzun yolculuğu esnâsında üzerinden geçip gitmesi gereken bir köprünün üzerine ev kurup oyalanan kimseye akıllı değil deli derler.”

---

⁷⁵² “Bâtıl hemîşe bâtil ve beyhûdedir deme / Müşkil odur ki sûret-i Hak’dan zuhûr ide”

A.II.2.b. Dünyâda İnsanın Ömrünü Artıran Şeyler

Şeyh Attâr (ks) dünyânın ahvâlini beyân edip tehlikelerini açıkladıktan sonra şu dört şeyin dünyâda insanın ömrünü ziyâde eylediğini söyler:

“Efzûn olur dört şeyden ömr-i insân

Nasihatimi gûş eyle aziz cân” (beyt: 414)

“Evvel dinlemektir âvâz-ı hoşu⁷⁵³

Sâniyen görmek cemâl-i mâh-veşi⁷⁵⁴” (beyt: 415)

“Gamsız olmak diğeri mâl u cân dan

Ömr-i merdom eder tezâyüd andan” (beyt: 416)

“Gönlü muradınca olursa kârî⁷⁵⁵

Ömrü dirâz bulur görmez zarârı” (beyt: 417)

⁷⁵³ İnsanın güzel sese olan meyli “elest bezmi”nde başlamıştır. “*Rabbin, insanoğlunun sülbünden soyunu alıp devam ettirmiş, onlara: "Ben sizin Rabbiniz değil miyim" demiş ve buna kendilerini şahit tutmuştu. Onlar da: "Evet şahidiz" demişlerdi..."* (*A'raf, 7/172-173*) Ruhların kulağına ulaşan bu ilk hitâb Mutlak Güzel'e âit olduğundan insanoğlu bu ilk hitâbın hoş âvâzını hatırlatan her sese fitrî olarak meyleder.

⁷⁵⁴ “*cemâl-i mâh-veş*” tamlaması “*ay gibi parlayan cemâl*” mânâsına gelmektedir ki Şeyh Attâr (ks)’ın kastı dünyâda ancak gönül gözüyle görülebilen ru’yetullahtır. Yoksa güzel yüzlülere nazar etmek şe’ran mahsurludur ve câiz değildir. Efendimiz (sav) dolunayı ru’yetullaha benzeterek cennette herkesin rahatlıkla görebileceğini söylemiştir. bk. Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi, C. XIV, s. 473.*

⁷⁵⁵ Bu mısırda cüzî irâdeyi küllî irâdeye rabt etmeye işâret edilmektedir ki kişi cüz’î irâdesini küllî irâdede ifnâ ederse küllî irâdeden zuhûr eden her iş cüz’î irâdenin talebi hâline gelir ve gönül gamdan âzâde olduğu için ömür bereket bulur.

“Dört şeye mâlik olan insanın kalbi huzur bulduğundan ömrü uzun olur. Birincisi; rûha gıdâ olan güzel sesleri dinlemektir ki kıraat-i Kuran ve zikir sesi gibi. Çünkü sadâ-yı hûb gıdâ-yı rûhdur.”⁷⁵⁶

İkincisi; mâşukun ay gibi nurlu cemâlini yâni dîde-i dîl (gönül gözü) ile Allah (cc) 'ın cemâlini seyr edip zâtî tecellilere mazhâr olmaktır.

Üçüncüsü; malı ve canı hakkında fazla endişeli olmayıp Hakk'a tevekkül edip kazâ ve kadere rızâ göstermektir.

Dördüncüsü; işlerin insanın gönlüne göre zuhûr etmesidir. Bu dört şeye sâhip olanın ömrü uzun olur ve bereket bulur.”

A.II.2.c. Dünyâda İnsanın Ömrünü Azaltan Şeyler

Şeyh Attâr (ks)'a göre şu beş şey de dünyâda insanın ömrünü azaltır:

“Ömr-i merdomu eksiltir şu penç çîz

Yâdında tut duydun benden ey azîz” (beyt: 418)

“Evvelkisi ihtiyarlıkta niyâz

Gariplik ve sâlisen renc-i dirâz” (beyt: 419)

“Her kim ki mordeye eylerse nazar

Şüphesiz azalır ömrü ey peser” (beyt: 420)

“Beşincisi havf etmek düşmanından

Bunların hepsi ömre verir ziyân” (beyt: 421)

“Her kim ki düşmanından tersân olur

Onun kârı her an dîgersân olur” (beyt: 422)

“İnsanın ömrünü azaltan beş şeyden birincisi; yaşlılıkta fakir düşüp ihtiyaç içinde olmak ve bu yüzden başkasına niyâz ile sâillik etmektir. İkincisi; fakir ve garip

kalmaktır. Üçüncüsü; renc-i dirâz yâni uzun süren zahmet ve eziyettir. Dördüncüsü; ölmüş kimseye fazla ve gereksiz nazar etmektir. Beşincisi de düşmandan gelecek tehlikelere karşı endişe içinde olmaktır. İşte bu sıkıntılar insanı maddî ve mânevî yıpratdığı için ömrünü azalmasına sebep olur.”

A.II.2.d. Dünyâ Ehlinin Kurtuluş Reçetesi

Şeyh Attâr (ks) dünyâ ehline âhiret saadetinin yolunu gösterecek âfât-ı dünyâdan kurtuluş reçetesi sunmayı da ihmâl etmez ve aşağıdaki beyitlerde şu tavsiyede bulunur:

“Kurtuluş var şu üç şeyde şüphesiz

Söyleyeyim yâdında tut ey azîz” (beyt: 281)

“Evvelen havf etmektir zü'l-Celâl'den

Aramaktır nafakayı helalden” (beyt: 282)

Üçüncüsü gitmektir râh-ı Hak'tan

Varsa bu haslet o ehl-i rastgârân” (beyt: 283)

“Şu üç sıfatla muttasıf olan kişi kurtulmuş demektir: Birincisi Allah (cc)'tan havf eden; ikincisi dünyâlık rızkını helalden kazanma gayretinde olan; üçüncüsü şeriat yolundan ayrılmayan.”

A.II.3. Gaflet

Düşünce, ihtiyât ve tedbir azlığından ya da az uyanık olmaktan ötürü insana ârız olan dikkatsizlik;⁷⁵⁷ dalgınlık, bî-haberlik ve boş bulunma anlamına gelmektedir.⁷⁵⁸ İsm-i fâili gâfildir.

Tasavvuf ıstılâhında kulun nefsin arzularına uyup zamanı boşa geçirmesi,⁷⁵⁹ Alah (cc)'tan habersiz olup yaratılanlara ibret nazarıyla bakmaması, kâinattaki incelik

⁷⁵⁷ İsfahânî, *Müfredât*, s. 1078.

⁷⁵⁸ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 968.

ve hikmetleri tefekkür etmemesi, Allah (cc)'ın âfâkta ve enfüsteki âyâtından habersiz bir şekilde dünyâ hayâtını sürdürmesi anlamında kullanılır.⁷⁶⁰

El-Hânî'ye göre kalp Allah (cc)'tan irtibâtını kestiği anda orayı gaflet kaplar. Bu Allah (cc)'tan kopma yâni gaflet de kulun başına gelebilecek en büyük belâdır.⁷⁶¹

Kalbi Allah (cc)'tan gâfil kılan hislere havâtır denir. Nakşî ekolünde büyük müşid Abdülhalik Gucdüvânî'nin koyduğu ve ismine “*nigâh-ı daş*” denilen bir prensip vardır ki güneşin doğuşundan batışına kadar kalbe hiçbir yabancı hissin uğramaması ve kalbin Hak'tan gâfil kalmaması noktasında gayretli olmayı gerektirir.⁷⁶²

Mekkî'ye göre gaflet insanın işlediği hayırların noksan olmasına sebeptir. Gaflete sebep ise insandaki terbiye görmemiş nefistir.⁷⁶³

Sûfiler kalbe havâtırın gelip gelmemesinden ziyâde kalpte karar kılıp kılmamasına daha çok dikkat ederler. Buhâra sûfilerinden Alaaddin Attâr'a göre havâtıra kökünden engel olmak imkânsızdır. Kalbe gelen havâtırın gaflete sebep olmadan kalpten nefyine çalışmak gerekir. Nasıl ki nehrin üzerindeki çer çöp suyun akışını engellemiyorsa havâtır da kalbin Allah (cc) ile irtibâtına engel olmamalıdır.⁷⁶⁴ Yâni havâtır kalbe yerleşmediği müddetçe kemâle mânî değildir.

“*İnsanda iki kalp yok ki birini Allah (cc)'a diğerini dünyâyaya versin!*” diyen Saadeddin Kaşgarî gafletle alınıp verilen her nefeste bir hazinenin heder olup gittiğini söyler.⁷⁶⁵

---

⁷⁵⁹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 141.

⁷⁶⁰ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 171.

⁷⁶¹ Hânî, *Âdâb*, s. 179.

⁷⁶² Safiyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 31.

⁷⁶³ Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, C. I, s. 345.

⁷⁶⁴ Safiyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 37.

⁷⁶⁵ Safiyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 175.

Hâsılı gaflet kulunu bir an bile unutmayan Allah (cc)'ı, kulun sürekli unutması hâlidir ki Allah (cc) katında makbul değildir ve O'na karşı büyük bir vefâsızlıktır. Unutmaktan kaynaklanan gafletin ilacı hatırlamak yâni zikirdir. Zikirle kalbe örtülen gaflet perdesi yırtılır ve kalp aynasında Allah (cc)'ın nuru sürekli tecelli eder. Bu durumda sûfi aslâ gaflete yol bulamaz ve Hak'tan gâfil kalmaz.

Şeyh Attâr (ks) “*Gafletten Uyanmanın Beyânı*”⁷⁶⁶ bölümünde dünyâ hayâtından, mahşerden ve cehennemden bahsederek Allah (cc)'tan gâfil olmanın tehlikelerini sayar ve gafletin zararı konusunda şu ikâzlerde bulunur:

*“Kendi Hüdâ'ndan aslâ gâfil olma
Bâtıl râhda gâfilâne yol alma” (beyt: 876)*

*“Câ-yı giryedir cihân gülme ağla
Aç ibret gözünü lebini bağla” (beyt: 877)*

*“Kûdek değilsin ey peser oynama
Ortak olma sakın kâr-ı şeytana” (beyt: 879)*

*“Râh-ı Hak'da kör gibi gidip durma
Töhmets mekânına hergiz uğrama” (beyt: 881)*

*“Azık edin önünde var bir sefer
Ömrünü bâda teşbih tut ser â ser” (beyt: 884)*

*“Ağlâldan endişeli ol ey peser
Bed nefsinin tekme ile yere ser” (beyt: 885)*

*“Cümlenin yolunu keser cehennem
Şâdân olma tehlikesinin mâdem” (beyt: 887)*

*“Önünde ateş var ey fakîr senin
Cehennem nârından hayf etmez misin?” (beyt: 888)*

---

⁷⁶⁶ Behcet, *Nüzhetsü'l-İhvân*, s. 511.

“Yolun yokuş oldukça girân bârın

Gayrının sa’yından olmaz ki kârın” (beyt: 889)

“Rûz-ı mahşer var önünde kıyâmet

Hak’dan kaçış imkânı yok nihâyet” (beyt: 890)

*“Ey peser, Allah (cc) ’tan gâfil bir şekilde bâtil yolda yâni şeytanın yolunda
ömür geçirme! Cihân gülme yeri değil tefekkür edip hüznlenme yeridir. Bu yüzden
ibret gözünü aç ve boş kelâmdan dudağını bağla!”*

*“Dünyânın oyun ve eğlencesine dalan çocuklar (kûdek) gibi boşa vakit geçirme
ve şeytanın bâtil işlerine ortak olma!”*

*“Hakk’ın yolunda bile olsa kör gibi gitmek yine gaflettir! Bilinçli ve şuurlu
müslüman olup vakarı zedeleyecek töhmet mekânlarından uzak dur!”*

*“Çıkacağın âhiret seferi için mânevî azık edin ve ömrü bir lahzâ esip geçen
rüzgâr gibi bil! “Cehennemde boyna geçirilen ateş halkadan (ağlâldan) endişe et ve
bed nefsi riyâzet tekmesiyle yere ser!”*

*“Herkesin önündeki cehennem tehlikesinden havf et ve dünyâda oyun oynayan
çocuklar gibi şâdân olma!”*

*“Yol yokuş ve insanın yükü ağırdır! Herkes kendi gayretiyle yükünü menzile
ulaştıracağından kimsenin sa’y u gayretinin sana faydası yoktur.”*

*“Rûz-ı rest-hîzde (mahşer gününde) herkes Allah (cc) ile mecbûr buluşup
O’nun huzurunda hesap vereceği için bu dünyâda Allah (cc) ’da gâfil kalmak akıl kârı
değildir!”*

Şeyh Attâr (ks) *“Ahmakların Alâmetinin Beyânı”*⁷⁶⁷ bölümünde ise gafleti ahmaklığın ilk işâreti sayarak gâfil insanla ilgili şunları söyler:

“Üç alâmet vardır bil ki ahmakta

Olmaz kalbi evvelen yâd-ı Hak’da” (beyt: 617)

⁷⁶⁷ Behcet, *Nüzhëtü’l-İhvân*, s. 384.

“Âhiretten olma ey peser gâfil

Fânî dünyâ malıyla olma hoş-dil” (beyt: 170)

“Ganîmet bil aldığın her nefesi

Çünkü ömür geçer yok telâfisi” (beyt: 376)

“Atılan ok hiç geriye döner mi?

Bir ömür ki zâyi’ ettin hüner mi?” (beyt: 373)

“Azîz tutmak gerek ömrü birâder

Görmek istemesen de geçip gider” (beyt: 379)

“İbret-gîr ol ey civan zamânedan

Müdbirândan olup ahmaklık neden?” (beyt: 329)

“Menzil uzak yükün girândır belli

Kûşîş eyle kalma kimseden geri” (beyt: 233)

“Halkın cümlesi ser be ser hâbdadır

Kim giderse bu dünyâdan uyanır” (beyt: 61)

“Ey peser, ahmaklığın birinci alâmeti Hakk’ın zikrinden gâfil olmaktır. Fânî dünyâ malıyla gönül eğlendirip hoş-dil olma ve Allah (cc)’ı unutma! Telâfisi olmayan ömrün her nefesini ni’met bilip ömrü zâyi’ etme!”

“Atılan okun geri dönmesi nasıl mümkün değilse, geçen ömrün tekrar yaşanması mümkün değil. Bu yüzden ömrü azîz tutup geçen zamandan ibret al ve mânevî olarak kimseden geri kalmamak için kûşîş eyle (çalış).”

“Dünyâda Hak’tan gâfil olanlar gözleri açık bile olsa uykudadır. Bu gâfiller öldükleri zaman uyanmış olurlar. Bu sebeple gafletten kurtulmak için ölmeden önce uyan!”

A.II.4. Hizmet

İş, birinin işini görme, vazîfe; insan, hayvan veya nebâtın neşv ü nemâ bulması için iktizâ eden şeyler⁷⁶⁸ anlamına gelen hizmet kelimesi tasavvuf istilâhında fânîlerden maddî veya mânevî herhangi bir ücret beklemeden sevâbı Allah (cc)'tan umularak yapılan işlerin tümü demektir.

Allah Rasûlü (sav) kendisini cennete götürecektir bir amel öğretmesini isteyen bir sahâbiye “*İnsanların yolundan zarar veren şeyleri gider.*” buyurarak tanıdık tanımadık, fakir zengin herkese karşılıksız hizmet etmesini tavsiye etmiş⁷⁶⁹ ve insanlara zarar verebilecek diken yoldan kaldıracak kadar bir hizmet yapan birinin bile günahlarının bağışlandığını haber vermiştir.⁷⁷⁰

Hücvirî'ye göre şeyhler arasındaki adet mukîm olanların misâfir olanlardan daha üstün kabul edilmesidir. Çünkü misâfir olan kendi nasîbi için yolculuk yapmakta, mukîm olansa başkasına hizmet etmek için beklemektedir.⁷⁷¹

Abdullah Mukrî der ki: “*Her kim ki dostlarına ve kardeşlerine hizmet etmekten sakınırsa ona öyle bir zillet verirler ki asla ondan kurtulamaz.*”⁷⁷²

Meşhur sûfîlerden İbrahim Havvas hac yolculuğu esnâsında kendisine yoldaş olan bir dervişe yolculuk süresince o derece hizmet eder ki derviş neredeyse hiçbir iş yapamadığından Mekke'ye vâsıl olunca mahcûbiyetinden ötürü İbrahim Havvas'ın yanından kaçar.⁷⁷³

---

⁷⁶⁸ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 574.

⁷⁶⁹ Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, C. II, s. 538.

⁷⁷⁰ Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, C. II, s. 537.

⁷⁷¹ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 402.

⁷⁷² Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 274.

⁷⁷³ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 402.

Sühreverdî hizmetin nâfile ibadetten üstün olduğunu ve hâdimin arzu edilen ve beğenilen yüce bir makâma sâhip olduğunu belirterek gerçek hâdimin sevinçli veya kızgın olduğu zamanlarda bile hevâ ve hevesinin etkisi altında kalmadan, kınayıcının kınamasından korkmadan, yerinde ve zamanında Allah (cc) yolunda hizmete devam ettiğini söyler.⁷⁷⁴

Hâcegân büyüklerinden Ali Râmitenî'ye göre hizmet eden, yaptığı hizmetten bir minnet (*karşılık*) beklememeli ve hizmetini minnet bilmeli yâni hizmet etme imkânına sâhip olduğu için kalben şükür hâlinde olmalıdır.⁷⁷⁵

Horasan sûfilerinden Ubeydullah Ahrâr gençliğinde altını kirleten felçli hastalara ve hamamlarda ihtiyacı olanlara karşılıksız hizmet etmiş ve müslümanların mutâc olduğu bir hizmeti îfâ etmeyi zikir ve murâkabeden daha elzem görmüştür. Mânevî kazançlarını tasavvuf kitapları okumaktan değil halka hizmet etmekten dolayı elde ettiğini söylemiştir.⁷⁷⁶

Hâsılı hizmet tasavvufun temel prensibidir. Çoğu insanın aklına tasavvuf denince eline tesbih alıp, sırtına hırka giyip, başına sarık sarıp uzlete çekilmek gelse de bu yanlış bir algıdır. Tasavvufta sürekli halvet yoktur. Bâzı tarikatlerde uygulanan halvet ise belirli bir süre içindir. Sûfiler arasında sürekli uzlet hayâtı yaşayanlar olmuşsa da bunlar şahsına mühasırdır ve genele şâmil değildir. Nitekim büyük tasavvuf ekollerinden nakşîliğe isim veren Bahaddin Nakşibendî nefsinin terbiye edene kadar mürşidinin emriyle yıllarca insanların geçeceği yolları temizlemiş ve akabinde uzun yıllar yaralı hayvanlara hizmet etmiştir.⁷⁷⁷

---

⁷⁷⁴ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 120.

⁷⁷⁵ Safiyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 45.

⁷⁷⁶ Safiyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 292.

⁷⁷⁷ Hânî, *Âdâb*, s. 73.

Bu bakımdan sūfliğe giden yol mahlûka Hâlık için hizmetten geçer. Sūfînin evrâd u ezkârı ve günlük virdleri vardır. Fakat bunlar seher vakti yapılacak işlerdir. Sūfî seherde teheccüde kalkar, zikrini yapar; gündüz ise mahlûkâta faydalı olacak işlerin peşinde koşar ve son nefesine kadar edeble hizmetine devâm eder.

Tasavvufta mânevî olgunlaşmanın en mühim sâiklerinden biri olan hizmeti öven Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'nin muhtelif bölümlerinde Hak katında makbûl olan hizmetle ilgili şunları söyler:

“Bende erişir cennete hizmetle

Belki Mevlâ'ya erişir hürmetle” (beyt: 761)

“Hürmetin hizmette ârâm-ı dildir

Her kim hizmet eder merd-i makbuldür” (beyt: 762)

“Hizmet et istersen makâm-ı âlî

Hizmet et bulasın mahâl-i sâmi” (beyt: 811)

“Merd-i bî-hizmet bulamaz bir makâm

Yeri dūzahdır mahâl-i intikâm” (beyt: 812)

“Bende (kul) cennete hizmetle girer. Hatta halka hizmette hürmetli davranırsa bu hareket onu Allah(cc)'ın cemâline ulaştırır. Kişinin hizmetini hürmetle yâni edeble yaptığının işâreti gönlünün hizmeti arzulaması ve hizmetle huzur bulmasıdır.”

“ Edeble hizmet edeni herkesin makbulü olur ve sevilir. Allah (cc) yakın âlî ve sâmi bir makam bulmak istersen hizmet et! Hakk'a ve halka hizmet etmeyenin âhiretteki makâmı yücelerde değil intikam mahâli olan cehennemdedir.”

A.II.4.a. Halka Hizmet

Şeyh Attâr (ks) hizmeti bord-bârî (yük götürücülük) olarak isimlendirir ve halka hizmetin faziletiyle alâkalı şunları söyler:

“Her kim hâdimse verirler cinânı

Lütfederler sevâb-ı gâziyânı” (beyt: 595)

“Vefâ-dâr ol bord-bârî olsun huyun

Bu yüzden ki efzûn olur âb-rûyun” (beyt: 437)

“Zahmetini uzak tut verme halka

Bârını kimseye zinhâr bırakma” (beyt: 525)

“Bir mü’minin sana düşerse işi

Kudretince onun gör hâcetini” (beyt: 640)

“Ziyâret et hasta olan ümmeti

Budur ol hayru’l-beşerin sünneti” (beyt: 838)

“Kudretince kandır teşneyi âba

Mecâlisde hizmet eyle ashâba” (beyt: 839)

“Şâd edersen eğer kalb-i hastayı

Bâz görürsün cennet-i der-besteyi” (beyt: 896)

“Her kimse ki eyler iyilik halka

Merdomânın bîh-terînidir anla” (beyt: 819)

“Her kim ki verirse halka bir zarar

Miyân-ı merdomda yok ondan beter” (beyt: 820)

“Hayra yoksa kudretin bedlik etme

Etme hadsiz zulüm kendi nefesine” (beyt: 69)

“Hâdim olup halka hizmet edene gâzilerin sevâbını verirler ve onu cennete koyarlar. Vefâdâr ol ve hakkın yükünü çek ve kendi yükünü ve zahmetini halka çektirme ki insanlar arasında kadr ü kıymetin efzûn olsun.”

“Sana işi düşen mümin kardeşinin hâcetini gidermek için elinden geleni yap! Hayr’ul-Beşer (sav)’in sünnetinden olan hasta ziyâretini unutma! Teşneye âb ikrâm et ve meclislerde arkadaşlarına hizmet et!”

“Eğer hastalığından dolayı gönlü mahzûn olanı şâd edersen, cennetin bağlı olan kapısını açık bulursun!”

“Halka iyilik edip hizmet eden kimse insanların en güzelidir. Onlara zararı dokunan da en beterdir. Bu yüzden ey peser, halka hizmet edip iyilik yapmaya gücün yetmiyorsa bari kötülük yapıp kendi nefesine zulmetme!”

A.II.4.b.Eytâma Hizmet

Eytâm yetimler demektir. Yetim yalnız, tek, eşsiz, babası veya ana-babası ölmüş çocuk, öksüz⁷⁷⁸ anlamına gelen Arapça bir kelimedir.

Allah (cc) kâinâtın en şereflişinin de bir yetim olarak büyüdüğü⁷⁷⁹ bildirerek yetimlere iyi davranılmasını emretmektedir.⁷⁸⁰

Allah Rasûlü (sav) yetimi himâye edenin cennette kendisiyle beraber olacağını haber vermiştir.⁷⁸¹

Yetime hizmet hikmet ehlinin sıfatıdır. Nitekim Hz. Mûsâ ile yolculuk yapan hikmet ehli zât yetimlerin yıkılmaya yüz tutan duvarını ücret talep etmeden onarmıştır.⁷⁸²

Allah Rasûlü (sav) de yetim olduğu için Şeyh Attâr (ks) yetimlere ayrı bir önem vererek yetime hizmet etmenin fazîleti hakkında şunları söyler:

“Hâtır-ı eytâmı hoş tut ey azîz

Tâ ki kılsın Hak Celle seni azîz” (beyt: 840)

“Giryân olursa bir yetim nâgehân

Arş-ı Hak sarsılır titrer o zaman” (beyt: 841)

---

⁷⁷⁸ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 1544.

⁷⁷⁹ Duhâ, 93/6.

⁷⁸⁰ Duhâ, 93/9.

⁷⁸¹ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 222.

⁷⁸² Kehf, 18/82.

“Bir kimse ederse yetimi giryân

Mâlik onu eyler ateşte biryân” (beyt: 842)

“Her kim güldürür yetim-i hastayı

Açık bulur cennet-i der-besteyi” (beyt: 843)

“Ey aziz, yetimlerin hatırını hoş tut ki Allah (cc) seni iki cihanda azîz etsin! Bi yetim ağlarsa ansızın arş-ı a'lâ titrer ve yetimi ağlatanı Mâlik ateşte biryân eder. Her kim de bir yetimi güldürüp sevindirirse cennetin kapalı olan kapısını açık bulur.”

A.II.4.c. Sâlihâna Hizmet

Bir şeyin i'tidâl üzere, bozulmamış, sağlam, sağlıklı, doğru, münâsip ve düzenli bir durumda olması veya o hâle gelmesi, iyiye doğru gidip iyileşmesi anlamına gelen salah⁷⁸³ kelimesinden türetilen sâlih, fâsid kelimesinin zıddıdır. İstılahta dinin evâmîr ü nevâhîsine tatbîk-i hareket eden, a'mâl-i sâlihâ sahibi, ehl-i takvâ, müttakî anlamında kullanılır.⁷⁸⁴

Allah (cc) peygamberleri⁷⁸⁵ ve geceleri secdeye kapanarak Allah (cc)'ın âyetlerini okuyan, Allah (cc)'a ve âhiret gününe inanan, iyiliği emredip kötülüğü yasaklayan ve hayır işlerine koşanları sâlih olarak niteler.⁷⁸⁶ Sâlihlerin velisi olan Allah

---

⁷⁸³ İsfahânî, *Müfredât*, s. 857.

⁷⁸⁴ Sâmî, *Kâmus-i Türkî*, s. 810.

⁷⁸⁵ En'âm, 6/85; Enbiyâ, 21/72.

⁷⁸⁶ Âl-i İmran, 3/ 114.

(cc)⁷⁸⁷ onları insanlara sevdirebilir⁷⁸⁸ ve yeryüzünde hâkim kılar.⁷⁸⁹ Ayrıca âhirette onlara ebedî mükâfât vaad eder.⁷⁹⁰

Kehf Sûresi'nde Hz. Mûsâ ile hikmetli ve gizemli yolculuğu anlatılan ehl-i hikmet kul da ölen babaları sâlih olduğu için⁷⁹¹ yetim kalan iki çocuğa hizmet ederek onların yıkılmakta olan duvarlarını bilâ ücret tâmir etmiştir.

Şeyh Attâr (ks) "*Hizmetin Şerefinin Sıfatı Beyânı*"⁷⁹² bölümünde hizmetin ve husûsen sâihlere hizmet etmenin bereketini ve onlarla berâberliğin şerefini şu beyitlerle ifâde eder:

"Hizmete olursa ki ihtiyârın

Eğer altındadır esb-i murâdın" (beyt: 586)

"Bir bende ederse hizmet-i merdân

Hizmet eder ona dünyâ-yı gerdân" (beyt: 587)

"Bel bağlarsa hizmet için bir kimse

Emândadır âfât-ı dünyâ gelse" (beyt: 588)

"Her kim sâlihâna ederse hizmet

Hüdâ verir ona devlet ü hürmet" (beyt: 589)

"Hâdimâna vardır cennette mekân

Rûz-ı mahşer yoktur kitâb u mîzân" (beyt: 590)

"Ehl-i hizmet olur ihvâna şâfi'

Âlî eyler onu cinânda Râfi'" (beyt: 591)

---

⁷⁸⁷ A'râf, 7/196.

⁷⁸⁸ Meryem, 19/96.

⁷⁸⁹ Nûr, 24/55.

⁷⁹⁰ Nisâ, 4/122.

⁷⁹¹ Kehf, 18/ 82.

⁷⁹² Behcet, *Nüzhetü'l-İhvân*, s. 363.

“Hâdim âsî olup çıksa da yoldan

İyidir yine yüz mümsik âbidden” (beyt: 592)

“Verir hâdimâna gerçi Müsteân

Misl-i ecr-i sâimân u kâimân” (beyt: 593)

“Hizmet için her kim bağlarsa kemer

Ma’rifet dirahtından bulur semer” (beyt: 594)

“Eğer tercihin hizmetten yana olursa esb-i murâdın (istek atın) eğerinin altında olduğu için her murada ulaşman kolay olur. Yâni hizmet ettiği kimselerin duâsı bereketiyle arzularına nâil olursun.”

“Allah (cc) erlerine hizmet edenine dünyâ da hizmet eder. Hizmet ehli âfât-ı dünyadan emîn olur. Devlet ve hürmet sâhibi olup cennette girer.”

“Mahşer günü hesâbı kolay görülür. Allah (cc) onu makâmını yücelttiği için dostlarına şefaât etme kudretine sâhip olur. Ona gündüz sâim ve gece teheccüdde kâim olanların aldığı kadar sevâp verilir. Ma’rifet ağacının meyvesinden yemeye başlar. Yâni Allah (cc) ile berâberliğin zevkini tadar.”

“Böyle bir hizmet ehli nefesine uyup küçük günahları işlese bile yine de ibâdet eden yüz cimriden daha iyidir. Çünkü yüz cimri âbidin hiç kimseye faydası olmadığı halde bir günahkâr ehl-i hizmetin yüz âcize faydası dokunur.”

A.II.4.d. Mihmâna Hizmet

Mihmân Farsça’dır. Arapçası sefere kökünden türetilen müsâfir olmakla beraber dilimizde misâfir olarak kullanılır. Müsâfir; sefer ve seyahat eyleyen, yolcu, seyyâh, ziyâret veya konuşmak için birinin evine giden, ev âdemlerinden olmayıp muvakkaten gelmiş adam, esnâ-yı râhda birinin önüne konmuş konuk (*ikrâm*)⁷⁹³ gibi anlamlara gelmektedir. *Kur’an*’da misâfir için zayf kelimesi de kullanılır.

⁷⁹³ Sâimî, *Kâmus-i Türkî*, s. 1333.

Allah (cc), İbrâhim (as)'in hiç tanımadığı misâfirlerine yaptığı ikrâmdan hoşnut olduğu için bunu tafsilâtlı bir şekilde *Kur'an-ı Kerîm*'de anlatmıştır.⁷⁹⁴

Allah Rasûlü (sav) misâfirliğin üç gün olup sonrasının sadaka olduğunu söyleyerek eve gelen misâfiri en az bir gece ağırlamanın müslümanın müslüman üzerindeki haklarından biri olduğunu ifâde etmiştir.⁷⁹⁵

Hücvirî “*Misafir geldiği zaman sevinçle önüne çıkmalı ve saygıyla karşılamalı, hüsn-i kabul göstermeli ve onu tıpkı Hz. İbrahim gibi külfetsiz yâni elinde hazır olan nimetle ağırlamalı.*” der.⁷⁹⁶

Mekkî'ye göre misafire ikrâm edilecek en güzel yemek ettir. Üzerine tatlı da ikrâm edilirse ziyâfet tamamlanmış olur. Bunları hazırlayıp ikrâm ederken de acele etmek gerekir.⁷⁹⁷

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'nin “*Mihmâna İkrâmın Beyânı*”⁷⁹⁸ bölümünde misafire ikrâm ve hizmet etmenin âdâbı ve mânevî bereketi hakkında şunları söyler:

“*Ey birâder azîz tut sen mihmânı*

Tâ ki bulasın izzet-i Rahmân'ı” (beyt: 596)

“*Olursa mihmâna kimin hizmeti*

Hak açar rûyuna bâb-ı rahmeti” (beyt: 597)

“*Her kim olursa ki mihmandan melûl*

İncinir ondan Hak Celle ve Rasûl” (beyt: 598)

“*Bir bende ki eder hizmet mihmâna*

Şâyeste olur rahmet-i Rahmân'a” (beyt: 599)

---

⁷⁹⁴ Zâriyât, 51/24-27.

⁷⁹⁵ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 486.

⁷⁹⁶ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 404.

⁷⁹⁷ Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, C. IV, s. 158.

⁷⁹⁸ Behcet, *Nüzhëtü'l-İhvân*, s. 370.

“Mihmâna görünür kim rû-yı tâze

Görür Hüdâ'dan lutf-ı bî-endâze” (beyt: 600)

“Tekellüfden⁷⁹⁹ uzak dur sen ey mizbân

Girân gelmesin tâ ki sana mihmân” (beyt: 601)

“Mihmân olan atâhâ-yı Kerîm'dir

Her kim ondan pinhân olur leîmdir” (beyt: 602)

“Hîre o ki bir hâna mihmân olur

Sâhib-i hân ol zaman pinhân olur” (beyt: 603)

“Ey birâder mihmânını tut azîz

Varsa sende mürüvvet akl u temîz” (beyt: 815)

“Her kim eylerse mihmânına ikrâm

Dü cihânda olur sâhib-i nîk-nâm” (beyt: 605)

“Her kim olursa mihmânın hâs u âm

Getirmek gerekir önüne taâm” (beyt: 604)

“Mihmânı nîk tut birâder dâimâ

Çünkü mihmân sana Kirdkâr'da atâ” (beyt: 813)

“Mihmân getirir kendiyle ihsânı

Sonra götürür günâh-ı mizbânı” (beyt: 814)

“Ey peser sen mihmânı i'zâz eyle

Kâfir de olsa kapını bâz eyle” (beyt: 816)

“Ey birâder, mihmânı aziz tut ki Rahmân'dan bir izzet ü şeref bulasın!

Mihmâna hizmet edenin yüzüne rahmet kapısı açılır. Mihmâna güzler yüz gösterene

Hüdâ sayısız nimetler bahşeder.”

---

⁷⁹⁹ Şeyh Attâr (ks) burada günümüzde pek çok kimsenin misâfir ağırlakken düştüğü bir tuzâğa işâret ederek, zahmetli iş görme, özenme ve bir işi gösterişli hâle koymak için uğraşma anlamına gelen tekellüf konusunda mizbânı (ev sâhibini) uyarır.

“Eğer biri mihmândan hoşlanmazsa Allah (cc) ve Rasûl (sav)’ü de ondan hoşlanmaz. Kerîm’in ihsanlarından olarak eve gelen mihmândan saklanan cimri ev sâhibi aşâğılık biridir.”

“Mihmânın sana ağır gelmesini istemiyorsan tekellüften uzak dur! Onu ağırlamakta külfete girme!”

“Akılsız (hîre) ona derler ki; bir sofraya misâfir olur da o sofraya sâhibi onu görünce gizlenmeye çalışır. Böyle misâfir kıymeti bilmeyen cimrinin hânesine gidip sofrasına oturmak akılsızlıktır.”

“Mürüvvet, akıl ve temîz sâhibi olanlar mihmânı azîz tutup ikrâm eyer. Allah (cc)’da onu iki cihânda iyilerden sayar.”

“Mihmân ister avâmdan isterse havâstan olsun aynı şekilde ağırlanıp itibar görmeli ve önüne yemek getirmelidir. Çünkü o Kirdkâr’ın bir ihsânıdır ki; misâfir olduğu hâneye gelirken bereketiyle gelir ve giderken ev sâhibinin günahlarını alır götürür.”

“Bu sebeple ey oğul, mihmâna ikrâm et ve dînine, inancına bakmadan kâfir de olsa ona kapını açık tut!”

A.II.5. Nefs

Rûh, can, hayât; hayât-ı hayvânî, insandaki hayvâniyet, şehvete ve yiye içmek gibi ihtiyâcât-ı maddiyeye olan meyl-i tabî; şahıs, zât, kendi; asıl, cevher, ayn, mâye; bir şeyin mülhikâtından sarf-ı nazarla asıl kendisi, merkezi; meni, nutfe, bel suyu⁸⁰⁰ gibi pek çok anlama gelen nefis kelimesi Kur’an-ı Kerîm’de zâtullah,⁸⁰¹ insan ruhu,⁸⁰² kalp,

---

⁸⁰⁰ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 1466.

⁸⁰¹ Tâhâ, 20/41.

⁸⁰² Fecr, 89/27.

sadır,⁸⁰³ insan bedeni,⁸⁰⁴ bedenle beraber ruh,⁸⁰⁵ insana kötülüğü emreden kuvvet,⁸⁰⁶ zât⁸⁰⁷ ve cins⁸⁰⁸ anlamında olmak üzere sekiz farklı mânâda⁸⁰⁹ kullanılmıştır.

“*Sûfiler nefis kelimesiyle kulun sahip olduğu bozuk sıfatları, kötülenen ahlak ve fiilleri kast ederler.*” diyen Kuşeyrî nefsin insan vücûduna bozuk ahlâkın mahalli olarak konulmuş bir latîfe olduğunu söyler.⁸¹⁰

Allah (cc)’ın *Kuran*’da ifâde buyurduğu gibi nefis, hırslı olduğu şeyi süsleyip çirkin arzuları güzel göstererek⁸¹¹ insana kötülük yapmayı emreden bir kuvvettir.⁸¹² Hâbil’i öz kardeşine katlettiren⁸¹³ nefistir. Yûsuf (as)’u ölsün diye kuyuya attıran⁸¹⁴ ve Sâmirî’ye put yaptırıp ehl-i tevhidi yoldan saptıran⁸¹⁵ da nefistir. Nefis dâimâ kötülüğü emrettiği için onu ibrâ etmemek gerekir.⁸¹⁶

---

⁸⁰³ A'râf, 7/205.

⁸⁰⁴ Yûsuf, 12/26.

⁸⁰⁵ Yûnus, 10/ 30.

⁸⁰⁶ Mâide, 5/30.

⁸⁰⁷ Müddesir, 74/38.

⁸⁰⁸ Şûra, 42/11.

⁸⁰⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 363.

⁸¹⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 141.

⁸¹¹ Isfahânî, *Müfredât*, s. 1456.

⁸¹² Yûsuf, 12/53.

⁸¹³ Mâide, 5/30.

⁸¹⁴ Yûsuf, 12/18-83.

⁸¹⁵ Tâhâ, 20/96.

⁸¹⁶ Yûsuf, 12/53.

Nefsin istediği bir şeye yerinden koparcasına meyletmesine şehvet denir.⁸¹⁷ Şehvet ise insanın bütün cüzlerine ve organlarına dağılmış bir mânâdır. Yâni bütün organlar şehvet için giriş kapısıdır. Gözün şehveti görmek, kulağın şehveti duymak, bedenın şehveti dokunmak, sadrın şehveti düşünmek vb. Bu sebeple kul bunların hepsini korumakla mükelleftir.⁸¹⁸

İmtihan îcâbı nefse dünyâ metâına karşı şehvetli bir meyil verilmiştir.⁸¹⁹ Bu meyle kendini kaptırıp Allah (cc)'ı unutan insanın başına dünyâda maddî ve mânevî belâlar getiren⁸²⁰ ve kendisine îtirazsız tâbî olup her istediğini yaptığı halde insandan mahşer günü hesap soran da yine nefistir.⁸²¹

Ahlâkı, terbiye görmediği sürece kötü olan ve derece derece kötülüğü artan nefsin ve arzularının yaratılış hikmetini Gazâlî şöyle açıklar:

*"Şehvet bir fayda için yaratılmıştır, insan fitratında zarûrîdir. Şâyet insanın yemek iştihâsı kesilirse hemen ölür. Münâsebet arzusu yok olsa nesli tükenir. Gazab tamamen yok olsa insan gelecek tehlikelere karşı kendini koruyamaz hale gelir ve helâk olur. Şehvetin aslı kaldıkça şehvete ulaştıracak mal sevgisi de yaşar ve bu hâl kişinin servet edinmesini, malı korumasını sağlar."*⁸²²

Nefsin lüzumu konusunda Me'mun da şöyle der: "Üç şey olmasaydı dünyâ harâb olurdu: Şehvet olmasaydı nesil kesilirdi; mal biriktirme sevdası olmasaydı geçim işi bozulurdu; baş olma sevdâsı olmasaydı ilim kaybolurdu."⁸²³

⁸¹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, C. III, s. 31.

⁸¹⁸ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 271.

⁸¹⁹ Âl-i İmrân, 3/14.

⁸²⁰ Nisâ, 4/79.

⁸²¹ İsrâ, 17/14.

⁸²² Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. III, s.131.

⁸²³ Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, C. II, s. 26.

Muhâsibî nefis muhâsebesinin inceliklerini anlattığı meşhur eseri *Riâye*'de, nefsin kendisine zor gelen şeye ancak kendisine sürekli bir nimet sağlayacak olması durumunda katlanan (*çıkarıcı*) bir mahlûk olduğunu söyler.⁸²⁴

Muhâsibî'ye göre nefsin üç handikapı vardır: Övülme isteği, dünyâda yerilme ve kötülenme korkusu, insanların elindekine karşı hırs.⁸²⁵

Sühreverdî nefsi, şehvetlerin ve kötülüklerin kendisinden kaynaklandığı sıcak bir rüzgâr olarak târif eder⁸²⁶ ve tamâha düşürülür ve kendisine ümit verilirse tamahkâr, kanaate zorlanırsa kanaatkâr bir varlık olarak vasıflandırır.⁸²⁷ Ona göre nefsin bütün ahlâk ve sıfatı iki kökten gelir:

Birincisi hafiflik, ikincisi aç gözlülük. Hafifliği cehâletinden, aç gözlülüğü hırsından kaynaklanır. Hafifliği cihetinden düz bir satıhta yuvarlanan makaraya benzer ve fitratına gör hareket etmeye devam eder. Hırsı cihetinden de kandilin etrafında dönüp sonra kendini ateşe atan kelebeğe benzer.

Nefs topraktan yaratıldığı için sıfatlarında toprağa has özelliklerle barındırır. Meselâ zaaf vasfı topraktan, bahl ve cimrilik çamurdan, şehvet pişmiş çamurdan, cehâlet ise salsâl ismi verilen cıvık balçıktan kaynaklanmaktadır.⁸²⁸

Sûfiler terbiye görmemiş nefsi genellikle yılan ve köpeğe teşih ederler. Ebû Kâsım Gürgânî nefsi yılan şeklinde müşahede ettiğini söyler.⁸²⁹ Hücvirî azgın bir köpeğe benzettiği nefsi⁸³⁰ kötülük husûsunda şeytandan daha beter görür ve şöyle der:

---

⁸²⁴ Muhâsibî, *Er-Riâye*, s. 211.

⁸²⁵ Muhâsibî, *Er-Riâye*, s. 298.

⁸²⁶ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 565.

⁸²⁷ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 213.

⁸²⁸ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 566.

⁸²⁹ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 269.

⁸³⁰ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 268.

“Başlangıçta kötülük nefisten hevâ yoluyla gelir ve sonra şeytan onu ele geçirerek büyütür. Unutmamak gerekir ki kötülüğe ilk defa başlayan daha zâlimdir.”⁸³¹ Muhâsibî de düşman olan şeytanın kişiden istediğini elde etmesinin nefis sâyesinde olduğunu söyler.⁸³²

Beyâzîd Bistâmî’ye göre nefis bâtil olandan başka bir şeyle sükûn bulmayan bir sıfattır.⁸³³ Bazı filozoflar nefsi tamamen kandan ibâret olduğu öne sürmüşlerdir. Çünkü ölümle can ve kanın hareketi sona erer.⁸³⁴

Hamdun Kassar nefisini Firavun’un nefisinden daha faziletli görmez ama “Gönlümü onun gönlünden faziletli tutabilirim.” der.⁸³⁵ Çünkü kötülüğe meyilli olma bakımından herkesin nefsi aynıdır.

Ebu Said Ebu’l-Hayr nefsi kast ederek şöyle der: “Hüdâ ve bende arasındaki perde zemîn ü âsumân değildir, arş u kürsî değildir. Senin zannın ve benliğin perdedir. Onu aradan kaldırırsan Hüdâ’ya ulaşırsın.”⁸³⁶

Mekkî’ye göre nefsin cibilliyetinde topraktan gelen zayıflık; yapışkan çamurdan gelen cimrilik; pişirilmiş çamurdan gelen şehvet ve kuru balçıktan gelen cehâlet sıfatları meknuzdur.⁸³⁷

Eşrefoğlu Rûmî insanların nefislerini sıfatları cihetinden emmâre, levvâme, mülheme ve mutmainne olmak üzere dört kısma⁸³⁸ ayırır. Son devrin meşâyihından Mahmud Sâmi Ramazanoğlu da nefsileri aynı şeklide tasnif eder.⁸³⁹

---

⁸³¹ Hücvrî, *Keşfu’l-Mahcûb*, s. 271.

⁸³² Muhâsibî, *Er-Riâye*, s. 421.

⁸³³ Hücvirî, *Keşfu’l-Mahcûb*, s. 263.

⁸³⁴ Mekkî, *Kûtu’l-Kulûb*, C. I, s. 382.

⁸³⁵ Câmî, *Nefahâtü’l-Üns min Hazarâti’l-Kuds*, s. 59.

⁸³⁶ Câmî, *Nefahâtü’l-Üns min Hazarâti’l-Kuds*, s. 310.

⁸³⁷ Mekkî, *Kûtu’l-Kulûb*, C. I, s. 350.

Fakat sūfiler genel olarak mutmainnenin üst dereceleri olan râdiyye, merdiyye ve kâmile (*sâfiye*) makâmalarını da nefsin sıfatlarından sayarak nefisleri yedi sınıf olarak tasnif ederler:

Birincisi nefs-i emmâredir.⁸⁴⁰ Emmâre, emreden ve emrettiğini yaptıran demektir.⁸⁴¹ Bu kâfir, fâsık ve münâfikların nefsidir. Hevâ, gazap, şehvet, hırs, ucûb, kibir ve riyâ bu nefsin yedi kötü huyudur.⁸⁴² Nefs-i emmâre sâhiplerinin bir kısmı îmânsız ölüp ebedî cehennemde yanar. Diğer kısmı da îmânla ölür ve günâhları kadar cehennemde yandıktan sonra cennete gider.⁸⁴³

İkincisi nefs-i levvâmedir. Bunun iki yüzü vardır ki biri emmâreye diğeri mülhemeye dönüktür. Emmâre olan nefis sürekli ikâz edilip yaptıklarından dolayı kınanırsa levvâme hâline gelir.⁸⁴⁴ Levvâme sıfatı emmâreye yakın bir hâldir ki bâzen pişmanlık gelip tevbe eder bâzen günâh işler.⁸⁴⁵

Üçüncüsü nefs-i mülhemedir. Bunun iki yüzü vardır ki biri mutmainneye diğeri levvâmeye dönüktür. Bu nefis, kendisine ilhâm, hitâb ve işâret olmak üzere üç şekilde gelen rabbânî ilhamları almaya başlayan nefistir.⁸⁴⁶ Mülheme olan nefis tevbe ettiği

---

⁸³⁸ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nufûs*, s. 11.

⁸³⁹ Ramazanoğlu, *Fâtihâ Sûresi Tefsîri*, s. 41.

⁸⁴⁰ Yûsuf, 12/53.

⁸⁴¹ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nufûs*, s. 15.

⁸⁴² Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nufûs*, s. 29.

⁸⁴³ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nufûs*, s. 40.

⁸⁴⁴ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. IV, s. 748.

⁸⁴⁵ Mehmet Nuri Şemseddin, *Miftâhu'l-Kulûb*, Bedir Yayınları, İstanbul 2001, s. 148.

⁸⁴⁶ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nufûs*, s. 36.

günâhına kolay kolay dönmez. Fakat iç kuruntusundan tam olarak kurtulamadığı için kalbi huzur hâlini her zaman koruyamaz.⁸⁴⁷

Dördüncüsü nefs-i mutmainnedir.⁸⁴⁸ İtmi'nân bulup huzûra ermiş nefis demektir. Kendisine hitâb olunan ve huzûra davet edilen nefistir. Bu nefsin sâhibi tereddüd ve iç kuruntusundan kurtulmuş ve Hakk'a teslim olmuştur. Şüpheden ârî tam bir îmân üzeredir. Bunlar hakîkî ergenliğe ermiş ve kendilerine velîlik ihsân olunmuş kimselerdir.⁸⁴⁹ Rabbânî'ye göre mutmainne makâmına ulaşıncaya kadar yapılan ibâdetler taklidî, bundan sonrası ise tahkikîdir.⁸⁵⁰

Eşrefoğlu Rûmî'ye göre râdiyye ve merdiyye nefs-i mutmainnenin iki sıfatıdır.⁸⁵¹

Beşincisi nefs-i râdiyyedir. Mutmainne makâmına eren nefis Rabbinden gelen her hükme boyun eğerek ve râm olursa râdiyye makâmına yükselir.⁸⁵² Bu makâmda olanlar gelecek emelinden ve geçmiş eleminden uzaktır. Tek maksatları Allah (cc)'ın rızâsıdır. Hak onlara mahviyet elbisesi giydirdiği için irâde yönünden kendilerini cansız addederler.⁸⁵³

Altıncısı nefs-i merdiyyedir. Allah (cc)'tan râzı olarak râdiyye makâmına ulaşan kuldân Allah (cc) da râzı olarak o kulu merdiyye makâmına ulaştırır. Böylece kul O'ndan O da kulundan râzı olur. Kişinin bütün fiil, söz, ahlâk ve hâlleri Allah (cc)'ın

---

⁸⁴⁷ Şemseddin, *Miftâhu'l-Kulûb*, s. 149.

⁸⁴⁸ Fecr, 89/27-28.

⁸⁴⁹ Şemseddin, *Miftâhu'l-Kulûb*, s. 154.

⁸⁵⁰ Osman Nuri Topbaş, *İmandan İhsâna Tasavvuf*, Erkam Yayınları, İstanbul 2002, s. 142.

⁸⁵¹ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nufûs*, s. 26.

⁸⁵² Topbaş, *İmandan İhsâna Tasavvuf*, s. 144.

⁸⁵³ Şemseddin, *Miftâhu'l-Kulûb*, s. 157.

rızâsına uygun olur.⁸⁵⁴ “Allah onlardan hoşnud olmuştur onlar da Allah’tan...”⁸⁵⁵
âyetinin hükmünün zuhûr ettiği makâmıdır.⁸⁵⁶

Yedincisi nefis-i kâmile (*veyâ sâfiye*)dir. Tezkiye sonucunda arınmış saf, berrak, ulvî ve olgun nefistir. Hak vergisi olan bu makâm gayretin yanında kader sırrıyla da alâkalıdır ve irşâd makâmıdır.⁸⁵⁷ Nefis tabiatında olan hayvânî sıfatları bırakarak sultânî rûhun sıfatlarıyla muttasıf olur ve insân-ı kâmil hâli tecelli eder. Bu makâmda olanlar için ayrılık yoktur. Her dâim müşâhede hâlinedirler.⁸⁵⁸

Hâsılı insandaki kötülük hissini menbaı olan nefis, aslında insana binek olması için yaratılmıştır ki insanı artı sonsuz veya eksi sonsuza doğru götürür. Meleklerde nefis olmadığı için en büyük melek Cebrâil (as) sâdece Sidre'nin nihâyetine kadar çıkabilmiştir. Ama insanda nefis bineği olduğu için Efendimiz (sav) Mirac'da, daha da ileri giderek “...iki yay aralığı kadar yahut daha az...” (Necm, 53/9) Allah (cc)'a yaklaşmıştır. Bu bakımdan her insanın handikapı olan nefis, terbiye edilip kötülüklerinden arındırılır ve Allah (cc)'ın emri istikâmetinde kullanılırsa büyük bir ni'mete dönüşür.

Ayrıca insanın dünyâyâ ve onu îmar etmeye meyli nefis ve nefse verilen bir takım kâbiliyetler sâyesindedir. Yoksa rûhun dünyâyâ meyli yoktur. Meselâ, nefse verilen gazap kabiliyeti olmasaydı cinâyet, darb ve şiddet olmayacağı gibi *Kuran* ve hadislerde fazîleti çokça övülen cihat da olmazdı. Cihat olmayınca insanın mânevî derecesini yükseltecek bir fırsat da ortadan kalkmış olurdu. Yine mala, cana ve nâmusu taarruz edildiği zaman gereken tepkiyi vermek gazap (*öfke*) kuvvetiyle mümkündür.

---

⁸⁵⁴ Şemseddin, *Miftâhu'l-Kulûb*, s. 158.

⁸⁵⁵ Beyyine, 98/8.

⁸⁵⁶ Topbaş, *İmandan İhsâna Tasavvuf*, s. 146.

⁸⁵⁷ Topbaş, *İmandan İhsâna Tasavvuf*, s. 146.

⁸⁵⁸ Şemseddin, *Miftâhu'l-Kulûb*, s. 167.

Makam hırsı olmasaydı hiç kimse idareci olmak istemezdi. Dolayısıyla nefsin bütün kötü huylarını âhîret saadetine medâr olacak hayırlı işlerde kullanmak mümkündür.

Bu bakımdan vahşî bir ata benzeyen nefsi ehlileştirip Allah (cc)’ın rızâsı istikâmetinde binek olarak kullanmak gerekir. Bu da riyâzet ismi verilen nefsi terbiye yöntemi sâyesinde gerçekleşir. Bu yöntemi yâni riyâzeti hayat düstûru hâline getirebilmek de *Kur’an* ve sünnet ekseninde faaliyet gösteren bir tasavvuf ekolüne tâbî olmakla kolaylaşır. Riyâzetle nefis emmâreden kâmileye doğru pozitif bir seyirle yükselir ve Allah (cc)’ın emrine riâyet artık o nefse çok kolay gelir.

Şeyh Attâr (ks) da *Pendnâme*’de “*Nefs-i Emmârenin Kötülükleri*”⁸⁵⁹ bölümünde ve diğer bölümlerde nefsi şotor-morgîye yâni devekuşuna benzeterek nefsin sıfatları ve ona tâbî olmanın âfetleri ile ilgili şunları söyler:

“Nefsi şotor-morgî misâli anla

Ne çeker bâr ne de uçar havada” (beyt: 218)

“Dersen: ‘Uç!’ eğer der ki: ‘Ben deveyim!’

Yük koyarsan der ki: ‘Kaldır uçayım!’” (beyt: 219)

“Reng-i nefis zehir otu gibi dil-keş

Lâkin tadı telh ü bûyu da nâ-hoş” (beyt: 220)

“Tenbellik eder çağırsan tâate

Lâkin koşarak gider ma’siyete” (beyt: 221)

“Kâr-ı nefis-i bed cümle şûr u şerdir

Ceng-i nefis-i bed cihâd-ı ekberdir” (beyt: 793)

“Putunu kır çöz zünnârı miyândan

Tâ ki ol cümle-yi İslâmiyândan” (beyt: 798)

“Hak-bîn değildir hod-bîn olan biri

Nasıl olur nûr-i Mevlâ hem-rehi” (beyt: 797)

---

⁸⁵⁹ Behcet, *Nüzhëtü’l-İhvân*, s. 48.

“Günâh etmekte bed nefse olma yâr
Ömrü verme bâda misl-i tebehkâr” (beyt: 880)

“Yürü ol nefis ü dünyânın dil-keşi
Belâhânın olmaz seninle işi” (beyt: 260)

“Mutlak can vermekten gayrı yok çâre
Sana reh-zen olan nefis-i emmâre” (beyt: 132)

“Kudretince olma râm kâm-ı nefse
Düşme tâ ki ey peser dâm-ı nefse” (beyt: 137)

“Zîr-i pây et nefsinin hevâsını
Az ver nefse onun behrehâsını” (beyt: 138)

“Nefs ü şeytân engel olur râhına
Atarlar seni cehennem çâhına” (beyt: 139)

“Hakîr tut dâimâ ez ser-i nefsi
Murdardan dûr tut değmesin cîfesi” (beyt: 140)

“Tâ ki olasın rüzgârda kuvvetli
Arzuhâdan uzak tut sen nefsinin” (beyt: 532)

“Her kime ki nefis-i şûmu olur râm
Sayılır hîred-mendân u nikû-nâm” (beyt: 58)

“Âkil o ki Hüdâ’ya hep şâkirdir
Hevâ-yı nefis üzerine kâdirdir” (beyt: 53)

“Bed nefsin kâmına gitmek hatâdır
Düşmandır o beslememek revâdır” (beyt: 408)

“Ol ki nefis-i hîşını mekhûr etti
Div-i mel’ûnu kendinden dûr etti” (beyt: 802)

“Nefsi devekuşu gibi bil! Ne havada uçar ne de yük çeker! Uç dense deve
olduğunu, yük taşı dense kuş olduğunu mâzeret olarak öne sürer.”

“Rengi zehirli ot gibi gönül çekicidir, fakat tadı acı ve kokusu nâ-hoşdur. Taate çağırırsan üşenir ama günâh işlemeye koşarak gider.”

“Nefsin bütün işleri uğursuz ve şerlidir. Bu yüzden onunla cenk etmek büyük cihattır.”

“Ey peser, nefs mânevî put ve beldeki görünmeyen zünnârdır. Hakîkî mü'min olmak istiyorsan putu kır ve zünnârı çöz. Yâni nefsinin terbiye etmek için gayret göster. Nefsine uyan Hakk'ı göremez olur ve yolunu aydınlatan nûra kavuşamaz.”

“Günâh işlemede nefse kolaylık gösterme! Sürekli günâh işleyip tövbe etmekle ömrünü boşa geçirmiş olma! Gönlünü nefsin arzularından ve dünyâ metâından çek ki belâlardan uzak olasın.”

“Mutlaka bir gün çâresiz öleceksin. Senin Allah (cc)'a giden yolunu kesenin nefsi-i emmâre olduğunu görmüyor musun? Gücün yettiği kadar nefsin kâmına uyma ve onun dâmına düşme! Nefsinin hevâsını ayakaltına al! Dünyâ ni'metlerinden nefsinin nasîbini azalt!”

“Nefs ü şeytan senin yoluna engel olup seni cehennem çukuruna atmaya çalışırlar. Bu yüzden nefsinin hakîr tutup başını ez! Onu haramdan uzak tut ki günâhı sana değmesin! Nefsin arzularından uzak durursan zamanında mânevî olarak kuvvet kazanırsın. Uğursuz nefis bir kimseye tâbî olursa o akıllılardan sayılır ve iyi namla anılır.”

“Âkil olan hep Hüdâ'ya şükreden ve nefsinin hevâsına gem vurabilendir. Kötü nefsin her dediğini yapmak hatadır. Çünkü o senin düşmanıdır. Onu fazla beslememek gerekir. Her kim ki nefsinin riyâzetle kahr eyler, en büyük şeytanı kendinden uzaklaştırmış olur.”

A.II.6. Riyâzet

İdman, eğitime, terbiye ve ıslah etme, boyun eğdirme, çekici ama zararlı şeylerden uzak kalma, faydalı şeylere kendini alıştırmaya⁸⁶⁰ anlamına gelen riyâzet, ıstılahta nefsin arzularını kırmak ve eğitmek maksadıyla nefsin istediğini yapmamak ve zıtlaşarak⁸⁶¹ onu aç, susuz ve sevdiği şeylerden mahrum bırakmak;⁸⁶² dünyâ lezzetlerinden ve rahatından sakınarak perhiz ve kanaatle yaşamak⁸⁶³ ve nefsin (*kötü*) huylarını mücâhede vâsıtasıyla güzelleştirip onu (*tezkiye ederek yâni temizleyerek*) Allah (cc)'tan başkasına yönelmekten alıkoymak⁸⁶⁴ demektir.

Görünen veya görünmeyen düşmanlara karşı tüm gücünü (*ve imkânlarını*) kullanarak⁸⁶⁵ uğraşma ve savaşma demek olan mücâhede⁸⁶⁶ kelimesi de tasavvuf ıstılâhında nefsi kötü sıfatlarından kurtarmak maksadıyla yapılan gayretlerin bütünü anlamında kullanılır.

Riyâzet nefsin hevâsına uymamak için yapılan mücâhededir. Hevâ ise nefsin bir şehvete ve arzuya meyiletmesidir. Bu meyiller, boş ve faydasız olup netîcede insanı hâviye cehennemine düşürdüğü için hevâ olarak isimlendirilmiştir.⁸⁶⁷ Bazıları nefsin hevâsına tâbî olmakta o kadar ileriye gider ki âdetâ hevâsını ilah edindir.⁸⁶⁸ Herkesin hevâsı da birbirinden farklı ve nihâyetsizdir.⁸⁶⁹

---

⁸⁶⁰ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 297.

⁸⁶¹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 297.

⁸⁶² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 402.

⁸⁶³ Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 895.

⁸⁶⁴ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 277.

⁸⁶⁵ Isfahânî, *Müfredât*, s. 353.

⁸⁶⁶ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, C. XIV, s. 673.

⁸⁶⁷ Isfahânî, *Müfredât*, s. 1513.

⁸⁶⁸ Câsiye, 45/23.

Nefsi tezkiye etmek için gösterilen gayretlerin tümüne riyâzet denir. Riyâzetten maksat Allah (cc)'ın emrine⁸⁷⁰ binâen nefsi, hevâsına muhalefet tarîkiyle kötü huylarından arındırıp tezkiye etmektir. Hevâ hakkın zıddı olan şeylerdir. Ali Dekkâk'a göre bütün ayrılıkların başı muhalefettir. O halde nefsin zarârından kurtulmak için ona muhalefet etmek gerekir ki bu işe riyâzet denir.

Tezkiye; temizlemek, geliştirmek, feyizlendirip büyütme ve temize çıkarmak mânâlarına gelir. Allah (cc) peygamberleri nefislerin tezkiyesine yardımcı olup insanlara yol göstermeleri için görevlendirmiştir.⁸⁷¹

Tezkiye edilmeyen ve hevâsına uyulan nefis sâhibini cehenneme sürükler.⁸⁷² Bu yüzden nefsi tezkiye etmenin faydası başkasına değil öncelikle kişinin kendisinedir.⁸⁷³ Nefsi tezkiye etmek için gayret edenlere Allah (cc) yardımını⁸⁷⁴ ve cennetini vaad etmektedir.⁸⁷⁵

Hânî'ye göre nefis kötü huylarından dolayı kötü arkadaş gibidir ve kötü arkadaştan daha zararlıdır. Bu bakımdan kişi önce kendine en yakın olan kötü arkadaştan kurtulmaya çalışmalıdır ki bunun yolu da nefis tezkiyesi olan riyâzettir.⁸⁷⁶ Kemâl mertebesine ulaşana kadar riyâzete devam etmelidir. Kemâle eren yâni

---

⁸⁶⁹ Bakara, 2/120.

⁸⁷⁰ Şems, 91/9-10.

⁸⁷¹ Nâziât, 79/17-19; Bakara, 2/129.

⁸⁷² Kasas, 28/50.

⁸⁷³ Fâtır, 35/18.

⁸⁷⁴ Ankebût, 29/69.

⁸⁷⁵ Nâziât, 79/40-41.

⁸⁷⁶ Hânî, *Âdâb*, s. 124.

mutmainne makâmına eren nefis artık kötülüğü değil iyiliği emretmeye başlar. Bu makamda nefse muvâfakat edilebilir.⁸⁷⁷

Hakîm Tirmîzî'ye göre nefis meşrû veya gayr-ı meşrû dünyâdan elde ettiği her şey için sevinir. Riyâzet, zamanla kalbi öldüren ve kınanan⁸⁷⁸ bu sevinçlerden nefsi men etmektir⁸⁷⁹, dünyâlık bir şey elde etmemek değildir.

Muhâsibî'ye göre âhireti, hesabı, leh ve aleyhindeki şeyleri ve onun sıkıntılarını hatırlayıp düşünmek nefsi incitir ve gamlandırır.⁸⁸⁰ Yâni dünyâ zevklerine dalıp Hak'tan gâfil kalmasına engel olarak tezkiyesini kolaylaştırır.

Riâye müellifi tefekkür-i mevtin de nefsin kötülüğe ve tûl-i emele olan meylini kestiğini söyler. Habersizce ve birdenbire gelecek olan ölümle ilgili ma'rifet güçlendiği zaman emel kısalır. Emel kısalınca, kalp ölümden sakınıp ürpererek dâimâ ölümü kollar hâle gelir ve iyilikte bulunmak üzere derhal kolları sıvar.⁸⁸¹ Böylece kötülükten uzaklaşmaya gayret eder.

Hâtem bin Esam için riyâzet dört ölüme katlanmaktır : “*Beyaz ölüm, açlık; siyah ölüm halkın ezâsına sabır; kırmızı ölüm, nefse muhâlefet; yeşil ölüm, yamalı elbise giyme.*”⁸⁸²

Kuşeyrî riyâzetin esâsını nefsi alıştığı şeylerden kesip uzaklaştırmak ve bütün vakitlerde onu kötü arzuların aksini yapmaya zorlamak olarak târif eder⁸⁸³ ve nefsin

---

⁸⁷⁷ Hânî, *Âdâb*, s. 131.

⁸⁷⁸ Ra'd, 13/26.

⁸⁷⁹ Hakîm Tirmîzî, *Nefis Terbiyesi*, çev. Mehmet Zâhit Tiryâkî, İlk Harf Yayınları, İstanbul 2014, s. 35.

⁸⁸⁰ Muhâsibî, *Er-Riâye*, s. 215.

⁸⁸¹ Muhâsibî, *Er-Riâye*, s. 275.

⁸⁸² Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 63.

⁸⁸³ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 152.

isteklerine muhâlefeti ibâdetin başı kabul eder.⁸⁸⁴ Eşrefoğlu Rûmî de riyâzet için nefis-i emmârenin isteklerine muhalefeti elzem görür.⁸⁸⁵ Her ayrılığın başı muhalefettir. Bu yüzden nefisle aynı yoldan gitmemek için ona muhalefet etmek gerekir.

Hücvirî'ye göre çirkin fiillerin yâni günâhların ve kibir, haset, cimrilik, öfke, kin gibi kötü huyların sebebi nefistir. Günâhlardan tevbe ile temizlenebilir. Fakat kötü huylardan nefsi temizlemenin yolu riyâzettir.⁸⁸⁶

Buhâra sûfîlerinden Alaaddin Attâr riyâzetten gâyenin cismânî alâkalardan sıyrılıp rûh ve hakikat âlemine yönelmek olduğunu söyler.⁸⁸⁷

Gazâlî nefsin dünyâ ni'metlerine meyledip dar ve geniş zamanlarında onlarla ferahlanıp huzura kavuştuğunu belirtir. Dünyâ ni'metleri nefsi ayıkmayan bir sarhoş hâline getirir. Fâni dünyâ ni'metleriyle bu derece sevinmek öldürücü bir zehirdir.⁸⁸⁸ Riyazetten maksat bu zehirden kalbi korumaktır. Bu zehirden kalbi korumak için yâni nefsi tezkiye etmek için de yalnızlığı tercih etmek, az konuşmak, az uyumak ve az yemek zarûridir.⁸⁸⁹

Nefsi köpeğe benzeten Hücvirî şöyle der: "*Riyâzetten sonra eğitilmiş köpeği bulundurmamak mübahtır. Riyâzet nefse ait sıfatların fâni olması içindir. Yoksa nefsin ifnâ edilmesi değildir.*"⁸⁹⁰

---

⁸⁸⁴ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 195.

⁸⁸⁵ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nufûs*, s. 275.

⁸⁸⁶ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 260.

⁸⁸⁷ Safiyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 114.

⁸⁸⁸ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. III, s. 154.

⁸⁸⁹ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. III, s. 173.

⁸⁹⁰ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 269.

Sehl bin Abdullah Tüsterî Ankebût Sûresi'nin 69. âyetine istinâden nefis mücâhedesini Hakk'ın müşâhedesi⁸⁹¹ için sebep ve illet kabul ederek riyâzete büyük önem verir.⁸⁹²

Sühreverdî kalbi duygu ve şuur merkezi olarak görür ve kalbin biri nefse diğeri rûha bakan iki yüzünün olduğunu söyler. Rûha bakan tarafı rûhun, nefse bakan tarafı nefsin kötülüğünün tesiri altındadır. Nefs mutmainne makâmına gelene kadar kalbe tesiri menfi, mutmainne ve sonrasında ise müspet olur.⁸⁹³ Bu bakımdan kalbin huzûra kavuşması için riyâzet çok önemlidir.

Hâcegân sûfilerinden Abdülhalik Gucdüvânî, nefsin neyi isteyip neyi istemediğini tefrîk etmenin zor olduğunu ve nefsin istediklerini yapmayayım derken hatâyâ düşülebileceğini belirterek, riyâzet yaparken nefsin arzularını yapmamayı değil Allah (cc)'ın emir ve yasaklarını tatbik etmeyi ölçü almak gerektiğini ifâde eder.⁸⁹⁴

Sühreverdî riyâzet yaparken nefsin haklarının da korunması yâni nefse de yerine göre merhametli davranılması gerektiğine vurgu yaparak, ham sofuların düştüğü hatâ konusunda şöyle îkâz eder:

*“Nefsin yerine getirilmesinde bir sakınca bulunmayan hâtırâları da vardır. Nefsin normal ihtiyaçlarının giderilmesini istemesi gibi. Nefsin ihtiyaçları haklar ve hazlar olmak üzere ikiye ayrılır. Bu bakımdan kalbe nefsten gelen hissin melekî mi şeytânî mi olduğuna bakıp araştırmak gerekir.”*⁸⁹⁵

---

⁸⁹¹ “Müşâhede, Allah (cc)'ı ve O'nun tecellilerini kalp ile görmektir.” bk. Hücvirî, **Keşfu'l-Mahcûb**, s. 393.

⁸⁹² Hücvirî, **Keşfu'l-Mahcûb**, s. 264.

⁸⁹³ Sühreverdî, **Avârifü'l-Meârif**, s. 106.

⁸⁹⁴ Ramazanoğlu, **Fâtihâ Sûresi Tefsîri**, s. 44.

⁸⁹⁵ Sühreverdî, **Avârifü'l-Meârif**, s. 575.

Riyâzet konusunda ifrata kaçmamak gerekir. Katı bir riyâzet usulünü benimsemeyen ve bağılılarını hizmet ve aşk tarîki ile terbiyeyi şîâr edinen Nakşî ekolü sûfîlerinden Ubeydullah Ahrâr şöyle der:

“Fazla açlık ve susuzluk dimâğı zayıflattığı için riyâzetleri mübâlağalı olanların keşiflerinde galatlar görülmektedir. Mânevî uyanıklık (ve gafletten kurtuluş) ferah ve sevinçle (nefsi küstürmeden) kazanılırsa daha faydalı olur. Nitekim Nakşibend Hazretleri fazla riyâzet dâvâsında olan müridlerine sabah namazına kadar uykuyu emrediyorlar ve sabah da nefis yemekler yediriyorlar. Ertesi gün müridler gıdalarını ve uykularını almış vaziyette sıhhatle hizmetlerine devam ediyorlar.”⁸⁹⁶

Son devrin meşâyihından Mahmud Sâmi Ramazanoğlu riyâzet konusunda ifrat ve tefritten uzak kalıp i'tidâl üzere olmayı tavsiye ederek, Efendimiz (sav)'in bâzı sahabelere yaptığı ihtârı hatırlatır. Onlar bütün sene oruç tutmak, tüm geceyi ibâdetle geçirmek ve zürriyetten kesilmek için Efendimiz (sav)'den izin istediler. Efendimiz (sav) sünnetinin bu olmadığını söyleyerek onlara izin vermedi istikâmet üzere olmalarını emretti.⁸⁹⁷

Hâsılı riyâzet nefsi kötülüklerinden arındırabilmek için elzemdir. Kişi tek başına veya bir grup için riyâzete sarılmalıdır. Fakat riyâzetin bir tarîkate intisapla grup içinde ve mürşit gözetiminde yapılması, tek başına yapılmasından daha verimlidir. Çünkü içinde bulunulan zamanın rûhuna, yaşanılan coğrafyanın ve kültürün durumuna, nefislerin hevâsının meyline, tasavvuf ekollerinin genel kâidelerine⁸⁹⁸ ve mürşidlerinin

---

⁸⁹⁶ Safiyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 351.

⁸⁹⁷ Ramazanoğlu, *Fâtihâ Sûresi Tefsîri*, s. 44.

⁸⁹⁸ Meselâ tarîkatların hepsinde olmamakla beraber özellikle Halvetî dervişlerinin – Mûsâ (as)'nın emr-i ilâhî üzerine İsrailoğulları'ndan ayrılarak Tur Dağı'nda kırk gece geçirmesinden ilhamla - bir yere, bir odaya çekilerek yeme, içme ve uykularını gittikçe

meşrebine göre riyâzet şekilleri dönem dönem farklılık arz eder. Bin yıl önce yaşamış bir derviş ile günümüzde yaşayan bir dervişin riyâzet metodu aynı olmayabilir.

Bu yüzden nefis tezkiyesi eski mürşitlerin kitaplarını okuyarak yapılamaz. Günümüz şartlarında nefisini tezkiye etmiş bir irşad ediciden metod öğrenmek –eğer niyet hakîkaten nefsi tezkiye etmekse- daha mantıklı ve kestirme bir yoldur.

Riyâzet yaparken dikkat edilmesi gereken bir husus da kalbe nefisten gelen hissin haz mı yoksa hak mı olduğuna bakmak, ondan sonra o hissin emrettiğini yapmak gerekir. Meselâ evliliği men eden Uzak Doğu mistikleri ve muharref dinlerin ruhbanları gibi nefsin haklarını tamamen gasp edip onu yaratıcısına düşman yapmak ve dünyâ hayâtından hiçbir zevki ona tattırmamak gibi bir anlayışın sûflerin kast ettiği riyâzetle uzaktan yakından alâkası yoktur. Nitekim sûflerin büyük kısmı evlenmiş ve evlâd u iyâl sâhibi olmuştur.

Riyâzetten verimli netîce almak için nefse muhâlefet edilirken rûha muâvenet etmek gerekir. Nefis şehvetle beslenir, rûh ise ilâhî olanla. Nefsin şehvetlerini riyâzetle azaltırken, zikir ve ibâdetle de rûhun gıdâsını artırmak gerekir. Çünkü şehveti kısılan nefis dünyâdan haz almaz. Eğer rûh zikirle beslenmezse o da huzurlu olmaz ve hayattan zevk almaz. Böyle olunca da kalbin itmi’nan bulduğu nefis-i mutmainne makâmına vâsıl olunmaz.

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*’de “*Der Sıfat-ı Riyâzât*”⁸⁹⁹ bölümünde ve diğer muhtelif beyitlerde riyâzetten fayda elde edilebilmesi için dünyâ zînetini terk, killet-i kelâm, killet-i menâm ve killet-ı taâm olmak üzere dört husûsu elzem görür. Ve riyâzetin lüzûmu, yöntemi ve usûlü hakkında şunları söyler:

---

azaltarak ibâdet, zikir ve murâkabeyle geçirdikleri kırk günlük bir riyâzet şekli vardır ki buna çile (erbaîn) denir. Fakat erbaîn uygulaması Nakşî usulü riyâzette yoktur.

⁸⁹⁹ Behcet, *Nüzhetü'l-İhvân*, s. 137.

*“Nefs-i bedi gûş-mâl et riyâzâtla
Tâ ki seni bâl içine atmaya” (beyt: 59)*

*“Nefsi güçsüz kılmak olur dört şeyle
Söyleyeyim ey azîz ki yâd eyle” (beyt: 192)*

*“Uzlet mızrağı ve sükût hançeri
Uykunun terki ve açlık şimşiri” (beyt: 193)*

*“Kimde hâzır olmazsa bu dört silâh
Onun nefsi hergiz bulamaz felâh” (beyt: 194)*

*“Dil değildir çün Hüdâ'nın yâdında
Div-i mel'ûn yâri olur râhında” (beyt: 195)*

*“Her kim olursa esîr-i sîm ü zer
Âkıbet cehennem nârına düşer” (beyt: 197)*

*“Her kimin olursa âhiret kârı
Hüdâ'dan bulur teşrîf-i bisyârı” (beyt: 198)*

*“Şeytandır düşmanın senin birâder
Boynuna ateş halka takmak ister” (beyt: 200)*

*“Bir ahmak ki yüzün verir dünyâya
Nasıl ulaşır nasîb-i ukbâya” (beyt: 201)*

*“Olmak istersen eğer ki ser-büilent
Der-i rahâtı ey peser eyle bent” (beyt: 182)*

*“Her kim bağlarsa der-i rahâtı tam
Açılır ona der-i dârü's-selâm” (beyt: 183)*

*“Ey birâder terk-i izz ü câh eyle
Kendini şâyeste-i dergâh eyle” (beyt: 185)*

*“Hor olur arayan makâm u câhı
Ey birâder ara kurb-ı dergâhı” (beyt: 186)*

“İzz ü câhın sûy-ı pestîye çeker

Mutlak seni ten-perestîye çeker” (beyt: 187)

“Terk-i hevâ ile nefis miskin olur

Nefs-i nâdânı gûş-mâl etmek budur” (beyt: 188)

“Yâd-ı Hak’la olur gönül mutmaîn

Nefs-i emmâren de hem olur sâkîn” (beyt: 189)

“Bihtir nefsi mahpûs etmek zindanda

Her ne buyurursa git hilâfına” (beyt: 222)

“Nefse yoktur açlıktan gayrı dermân

Tâ ki edesin onu tâate râm” (beyt: 223)

“Terk-i ten-âsânî eyleyen kimse

Sultanlık eder pes hilâf-ı nefse” (beyt: 165)

“Tîr-i sabırla nefis olunca katîl

Şeytan bulamaz sana hiçbir sebîl” (beyt: 803)

“Zâhirini süsleme ki ey fakîr

Bedr misâli bâtının olsun münîr” (beyt: 150)

“Tutasın terk-i lezzât-ı cihânı

Tut sen dâmen-i sâhib-i dilânı” (beyt: 128)

“Hakk’ın emr ü nehyini tut ey vâhid

Gitme vâyesine çün nefsin pelîd” (beyt: 179)

“Merd koymazsa fark-ı nefsin pâyı

Bulamaz reh-i dergeh-i Hüdü’yi” (beyt: 164)

“Ey aziz, kötü nefsin kulağını riyâzetle çek ki seni ateşe atmasın. Onun kulağını bükmek de şöyle olur ki; ona uzlet mızrağını ve sükût hançerini sapla, uykuyu terk et ve açlık kılıcıyla boğazını kes!”

“Kimde bu dört silah bulunmazsa o nefsinden felâh bulamaz. Gönül Hüdâ’yı anmazsa onun yoldaşı melun şeytandır. He kim ki altın ve gümüşün esiri olursa mekânı cehennemdir. Kimin de tasası âhiret olursa Hüdâ ona çok şerefler ihsân eder.”

“Ey birâder, senin düşmanın olan şeytan boynuna ateş halkayı takıp seni cehenneme sürüklemek ister. Sen de ahmaklık edip yüzünü dünyaya döndürme! Yoksa ukbâdan bir nasib alamazsın!”

“Ey peser, âhirette başın yükseklerde olmak istersen dünyâda rahat kapısını kapat! Eğer rahat kapısını kapatıp nefsin rahatı ardına düşmezsen sana cennetin kapısı açılır.”

“Ey birâder, makam ve mevki sevdâsını terk et ve kendini Hüdâ’nın dergâhına lâyık eyle! Makam ve mevki arayan hor ve hakir olur. Sen Hüdâ’nın dergâhına yakınlık ara! Makam ve mevki sevdâsı seni mânen aşağılara düşürür ve ten-perest olmana sebeptir.”

“Nefs hevânın terkiyle güçsüz hâle gelir ki nâdân olan nefsi edeplendirmek budur. Hakk’ın zikriyle gönül mutmain olur, nefs-i emmâre huzur bulur.”

“Nefsi riyâzet zindanında tutmak çok güzeldir. O ne isterse tersini yapmak gerekir. Nefsi taate alıştırmak için açlıktan başka çâre yoktur. Tenini besleyici olmayan kimse nefsinin üzerine sultan olur. Sabır okuyla nefsi katledersen şeytan sana yaklaştırmaya yol bulamaz.”

“Ey fakîr, zâhirini süsleme ki bâtının bedr-i münîr gibi parlansın. Cihânın lezzetlerini terk edip riyâzete yapış. Gönül sâhiplerine (mürşid-i kâmillere) tâbî ol!”

“Ey vâhid, Hakk’ın emr ü nehyini tut da kötü nefsin nasibine gitme! Merd olan kişi nefsin zirvesine ayağının altına almazsa Hüdâ’nın dergâhına ulaşamaz.”

Şeyh Attâr (ks) riyâzet için aşağıda sayacağımız dört şeyi elzem görür:

A.II.6. a. Dünyâ Zînetini Terk

Arapça'da zînet kelimesi süs anlamına gelir⁹⁰⁰ ki insana ne dünyâda ne de âhirette ahvâlinde ve vaziyetlerinden hiçbirinde leke sürmeyen, onu çirkinleştirmeyen ya da rezil etmeyen şey demektir. Dolayısıyla insanı sâdece belirli bir hâlde ve vaziyette (*yâni dünyâda*) zînetlendiren şeyler bir yönden lekedir.⁹⁰¹ Bu sebeple insanı sâdece dünyâda süsleyen ve âhirette rezillik sebebi olan dünyâ zînetini terk etmek gerekir.

Dünyâ zînetinden el çekmeye zühd, el çekene zâhid denir. Kuşeyrî Risâle'de “Elden kaçırdığınız şeylere üzülmeysiniz, size verilen şeylere de sevinmeysiniz diye biz her şeyi önceden belirleyip yazdık.” (Hadîd; 57/23) âyetini hatırlatarak, zühdün dünyâda elinde bulunan şeye sevinmeyen ve ondan kaybettiğine üzülmeyen kimselerin sıfatı olduğunu söyler.⁹⁰²

İsfahânî'ye göre zînet üç kısımdır: İlim ve güzel inançlar gibi nefsî zînet; güç ve uzun boyluluk gibi bedenî zînet ve mal u makam gibi hâricî zînet.⁹⁰³

Allah (cc) dünyâ hayâtının zînetine kapılmamayı emretmektedir.⁹⁰⁴ Allah Rasûlü (sav) de ümmeti için fakirlikten değil dünyâ zînetine rağbet edip âhireti unutmalarından korktuğunu haber vermektedir.⁹⁰⁵

Serrâc, *el-Lüma*'da Allah (cc)'ın peygamberi için seçtiği ve Peygamber (sav)'in de nefsi için ihtiyâr ettiği zühdün helallerden yapılması gerektiğini söyler ki zâten haram ve şüphelilerin terki zorunludur.⁹⁰⁶

⁹⁰⁰ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 694.

⁹⁰¹ İsfahânî, *Müfredât*, s. 678.

⁹⁰² Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 166.

⁹⁰³ İsfahânî, *Müfredât*, s. 678.

⁹⁰⁴ Kehf, 18/28.

⁹⁰⁵ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 344.

⁹⁰⁶ Serrâc, *El-Lüma*, s. 45.

Hâsılı dünyâda helallerle çok meşgûliyet insana asıl yaratılış maksadını unutturduğundan sûflerin dünyâ zînetini terkten kastı dünyânın helal ni'metlerinden ve süslerinden uzaklaşmaktır. Sûfî zâten şüpheli ve haramlardan uzaktır.

Şeyh Attâr (ks) “Zîneti Terk Etmenin Beyânı”⁹⁰⁷ bölümünde dünyâ süslerinden vazgeçmenin tezkiye-i nefis için önemini ve âhiretteki faydalarını şu şekilde açıklar:

“Neden süslenirsin bu destâr ile

Kudretince gönül geçir sen ele” (beyt: 238)

“Mertlik değildir süslemek kendini

Kasd-ı cân eden⁹⁰⁸ süsler bedenini” (beyt: 240)

“Etmedikçe terk-i izz ü mâl u câh

Gezemezsin başlarda misl-i külâh” (beyt: 239)

“Her kim olursa esîr-i ârâyiş

Olur dünyâda ferzend-i âsâyiş” (beyt: 242)

“Nâ-murâdlıktır onun âkıbeti

Iyş u şâdlıktan bulunmaz nasîbi” (beyt: 243)

“Kalırsa gönül zînetten âzâde

Olmaz hevâ-yı merkep o gönülde” (beyt: 215)

“Ey peser, bu giyim kuşam ile niçin zâhirini süsleyip durursun? Bununla uğraşma da bir gönül elde etmeye bak! Zâhirini süslemek adamlık değildir. Asıl süslenme nefse kast edip onu zapt etmekle olur.”

“Şöhet, mal ve makam sevdâsını terk etmedikçe insanlar arasında mûteber olamazsın. Her kim ki dünyâ metâyıyla süslenme derdinde olursa ona rahatın oğlu

---

⁹⁰⁷ Behcet, *Nüzhëtü'l-İhvân*, s. 169.

⁹⁰⁸ Şeyh (ks)'in “kasd-ı cân”dan murâdı nefis tezkiyesidir. Mânâ-yı mısra şudur: “Nefsini riyâzetle kontrol altına alanın bedeni de süslenmiş olur.” bk. Behcet, *Nüzhëtü'l-İhvân*.

derler. O dünyâda murâdının ardında olduğundan âhiret murâdına nâil olup cennette şâd u handân olamaz.”

“Eğer bir kimse dünyâ zînetinden gönlünü âzâde eylerse o gönülde dünyâ malına heves bulunmaz.”

A.II.6.b. Killet-i Kelâm

Killet azlık, az miktarda bulunma anlamına gelen Arapça bir kelimedir.⁹⁰⁹ Kelâm, söze dizilmiş manzum lafızlara ve onların anlamlarına; isim, fiil, edat veya onların cüzüne ya da tam anlam ifâde eden mürekkep cümleye verilen isimdir.⁹¹⁰

Killet-i kelâm sözün azlığı demektir ki tasavvuf ıstılâhında az konuşmak anlamında kullanılır.

Konuşma kâbiliyeti Allah (cc)’ın subûtî sıfatlarından olan kelâm sıfatının⁹¹¹ insandaki tecellîsidir. Allah (cc) hikmet sâhibi olduğu için O’nun sözleri kemâl hâlinde⁹¹² ve sonsuzdur. ⁹¹³ O’nun sözünü işiten hiç bitmesin ister ve şuurunu kaybeder.⁹¹⁴ Fakat sözüne şeytanın⁹¹⁵ ve nefsin⁹¹⁶ vesvesesi karıştığı için insan, sözüne dikkat edip az konuşmalıdır. Çünkü ağzından çıkan her söz âhirette hesabı sorulmak üzere kayıt altına alınmaktadır.⁹¹⁷

---

⁹⁰⁹ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 1079.

⁹¹⁰ Isfahânî, *Müfredât*, s. 1284.

⁹¹¹ Şûrâ, 42/51.

⁹¹² En’âm, 6/115.

⁹¹³ Lokmân, 31/27.

⁹¹⁴ A’raf, 7/143.

⁹¹⁵ Hac, 22/ 52.

⁹¹⁶ Kâf, 50/16.

⁹¹⁷ Kaf, 50/17-18.

Allah Rasûlü (sav) az konuşup sükût eden kişinin ehl-i hikmet olduğunu ve âhirette kurtulduğunu haber vermiştir.⁹¹⁸

“Sükût (*hâmuşluk*) iki kısımdır: Biri zâhirde dille olur; diğeri de iç âlemde kalb ve gönülle olur.”⁹¹⁹ diyen Kuşeyrî insana iki göz, iki kulak ve bir dil verilmesinin hikmetini konuşmanın dinleme ve görmeden daha az yapılması gerektiğine bağlar.⁹²⁰

Dilin âfâtından halâs bulmak için sükûtu elzem gören Kuşeyrî, bazı anlarda da sükûtun âfet olduğunu ifade ederek şeyhi Dekkâk’tan şu nakli yapar: “*Hakkın söylenmesi gereken yerde sükût eden kimse dilsiz şeytandır.*”⁹²¹

Mekkî’ye göre sükût akli geliştirir, sâhibini verâ’ ve takvâ ehli kılar. Bazıları kendilerini az konuşmaya alıştırmak için her konuştukları lüzümsüz kelâmdan sonra iki rekât nâfile namaz kılmaya ahd etmişlerdir.⁹²² Mekkî sükûtta gelecek faydayı şöyle açıklar: “*Sükûtla câhilin cehaletinden ve edepsizliğinden uzak kalınır ya da âlimden ilim öğrenilir.*”⁹²³

Ebû Bekir Sâydalânî hâcet miktarı konuşup sözü gereksiz uzatmamanın âkil insanların davranışı olduğunu söyler.⁹²⁴

Hasan Basrî gönül ehlinin dâimâ sükût hâlinde olduğunu söyler: “*Tâ ki gönüllerinin konuşma vakti gelene kadar. Gönül konuşunca o zebâna sirâyet eder.*”⁹²⁵

---

⁹¹⁸ Cânân, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, C. XVII, s. 562.

⁹¹⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 170.

⁹²⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 172.

⁹²¹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 169.

⁹²² Mekkî, *Kûtu’l-Kulûb*, C. I, s. 386.

⁹²³ Mekkî, *Kûtu’l-Kulûb*, C. I, s. 389.

⁹²⁴ Câmî, *Nefahâtü’l-Üns min Hazarâti’l-Kuds*, s. 188.

⁹²⁵ Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, s. 44.

Keşfu'l-Mahcûb müellifi Hücvirî bu mevzûda, nutuktan yâni konuşmaktan ziyâda intâkın yâni (*kalpten gelerek*) konuşturulmanın önemli olduğunu vurgulayarak şöyle der:

“Söz iki çeşit olduğu gibi sükût da iki çeşittir. Sözün bir kısmı hak bir kısmı bâtıldır. Sükûtun da bâzısından maksat bâzısından gaflet hâsıl olur. Kişinin konuşma veya sükût hâlinde nefsinin durumunu gözetmesi gerekir. Şâyet söyleyeceği söz hak ise sözü sükûtundan üstündür; eğer bâtil ise susması konuşmasından efdaldır.”⁹²⁶

Halkın ağzından dökülen sözleri haram, helal, karışık ve boş söz olmak üzere dörde ayıran Eşrefoğlu Rûmî’ye göre yalan, gıybet gibi haram söz zehirdir. Tesbih, zikir, nasihat, tevbe gibi helal söz tiryâktir. Gösteriş için vaaz etmek gibi haram helal karışık sözler kişiye hem zehir hem tiryâktir. Havadan, sudan bahsetmek gibi boş sözlerde de ne kâr ne de zarar vardır. Bu bakımdan susmayı sanat edinen selâmette kalır.⁹²⁷

İbrahim Temîmî konuşmada veya sükûtta nefsin durumunun gözetilmesi gerektiğine vurgu yaparak “*Konuşmak (nefsinin)hoşuna gittiği zaman sus; susmak (nefsinin) hoşuna gittiği zaman konuş!*” buyurur.⁹²⁸

Vehb b. Münebbih hikmetin başının sükût olduğunu belirtir. Fudayl b. İyaz’a göre hacca ve cihâda gitmek dili tutmaktan daha zor değildir. Zünnûn da diline en çok sâhip olanın nefsine daha fazla sâhip olacağını söyler.⁹²⁹

Alaaddin Attâr üç şey için sükût etmek gerektiğinin söyler: Ya kalbe gelen hatârâtı gözetmek, ya gönül zikrini dinlemek ya da gönülden geçen hâlleri kollamak için.⁹³⁰

---

⁹²⁶ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 417.

⁹²⁷ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nufûs*, s. 304.

⁹²⁸ Muhâsibî, *Er-Riâye*, s. 369.

⁹²⁹ Hânî, *Âdâb*, s. 122.

Horasan sûflerinden Nizâmeddin Hâmûş susma veya konuşma husûsunda nefsin durumuna dikkat çekerek şöyle der:

“Bir kimse öz varlığının (yâni nefsinin) kaydından kurtulmuşsa ne yapsa iyidir. Kurtulmamışsa ne yapsa kötü.”⁹³¹

Hâsılı az konuşmak riyâzet için elzendir. Sûfî diline hâkim olandır, sözüne mahkûm olan değildir. Sûflere göre az konuşmaktan kasıt hiç konuşmamak değildir; mekânında ve zamânında lüzumlu konuşmaktır. Yeri gelir lüzumsuz bir söz insanı cehenneme sürükler; yeri gelir lüzumlu bir söz insanı cennete vâsıl eyler.

Bu bakımdan konuşulması gereken yerde sükût ahmaklıktır; sükût edilmesi gereken yerde konuşmak bedbahtlıktır. An gelir az konuşmak vebâldir ve an gelir çok konuşmak vebâldir. Sûfî kalbinin firâsetiyle sözün söylenme vaktini bilir ve ona göre konuşur.

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'nin “*Susmanın Faydaları*”⁹³² bölümünde ve diğer bölümlerinde az ve öz konuşmak gerektiğinden bahisle, sükûtun faydası hakkında şunları söyler:

“Çok konuşmaktır ahmağın âdeti

Kâhilliktir taât u ibâdeti” (beyt: 618)

“Ey birâder edersen Hakk'ı taleb

Fermân-ı Hak'tan gayrıya açma leb” (beyt: 72)

“Haberin varsa Hayy-ı Lâyemût'tan

Dehânına bir mühür koy sükûtta” (beyt: 73)

“Pend ü nasihati ey peser gûş et

Necât gerekse kendini hâmûş et” (beyt: 74)

---

⁹³⁰ Safiyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 125.

⁹³¹ Safiyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 322.

⁹³² Behcet, *Nüzhetü'l-İhvân*, s. 63.

“Her kimin ki goftârî bisyâr olur
Derûn-ı sînedede dil bîmâr olur” (beyt: 75)
“Ölür dil bedende çok söylemekten
Ger olsa da sözleri dürr-i Aden” (beyt: 80)
“Hâmuşluk olur pîşe-i âkilân
Ferâmuşluktur pîşe-i câhilân” (beyt: 76)
“Hâmuşluğu her kim eylerse pîşe
Emândadır tutmaz onu endişe” (beyt: 381)
“Hâmuş ol selâmet sana gerekse
Eman bulur nîki fâş eden kimse⁹³³” (beyt: 382)
“Bir söz ayrıldı yersiz zebândan
Sanki bir tîr bîrûn oldu kemândan” (beyt: 371)
“Her kim endişesiz söylerse sözü
Yanar nedâmet-i bisyârla özü” (beyt: 374)
“Sükût ettin bir sözü ki söyledin
Söyleseydin onu nasıl gizlerdin” (beyt: 375)
“Her kim ulaşmak isterse emâna
Mühr-i sükût vursun heman dehâna” (beyt: 378)
“Kim kendini sâkin ü hâmûş eder
Kisve-yi selâmeti ber düşün eder” (beyt: 385)
“Kavl-i muhâlif-i şer’den hazer et
Olmadan evvel esîr-i firaş-bent” (beyt: 339)
“Senâ-yı Hakk’ın gayrını söyleme
Kavl-i Hakk’ı dâk için halka deme” (beyt: 78)

---

⁹³³ “Şeyh Attâr (ks)’in kastı halkın arasında iyilik yaparak numûne-i misâl olan kimsedir.” bk. Behcet, *Nüzhetü’l-İhvân*.

“Zebânını dehânında mahbûs tut

Git halâyıktan kendini me'yûs tut” (beyt: 82)

“Tâ ki kalsın râzın düşmandan nihân

Sırrını dostuna az söyle aman” (beyt: 446)

“Kudretince deme sır hemdemine

Yalnız kalsan bile deme kendine” (beyt: 625)

“Çok konuşmak ahmak kimselerin âdetidir. O ahmak ki konuşurken üşenmez de ibâdet vakti kâhillik (tenbellik) ederler.”

“Ey birâder, Hakk'ı taleb edersen O'nun emrinden başkasını söylemek için ağzını açma! Hayy u Lâyemût olanı tanıyorsan ağzına sükûttan bir mühür vur ve az konuş!”

“Ey peser, pend ü nasihatime kulak ver! Söylenen sözler Aden incisi gibi çok değerli de olsa çok konuşmak kalbi mânen öldürür. Bu yüzden kurtuluş susmaktadır.”

“Susmak akıllıların sanatı, susmayı unutup çok konuşmak da câhillerin sanatıdır. Az konuşan başkası hakkında gıybet yapıp kem söz söylemediği için tehlikelerden emandadır. Başkasına iyilik yapan kişi de selâmettedir.”

“Boş yere ağızdan çıkan söz yaydan atılan ok gibidir ki geri döndürmenin imkânı yoktur. Bu yüzden söz söylerken akabinde pişmanlık ateşinde yanmamak için düşününe düşününe söylemek gerekir.”

“İrâdesine sâhip olup ağzına sükûttan bir mühür vuran emandadır ve selâmet giysisini üzerine çekmiş demektir.”

“Sekarât sebebiyle yatağa düşmeden önce Allah (cc)'ın şeriatı hilâfına bir söz söyleme! Konuşacaksan Allah (cc)'ı senâ etmek için konuş! O'nun âyetlerini nefesine göre yorumlayarak insanları aldatma!”

“İnsanların elindekinden ümidini kes ve ağzındaki diline sâhip çık! Eğer düşmanın sırrına vâkıf olmasını istemiyorsan dostuna bile râzını ifşâ etme! Hatta yalnız olsan bile sırrını ağzından kaçırma ki yerin kulağı vardır.”

A.II.6.c. Killet-i Menâm

Menâm, nevm kelimesinden türetilmiş uyku, rü'yâ, düş anlamına gelen Arapça bir kelimedir.⁹³⁴ Farsçası hâbdır. Killet-i menâm tasavvuf istilâhında az uyumak demektir.

Uyku rûh-i sultânînin belirli bir süre zarfında cesedi terk etmesi; uyanma ise eceli gelmemiş olan rûhun tekrar cesede dönmesidir.⁹³⁵

Allah (cc) kendi sıfatlarından olmayan uykuyu⁹³⁶ insan için bir rahatlama ve istirahat zamanı kılmıştır.⁹³⁷ Fakat gece uykusunu azaltıp istirahat vakitlerinden fedakârlık yaparak ibâdet edenleri *Kurân*'da övmüş⁹³⁸ ve azâbının gece uykudayken gelebileceğini hatırlatarak⁹³⁹ mü'minleri seher vakti uyanık olup istiğfâr etmeye⁹⁴⁰ davet etmiştir.

Hücvirî'ye göre hiç uyumamak ile azda olsa uyumak arasında Cüneyd ve Ali b. Sehl İsfahânî arasında ihtilaf olsa da çok uyumanın gaflet olduğu konusunda mutasavvıfların hepsi müttefiktir. Hücvirî “*Cennette uyku olmadığına göre uykunun*

---

⁹³⁴ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 1409.

⁹³⁵ Zümer, 39/ 42.

⁹³⁶ Bakara, 3/ 255.

⁹³⁷ Nebe, 78/ 9.

⁹³⁸ Âl-i İmrân, 3/113.

⁹³⁹ A'râf, 7/97.

⁹⁴⁰ Zâriyât, 51/18; Kamer, 54/34.

bir hicap olduğunu anlamış oluruz.” diyerek ⁹⁴¹ Şeyhinden (*Hutlî ya da Cürcânî olabilir*) şöyle bir nakil yapar:

“*Galebe hali olmayınca, uyku iyice bastırmayınca uyumayınız. Uyandığınız vakit de tekrar uyumayınız. Çünkü Hakk'ı irâde eden mürîd için ikinci uyku haramdır, âvâreliktir. Uyku insanı unutkan yapar.*”⁹⁴²

Gece Allah (cc) için az uyumayı tavsiye eden Mekkî'ye göre ihlas ile ibâdet edilen ve uyunmayan kırk geceden sonra göklerin sırları insana açılır.⁹⁴³

Çok uyumayı kerih görerek sâdece ruhsat ve kaylûle uykusunu tavsiye eden Eşrefoğlu Rûmî, uykuyu altı sınıfa ayırır:

Birincisi ilim meclislerinde yapılan gaflet uykusudur. İkincisi sabah namazı vaktinde yapılan şekâvet uykusudur. Üçüncüsü namaz vakitlerinde uyunan ukûbet yâni azab ve eziyet uykusudur. Dördüncüsü öğle namazından evvel uyunan kaylûle uykusudur. Beşincisi yatsıdan sonra yapılan ruhsat uykusudur. Altıncısı Cumâ gecelerine has olan hasret uykusudur.⁹⁴⁴

Hâsılı uyku bedenın beşerî ihtiyaçlarından olması hasebiyle avâm ve havâs için zarûrettir. Fakat havâsü'l-havâs olan bazı sûfilerin yıllarca döşekte yatıp uymadığı tabâkât kitaplarında geçmektedir. Onlar uyku ihtiyâcını murâkabe denilen temrinle giderirler.

Murâkabe, dizüstü oturup hiçbir yere dayanmadan kalbin nokta-i süveydasına yâni merkezine yönelme hâlidir. Bu yönelme esnâsında gaybet (*kendini kaybedip bilinçsizleşme*) hâline ulaşılnca rûh, cesedi terk ederek emîr âlemine geçer ve zaman ve mekândan münezzeh bir şekilde Allah (cc)'ın tecellîlerine mazhâr olur. Rûh cesede

---

⁹⁴¹ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 413.

⁹⁴² Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 415.

⁹⁴³ Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, C. I, s. 385.

⁹⁴⁴ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nufûs*, s. 333.

döndüğünde beden uyku ihtiyâcını gidermiş ve zinde bir hâldeyken bilinç tekrar geri gelir. Yoksa uzun yıllar uyumayan sûfilerin durumu hep gözleri açık ve bilinçli bir şekilde bulunma hâli değildir.

Sûfilerin uykuda ölçüsü öğle vakti hâric kerahat vakitlerinde uyumamak, gecenin evvelinde istirahat edip seher vakti kalkarak ibâdet etmektir.

Şeyh Attâr (ks) çok uyumayı fakirlik sebebi sayarak, nefis terbiyesi için lüzumlu olan az uyuma ve uyku âdâbıyla alâkalı *Pendnâme*'de şunları söyler:

“Ey ki uykudasın şebden rûza dek

Kabrin için bir çerâğ-ı fîrûz yak” (beyt:145)

“Bisyâr-ı hâb u hôr kâr-ı en'âmdır

Hoftegân ki bî-nasîb-i in'âmdır” (beyt: 146)

“Hâb u hôrda geçirme eyyâmını

Zikret zinde eyle subh u şâmını” (beyt: 720)

“Az uyu rûzun evveli ey peser

Nefse öğretme hördeni ey peser” (beyt: 721)

“Âhir-i rûzda nîk değildir menâm

Akşamın önünden uyumak harâm” (beyt: 722)

“Ehl-i hikmet için değildir sevâb

Miyân-ı âfitâb u sâyede hâb” (beyt: 723)

“Mûcib-i fakirliktir hâb-ı bisyâr

Hâbda az dur ey peser hep ol bîdâr” (beyt: 735)

“Her kim olursa hâb-ı şebde üryân

Nasîb-i hîşında hep görür noksân” (beyt: 736)

“Kim olursa mübtelâ-yı hâb u hôr

Mahşer günü ateşten geçmesi zor” (beyt: 176)

“Hâb-ı gafletten ey peser kalk uyan

Sükût deminden eğer haber-dârsan” (beyt: 147)

“Ey peser, geceden sabaha kadar uykuda kalıp seher vaktini ziyân ediyorsun.

Teheccüd vakti kalk ki karanlık kabrin için bir ışık yak! Çok uyumak ve çok yemek hayvanların işidir. Çok uyuyan Hüdâ'nın ni'metlerinden nasipsizdir. Günlerini uyku ve yemekte zâyi etme! Sabah ve akşamını Allah (cc)'in zikriyle bereketlendir!”

“Güneş doğarken ve batarken uyuma! Nefse yemek yemeği sevdirme! Gölgenin ve güneşin ortasında uyumayı ehl-i hikmet hoş görmemiştir. “

“Çok uyumak fakirliğe sebeptir. Bu yüzden uyanık olmak gerekir. Gece yatarken üryan yatmak da yine rızkı noksanlaştırır.”

“Uykuya ve yemeğe mübtelâ olanın sırat köprüsünden geçmesi zordur. Bu sebeple ey peser, hâb-ı gafletten uyan ki öldükten sonra sükût demine girip uzun süre mezarda yatacaksın!”

A.II.6.d. Killet-i Taâm

Taam aş, yenen şey, yiyecek, gıda anlamına gelen Arapça bir kelimedir.⁹⁴⁵

Tasavvuf ıstılâhında killet-i taam, az yiyerek yemekte ölçüyü korumak mânâsına gelir.

Yemek beşeriyet gereği bedeninin ve nefsin ihtiyaçlarındandır.⁹⁴⁶ Allah (cc) Hz. İsa ile annesi Meryem'e ulûhiyyet isnat edenlerin tezini boşa çıkarmak için onların yemek yediklerini vurgulamaktadır.⁹⁴⁷

---

⁹⁴⁵ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 884.

⁹⁴⁶ Enbiyâ, 21/8.

⁹⁴⁷ Mâide, 5/ 75.

Bu beşerî ihtiyaç karşılanırken aşırıya gitmeyip orta yolu tutmak nefis tezkiyesi ve kalp tasfiyesi cihetinden son derece önemli olduğu için Allah (cc) mü'minleri senede bir ay açlığa sabırla imtihan etmektedir.

Mûsâ (as) peygamberlik verilmeden önce Firavun'dan korkup kaçarken Medyen çöllerinde,⁹⁴⁸ peygamberlik vazifesi verildikten sonra Tevrat inzâl edilirken Tûr Dağı'nda⁹⁴⁹ ve içinde ukde kalmış üç düğümün çözülmesi için hikmet ehli bir zât ile - aslında kendi iç âlemine doğru - yaptığı bir seferde⁹⁵⁰ olmak üzere üç yerde açlıkla imtihana tâbî tutulmuş ve yemekten mahrum bırakılarak mânevîyâtının kemâl derecesi artırılmıştır.

Dualarında rızkın kifâyet miktarını taleble zühd hayatını tercih eden Efendimiz (sav) ümmetini az yemeğe teşvik etmiş ve yemek yerken mîdenin sadece üçte birini yemekle doldurmayı tavsiye etmiştir.⁹⁵¹

Hz. Aişe'nin beyânına göre Efendimiz (sav) ve ailesi, onun vefât ettiği ana kadar, iki gün arka arkaya arpa ekmeğiyle karnını doyurmamış⁹⁵² ve Allah (cc)'in imtihanlarından olan açlığa⁹⁵³ sabretmişlerdir.

Sûfiler de Efendimiz (sav)'in zühd hayatını örnek aç kalmayı tokluğa tercih ederler. Kişinin açlığının tokluğundan fazla olmasını müstehâb görüp açlığı evliyâlığın alâmeti sayarlar.⁹⁵⁴

---

⁹⁴⁸ Kasas, 28/24.

⁹⁴⁹ Bakara, 2/51.

⁹⁵⁰ Kehf, 18/77.

⁹⁵¹ Cânân, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, C. XI, s. 131.

⁹⁵² Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 351.

⁹⁵³ Bakara, 2/155.

⁹⁵⁴ Mekkî, *Kâtu'l-Kulûb*, C. I, s. 394.

Serrâc'a göre açlık mürîdler için riyâzet, tevbekârlar için tecrübe, zâhidler için siyâset ve âifler için şeref olmak üzere dört çeşittir.⁹⁵⁵

Yahya bin Muaz: “Eğer açlık çarşıda satılan bir şey olsaydı âhirete yönelmiş kimselerin çarşıya girdiklerinde ondan başkasını almaları uygun olmazdı.” buyurur.⁹⁵⁶

Sühreverdî'ye göre tasavvuf yoluna giren mürîdin dört günden fazla oruçsuz bulunması mekruhtur. Çünkü nefis tokluğu âdet hâline getirir ve şehvetler kuvvetlenir.⁹⁵⁷

Sehl bin Abdullah Tüsterî: “Günde bir defa yemek siddıkların; iki defa yemek mü'minlerin; üç defa yemek hayvanların sıfatıdır.”⁹⁵⁸ buyurarak aç bir hâlde uyuyan üzerinde şeytanın te'sirinin olmadığını söyler.⁹⁵⁹

Harakânî şöyle der: “Kırk yıldır nefsim soğuk su veya ekşi ayran ister ki henüz ona vermedim.”⁹⁶⁰

Basra'da yaşayan ve kırk yıl nefesine hurma yedirmeyen Mâlik bin Dinar eline hurmayı alıp şöyle demiştir: “Ey Basralılar! Benin midem eksilmediği gibi, sizinki de yediğiniz hâlde artmadı.”⁹⁶¹

Keşfü'l-Mahcûb müellifi Hücvirî açlığı överek riyâzetteki önemi hakkında şöyle der: “Tâlip kendini gıdadan men edince hevâ zayıflar, akıl güçlenir, nefsin kuvveti damarlardan daha fazla kesilip atılır, sırlar ve burhanlar daha zâhir olur.”⁹⁶²

---

⁹⁵⁵ Serrâc, *El-Lüma'*, s. 206.

⁹⁵⁶ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 187.

⁹⁵⁷ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 409.

⁹⁵⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s.188.

⁹⁵⁹ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 67.

⁹⁶⁰ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 305.

⁹⁶¹ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 53.

⁹⁶² Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 388.

Beyâzîd Bistâmî'ye göre Firavun eğer aç olsaydı ilahlık taslamazdı; Kârun aç kalmış olsaydı azmazdı; Sa'lebe aç olsaydı bütün lisanlarda övülürdü.⁹⁶³

Mekkî açlığın kalpte deverân eden kanı noksanlaştırıp kalbi aydınlattığını söyler. Kalbe kan girişi azalınca şeytanın giriş yolları daralmış ve kalbe te'siri azalmış olur. Ayrıca açlıkla kalbin yağı erir ve incelme ve hassâsiyet meydana gelir.⁹⁶⁴

Gazâlî fazla yemekte altı zarar olduğunu söyleyerek insanları az yemeğe dâvet eder: Allah (cc) korkusu kalbten gider, mahlûka merhamet hissi azalır, taat ve ibâdet zor gelir, hikmetli sözler kalbi yumuşatamaz, sözleri te'sir etmez ve bazı hastalıklara sebebiyet verir.⁹⁶⁵

Açlık ise kalbe gelen kanı azalttığından kalbi nurlandırır, rikkatini artırır, inkisâr ve zillet hissi verir, muhtaçları hatırlatır, şehvetleri kırar, uykuyu azaltır, ibâdete devâmı kolaylaştırır, vücûd sağlığına faydalıdır, geçim kolaylığı sağlar ve infâka sebep olur.⁹⁶⁶

Nefs-i emmâreyi kelbe benzeten Eşrefoğlu Rûmî “*Kelbini aç bırak ki sana mutî olsun!*” sözünü nakledip açlığın riyâzetteki önemine işâret ederek⁹⁶⁷ açlıktan kastın az ve helâl yemek olduğunu söyler.⁹⁶⁸

Hâsılı sûfîlerin beyanına göre az ve ölçülü yemek riyâzet için elzemdir. Hiçbir sûfî çok yemeyi tavsiye etmemiştir. Bu bakımdan nefis tezkiyesine niyetlenen sâlik az yemekle beraber helal yeme konusunda çok titiz davranmalıdır.⁹⁶⁹ Yediği eğer

---

⁹⁶³ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 409.

⁹⁶⁴ Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, C. I, s. 382.

⁹⁶⁵ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. III, s. 74.

⁹⁶⁶ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. III, s. 202.

⁹⁶⁷ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nufûs*, s. 274.

⁹⁶⁸ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nufûs*, s. 289.

⁹⁶⁹ Kehf, 18/19.

şüphelilerdence – ki haram zâten olamaz- az yemesinin nefis tezkiyesine bir faydası yoktur.

Hattâ Mâverâünnehr uluları nefis tezkiyesi ile uğraşan kişinin haram yediğinde mânen geriye dönüp kötü tabiatına avdet edeceğini söyleyerek mürdlerini vakıflarının çoğu uygunsuz olan ve helal lokmanın az bulunduğu Herat bölgesine göndermezlermiş.⁹⁷⁰

Az ve helal yemenin yanında dikkat edilmesi gereken diğer bir husus da lokmayı gafletle yememek ve gafletle pişirilen yemeği yemekten imtinâ etmektir. Çünkü mideye girenin kalbe ve kalıba te'siri vardır. Sühreverdî'nin şeyhi Ebu'n-Necîb “*Ben namaz kılar gibi yemek yerim.*” buyurarak yemeği kalp huzuru ile yediğine işâret etmiştir. Yemek esnâsında uyanıklık ve dikkatinin dağılmaması için kendisini meşgûl eden iş ve kişilere yer vermemiştir.⁹⁷¹

Şeyh Attâr (ks) nefis terbiyesinin önemli basamaklarından biri olan killet-i taâmı överek, mü'minin uyması gereken yemek yeme âdâbıyla alâkalı *Pendnâme*'de şunları söyler:

“Boğazını uzak tut ki mezeden

Kurtulasın her belâ vü bezeden” (beyt: 142)

“Şikemini etme âb u nanla pür

Hayvan gibi düzme kendine âhur” (beyt: 143)

“Gündüz az ye gerçi değilsin sâim

Fazla yeme çün değilsin behâyim⁹⁷²” (beyt: 144)

“İllet-i merdomdur zîrâ pür hôrî

Horden-i pür olur tohm-ı bîmârî” (beyt: 848)

⁹⁷⁰ Safiyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 95.

⁹⁷¹ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 427.

⁹⁷² Muhammed, 47/12.

“Meymenetsiz nefsi her kim sîr eyler

Nefs-i bedi günâhta dilîr eyler” (beyt: 141)

“Her kim olur üftâde-i ten-perver

Gâv u hâr o insâniyeti kemter” (beyt: 349)

“Ekletmeyesin hergiz tokken taâm

Ölmesin göğsünde dilin ey gulâm” (beyt: 847)

“Vakt-i cünûbda taam yemek beddir

Nezd-i hâs u âmda bu nâ-pesendir” (beyt: 738)

“Zîr-i pâya atma ki rîze-i nân

Eğer ni’met versin istersen Hüdân” (beyt: 739)

“Nefsini her türlü lezzetin (mezenin) ardından gitme sevdâsından alıkoy ki belâ ve günâha düşme tehlikesinden kurtulasın! İşkembeni su ve ekmekle doldurup kendini ahırdaki hayvanlara benzetme! Oruçlu olmasan da gündüz az ye! Çünkü çok yemek halkın illeti ve hastalıkların sebebidir.”

“Meymenetsiz nefsinin doyurup güçlendiren kimse onu günâh işleme konusunda yiğit kılar. Ten-perverlik sevdâsına düşen kimse öküz ve merkebe benzer ki insanlıktan uzaktır. Eğer kalbinin mânen ölmesini istemiyorsan tokken yemek yeme! Cünûbken de yeme ki bu huy halkın avâmı ve havâsı nezdinde makbul bir hareket değildir. Hüdâ’dan bol rızık istiyorsan ekmek kırıntılarını ayakaltına atma!”

A.II.7. Sohbet

Arkadaşlık, hem-demlik, ihtilât; konuşma, görüşüp lakırdı etme, musâhabet, birlikte oturup söyleşme, muhabbet;⁹⁷³ bir insan, hayvan, yer veya zaman olsun birine, bir şeye bedenle - ki asıl olan budur ve çoğunlukla böyle gerçekleşir – veya ilgi,

⁹⁷³ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 818.

ihitimâm ve himmetle eşlik edip asla ondan ayrılmama⁹⁷⁴ mânâsına gelen sohbet kelimesi ıstılahta Hâtemü'l-Enbiyâ Efendimiz (sav)'in mübârek dîdâr-ı nebeviyeleriyle müşerref olmak ve akvâl-i kudsiyelerini istima' ederek birlikte bulunmak saadeti⁹⁷⁵ anlamında kullanılır. Bu saadete erenlere sahâbe denir.

İsfahânî'ye göre sohbetin, ictimâ' kelimesiyle ifâde edilen diğer toplanmalardan farkı, sohbetteki toplanışın ve bir araya gelişin uzun süreli olmasıdır.⁹⁷⁶

Kuşeyrî *Risâle*'sinde sohbeti üç kısma ayırır: Hâl ve yaşça yüksek olanlarla sohbet ki aslında hizmettir. Hâl ve yaşça aşağıda olanlarla sohbet ki onlara şefkat ve rahmetle muâmele etmektir. Denk ve benzer hâlde olanlarla sohbet ki onları kendi nefesine tercih etmektir.⁹⁷⁷

Hücvirî sohbetin yâni beraberliğin tabiat ve huy üzerinde büyük bir te'siri olduğunu söyleyerek yalnızlığı mürîd için büyük bir âfet ve felâket olarak görür.⁹⁷⁸

Ebû Bekir Saydalânî şöyle der: “*Hak ile sohbet ediniz. Eğer buna gücünüz yetmezse Hak ile sohbet edenlerle sohbet ediniz ki Hak'ın sohbetinin bereketi size onlardan ulaşsın.*”⁹⁷⁹

Sühreverdî'ye göre bir şeye yakın olmak hayvan, bitki ve cansız varlıklarda bile te'sir sebebidir. Meselâ cîfeye yakın olan su ve hava zamanla bozular. Çorak yere ekilen ekin neşv ü nemâ bulmaz. Eşyâda bile görülen bu etkileşim insanda elbette daha fazla olacaktır.⁹⁸⁰ Bu sebeple hayırlı kimselerin sohbetinde bulunmak îcâb eder.

---

⁹⁷⁴ İsfahânî, *Müfredât*, s. 832.

⁹⁷⁵ Sâmî, *Kâmus-i Türkî*, s. 818.

⁹⁷⁶ İsfahânî, *Müfredât*, s. 832.

⁹⁷⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 322.

⁹⁷⁸ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 400.

⁹⁷⁹ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s.188.

⁹⁸⁰ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 337.

Horasan sûfilerinden Ubeydullah Ahrâr insanın amel ve ahlâkından cemâdın bile müteessir olduğunu belirterek gâfil birinin âsâsı yüzünden meşhur sûfî Beyazîd'ın kalbinin dağıldığını ve sohbet yapamadığını haber verir.⁹⁸¹

Ubeydullah Ahrâr “*Sâdıklarla beraber olun!*” âyetini tefsir ederken şöyle der:

“*Sâdıklarla beraberliğin iki mânâsı vardır: Biri zâhiren onların yanında olmak. Diğeri de mânâ bakımından sâdıklarla beraber olmak, yâni onlara gönül vermek, üstünlüklerini kabul etmek ve onların izinden gitmek.*”⁹⁸²

Sâlihlerle sohbetin şartından (*âdâbından*) sual eden Hücvirî'ye Ebu Kasım Cürcânî, sohbe katılanlarda bulunması gereken tevâzû ve hiçlik hâline vurgu yaparak şöyle demiştir:

“*Hazzını (ve itibârını) sohbe arama! Zîrâ sohbetteki bütün âfetlerin kaynağı herkesin sohbe kendi haz ve zevkini talep etmesidir (Yâni kendini büyük ve üstün görmesidir). Haz sâhibi için yalnızlık sohbetten daha iyidir.*”⁹⁸³

Hâsılı sohbe in'ikâs yâni sohbet edenin rûhundaki kâbiliyetlerin sâlike yansması ve aktarımı söz konusu olduğu için tüm tasavvuf ekollerinde sohbe ve özellikle mürşidin sohbetine önem verilmiş ve mürîdlerin muayyen vakitlerde mürşidin ve onun belirlediği ehil kimselerin etrâfında sohbet için toplanmalarına özen gösterilmiştir. Özellikle Nakşîliğe ismini veren büyük mürşid Bahaddin Nakşibend “*Tarîk-ı mâ bâ suhbetest!*” (*Yolumuz sohbetledir!*) buyurarak, sohbeti Nakşî ekolünün ana düstûru kılmıştır.⁹⁸⁴ Bu bakımdan seyr u sülûkta olanlar için sohbet çok önemli ve elzemdir.

---

⁹⁸¹ Safiyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 317.

⁹⁸² Safiyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 302.

⁹⁸³ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 401.

⁹⁸⁴ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 441.

Sâdece sohbet hâdisesi bile tasavvufun sanıldığıının aksine uzleti değil ictimâileşmeyi teşvik ettiğinin en bâriz misâlidir. Hattâ Nakşibend Hazretleri, sohbetin terkinin yolun terki olarak addetmiştir.⁹⁸⁵

Şeyh Attâr (ks) seyr ü sülûkun ana düsturlarından olan sohbet ile ilgili *Pendnâme*’de şunları söyler:

“Her kim kömür ocağında dolanır

Dumanından câmesi siyah olur.” (beyt: 776)

“Attâr dükkânına⁹⁸⁶ kim olur karîb

Bûy-i hûşdan bulur kendine nasîb” (beyt: 777)

“Karga fâriğ olur çün bûy-ı gülden

Nefret eder muhabbet-i bülbülden” (beyt: 357)

“Dâimâ ol muhibbân-ı hem-nişîn

Rûy-ı a’dâ ile olmasın işin” (beyt: 320)

“Bir kimse kömür ocağında dolanırsa elbisesi dumandan siyah olur. Kimde attâr dükkânına yakın olursa mislerin hoş kokusundan nasîb bulur. Karga gül kokusundan hoşlanmadığı gibi bülbülle beraber olmaktan da nefret eder. Sen her zaman dostlarınla beraber ol ki bed-asl olanların yüzünü görmemiş olursun.”

A.II.7. a. Sohbet-i Sâlihân

Kuran’da fesad kelimesinin zıddı olarak kullanılan⁹⁸⁷ ve bir nesnenin îtidâl üzere olması, doğru, dürüst, âdil, erdemli olma, bozulmama, düzenli bir durumda olma

---

⁹⁸⁵ Hânî, *Âdâb*, s. 71.

⁹⁸⁶ Bu beyitteki “attâr kükkânı” ibâresinde tevriye düşünülebilir. Beyit ilk okunduğunda attâr dükkânı ifâdesinden güzel kokular satılan mekân anlamı çıkarılmaktadır. Fakat bu ifâde “Şeyh Attâr’ın sohbet meclisi” şeklinde yorumlanmaya da uygundur.

⁹⁸⁷ A’raf, 7/ 56.

veya gelme, iyileşme, iyiye doğru gitme gibi anlamlara gelen salah kelimesinden türetilen sâlih, ıstılahta dinin evâmîr ü nevâhîsine tatbik-i hareket eden, a'mâl-i sâlihâ sahibi, ehl-i takvâ, müttakî⁹⁸⁸ anlamında kullanılır.

Sührevedî'ye göre hüzünlü kimseye nazar eden mahzûn, neşeli kimseye nazar eden mesrûr olur. Bu bakımdan sâlihânın sohbetinde bulunup onlara nazar etmenin bile insana faydası vardır. Çünkü insan iyi veya kötü her şeye ünsiyet peydâ etme kabiliyetine hâizdir.⁹⁸⁹

Âdâb müellifi Hânî âsîlerin yüzüne bakmanın göz ve basîret körlüğüne sebep olup kalbi katılaştırdığını, sâlihlerin yüzüne bakmanın ise kalbe ferahlık verdiğini belirterek sâlihlerin sohbetinde bulunmayı tavsiye eder.⁹⁹⁰

Ubeydullah Ahrâr'a göre sâlihlerin sohbetine gelen kişinin onların rahmet ve şefkat nazarını üzerine çekip müstefîd olabilmesi için kendini gayet âciz ve (*mânen*) müflis gösteren bir hâl takınması gerekir.⁹⁹¹

Hâsılı sâlihlerle beraberlik sâlike mânevî güç ve motivasyon sağlar. Onların üstün karakterinden müspet olarak etkilenen sâlik, nefis ile mücâdelede güç kazanır.

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'de sâlihlerle beraberliğin ve sohbetin faydaları hakkında şunları söyler:

“Mütevâzî ol ve ol ehl-i edeb

Sobhet-i perhizkârânı et taleb” (beyt: 456)

“Tiryâk gibidir dünyâda dânyân

Kâtildir zehr gibi ey hâce nâdân” (beyt: 458)

---

⁹⁸⁸ Sâmî, *Kâmus-i Türkî*, s. 810.

⁹⁸⁹ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 337.

⁹⁹⁰ Hânî, *Âdâb*, s. 125.

⁹⁹¹ Safiyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 339.

“Halk-ı merdom tiryâkden bulur necât

Nasıl olsun zehir insana hayât” (beyt: 459)

“Hem-nişîn-i sâlihân ol ey peser

Rind u kallâşdan eyleyesin hazer” (beyt: 778)

“Sâlih ol sen sohbet-i sâlihânla

Tâlih olursun nişîn-i bedânla” (beyt: 782)

“Her kim olur sâlihânın hem-demi

Olur harîm-i Rahmân’ın mahremi” (beyt: 783)

“Kalmak için melâmetten emânda

Hem-nişîn ol dâimâ sâlihânla” (beyt: 495)

“Kaçmayasın peser ehl-i ulûmdan

Kurtulasın tâ ki nâr-ı semûmdan” (beyt: 632)

“Gayr-ı dervîşânın olma nişîni

Kudretince gıybet etme işânı” (beyt: 161)

“Ey peser, mütevâzî ve edepli ol! Dünyânın ve içindekilerin fitnesinden sakınanların (perhizkârân) sohbetinde bulun! Ulemâ ve urefâ maddî ve mânevî hastalıkların tiryâki gibidir. Nâdân u câhil de zehir gibi kâtildir. İnsanlar için hayat tiryâktedir zehirde değildir.”

“Ey peser, salihlele beraber ol ve günahkâr (rind) u müflisten (kallâş) uzak dur! Çünkü sâlihlerin sohbetine devâm edersen sâlih olursun, kötülerle dostluk kurarsan fâsık (tâlih) olursun.”

“Sâlihlerin sohbetine devâm eden Rahmân’a kurbiyet kazanır. Onlarla beraberlik hüsn-i şehâdete vesîle ve melâmete engeldir.”

“Ey peser, ilim ehline yakın ol ve cehennem ateşinden kurtul! Dervîşlerden gayrısıyla arkadaşlık yapma ve dervîşleri gıybet etme!”

A.II.7. b. Sohbetinden Kaçılacak İnsan Tipleri

Horasan sûfilerinden Ubeydullah Ahrâr bigânelele yâni anlayışsızlarla sohbetin kalbe fütûr ve rûha dağınıklık verdiğini belirterek bu hususta dikkatli olmayı tavsiye eder.⁹⁹² Hevâsına tâbî olduğu için sohbet ettiği kimsenin vaktini telef edenlerden uzak durulmasını öğütler.⁹⁹³

Nasıl ki sâlihlerin sohbetinden kalb müspet olarak etkilenirse, fâsıkların sohbetinden de menfî olarak etkilenir. Bu bakımdan sâlik bebaber zaman geçireceği insanların mânevî zarâr ve faydasını anlayabilecek firâsette olmalı ve maddî mânevî zarârı dokunacak insanlardan uzak durmalıdır.

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'de sohbet edilmeye ve beraberliğe lâayık olmayan insan tipleriyle ilgili mü'minleri ikâz ederek şunları söyler:

“Cânib-i zâlîme olmasın meylin

A'zâsı olursun yoksa ol heylin”⁹⁹⁴ (beyt: 779)

“Yürü ehl-i zulümden kaç ey fakîr

Olmayasın âteş-i tîzde hakir” (beyt: 780)

“Sohbet-i zâlim besân-ı âteştir

Ol ki halk-âzâr u tond u ser-keştir” (beyt: 781)

“Sırrını ifşâ ederse her kim ki

Ol ebleh bâtulın olma hem-demi” (beyt: 538)

“Ber hazer ol böyle kimseden zinhâr

Zârın olmasın cihânda tâ bisyâr” (beyt: 540)

“Her kim olursa yârân-ı münkerân

Nasıl bulur azâb-ı Hak'dan emân” (beyt: 808)

⁹⁹² Safiyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 317.

⁹⁹³ Safiyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 336.

⁹⁹⁴ Enâm, 6/68.

*“Uzak dur sen muhtekirdir ol sûd-hôr
Ehl-i ribâdır dîşman-ı Kirdikâr” (beyt: 536)*

*“Ehl-i dînyâyı mânâda morde san
Tâ ki olma hem-nişîn-i mordegân”⁹⁹⁵ (beyt: 647)*

*“Mordegândır ağniyâ-yı rûzigâr
Mordegânla sohbetten eyle firâr”⁹⁹⁶ (beyt: 287)*

*“Pîş-i tevângerde banzeme tâka
Tâ ki yarlık yapma ehl-i nifâka” (beyt: 212)*

*“Perhîz eyle ikisinden ey hûş-yâr
Tâ ki olma rûzigârda nikbet-dâr” (beyt: 486)*

*“Estîze yüzlüyse eğer bir dîşmân
Firâr et sohbetinden dost ki nâdân” (beyt: 487)*

*“Kendini nezd-i dîşmandan dûr eyle
Nâdânsa yârin onu mehcûr eyle” (beyt: 488)*

*“Her kim ârî ise hüsni ü hayâdan
Hâcet için gitme uzak dur ondan” (beyt: 646)*

*“Nâ-cinsân ile nişîn olan âdem
Az görür onlardan dostluk ve hem-dem” (beyt: 356)*

*“Sohbet-i nâ-cinsân sana cân-kâhtır
Cümle âkilân bu hâle âgâhtır” (beyt: 358)*

---

⁹⁹⁵ Fâtır, 35/22.

⁹⁹⁶ Ebû Osman Mağribî: *“Her kim sohbet-i tevângerânı sohbet-i dervîşâna tercih ederse, Allah(cc) onu kalb ölümüne mübtelâ kılar.”* bk. Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 87.

“Nazarına gelse nâ-cins kıl hazer

Güzâr eyle ondan çün bâd ey peser” (beyt: 359)

“Kurbet-i sultân u ülfet-i bedân

Rağbet-i dünyâ vü sobet-i zenân” (beyt: 114)

“Âteş-i süzandır kurbet-i sultân

Helâk-i cân olur ülfet-i bedân” (beyt: 115)

“Müdbirliktir vermek câhile zeri

Ebleh ile meşverettir diğeri” (beyt: 322)

“Her kim eyler ebleh ile meşveret

Gom-reh eder onu şeytan vurur ket” (beyt: 325)

“Eblehin kârına sen az karış az

İş buyursan da etme fazla nevâz” (beyt: 485)

“Tâlib olma sen sohbet-i zenâna

Sırrını dahî söyleme işâna” (beyt: 471)

“Bedden eminlik hatâ-yı dîgerdir

Sohbet-i sıbyân bundan da beterdir” (beyt: 409)

“Ey fakîr, zâlimlere meyl edip onlarla berâber olursan onlardan sayılırsın ve cehennemde hor ve hakîr kalırsın. Zulüm ehlinde kaç ki onların sohbeti cehennem ateşi gibidir. Çünkü onlar halkı inciten kaba ve serkeş bir topluluktur.”

“Sırrını ifşâ eden kimsenin sohbetinde bulunma ve onun hem-demi olma! Çünkü o ebleh (ahmak) dünyâda sana çok zarar verir ve seni sıkıntıdan inletir.”

“Çirkin ve kötü işle yapanların sohbetinde olursan ateşten kurtulamazsın! Fâizciden uzak dur! Çünkü o fayda yiyici Allah (cc) düşmanıdır.”

“Ehl-i dünyâ olan zamânın zenginleriyle hem-nişîn olma ki onlar mânâda ölüdür. Ölü ile sohbet etmekten kaçın!”

“Zenginlerin önünde dünyâlık hâcet için iki büklüm olma! Nifak ehli ile musâhabette bulunma!”

“Ey akıllı kimse, şu ikisinden uzak dur da dünyâda başına belâ gelmesin; biri inatçı düşman diğeri nâdân dost! İnatçı düşmandan sen uzak ol! Nâdân olan dostu da sen kendinden uzaklaştır!”

“Hayâsızın sohbetinden uzak dur ve bir şey talep için yanına gitme!”

“Nâ-cins (alçak, soysuz) ile sohbette bulunursan onlardan dostluk göremezsin. Cümle ehl-i firâset bilir ki nâ-cinsle musâhabet insanın canını eksiltir ve rûhunu karartır. Onlarla sohbet bir tarafa yolda giderken kazâra nazarın değse gözüünü çevir ve rüzgâr gibi hemen ondan uzaklaş!”

“Sultanla musâhabet ve kötülere ülfet; dünyâyâ rağbet ve kadınlarla sohbet insan için çok tehlikelidir! Çünkü sultana yakın olmak yakıcı bir ateş gibidir ki ne zaman parlayıp alev alacağı meçhûldür. Kötülere muhabbet de insanın canı için helâk sebebidir.”

“Değerini bilmeyen câhile sim ü zer vermek nasıl ahmaklıksa, eblehin meclisinde bulunup onunla istişâre etmek öyle ahmaklıktır. Ebleh ile meşveret edeni div-i mel’ûn (şeytan) Hak yoldan çabucak çıkarır. Eblehin işine çok karışma ki sana zararı dokunmasın. İşin düştüğü zaman da ona fazla iltifat etme ki cüreti artmasın.”

“Kadınlarla sohbet meyletme ve onlara râzını söyleme. Kötü ahlâklıdan emin olmak nasıl ahmaklıksa, sıbyanlarla düşüp kalmak ve onların sohbetine meyl etmek ondan daha beter bir ahmaklıktır.”

A.II.8. Tefrîd ü Tecrîd

Birey, kişi, çift olmayan, tek gibi anlamlara gelen ferd kelimesinden türetilen tefrîd tasavvuf ıstılâhında dünyâdan (*kalben*) ayrılıp yalnız Allah (cc) ile meşgul

olmak,⁹⁹⁷ Hakk'ı müşâhede etmek ve O'nunla birlikte hiçbir şeyi görmemek,⁹⁹⁸ Hakk'ı şânına yakışmayan vasıflardan tenzih ederek O'nu ferd ve eşsiz olarak müşâhede etmek⁹⁹⁹ mânâsında kullanılır.

Tecrîd ise soyma, ta'riye etme, bir tarafta tutma ve ayırma demektir ki tasavvuf ıstılâhında mâsivâyı kalb ve zihinden ihrâc u teb'îdle Cenâb-ı Hakk'a rabt-ı kalb etmek,¹⁰⁰⁰ zâhiri mal ve mülkten, bâtını karşılık bekleme anlayışından arındırmak ve (*maddî mânevî hiçbir şeye*) mâlik olmamak¹⁰⁰¹ anlamında kullanılır.

Eşrefoğlu Rûmî'ye göre tecrîd, zâhirini dünyâlıktan soyutlayıp uzaklaştırmakla gerçekleşir. Tefrîd ise gönlü iki cihânın hayr u şerrinden kesip zikrullâha aralıksız devam ederek Hak yoluna yönelmekle gerçekleşir.¹⁰⁰²

Sühreverdî mahlûkâtтан tecerrüd edip Allah (cc) ile baş başa kalan kimseye, Allah (cc)'ın hikmet ve kudret kapılarını dilediği gibi açacağını söyler.¹⁰⁰³ Kelâbâzî ise tecrîdi kulun nâil olacağı makâm ve hâlleri kalbinden bile geçirmemesi olarak târif eder.¹⁰⁰⁴

Sühreverdî'ye göre tecrîd kulun yaptığı işlerde bütün gâye ve garazlardan ârî olması, kendine gelen şeylerde dünyevî ve uhrevî hiçbir sebebe bakmaması ve Allah (cc)'ın azamet ve kudretinin kendisine keşfedilmesidir.

---

⁹⁹⁷ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 421.

⁹⁹⁸ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 144.

⁹⁹⁹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 347.

¹⁰⁰⁰ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 381.

¹⁰⁰¹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 347.

¹⁰⁰² Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nufûs*, s. 496.

¹⁰⁰³ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 194.

¹⁰⁰⁴ Göktaş, *Hicrî IV. Asır Buhâra'da Tasavvuf*, s. 320.

Tefrîd ise kulun kendisine gelen şeylerde nefsinin görmeyip bunları Allah (cc)'ın lütuf ve himmeti olarak bilmesidir. Yâni tecrîd muhib ile mahbûb arasındaki ağıyarı ortadan kaldırır, tefrîd ise muhib ile mahbûb arasındaki nefsi ortadan kaldırır.¹⁰⁰⁵

İbn-i Kayyım Cezviyye mukaddes Tuvâ Vâdisi'nde Hz. Mûsâ (as)'ya hitâben “...haydi nalinlerini çıkar.” (Tâhâ; 20/12) emr-i ilâhîsinin tecrîdle alâkalı olduğunu söyler. Allah (cc) Hz.Mûsâ (as)'nın nalinlerinden soyutlanıp tecerrüd etmesini, oraya girebilmesi için şart koşmuştur. O halde bâzı yerlere girebilmek ve makâmlara yükselebilmek için tecerrüd gereklidir. Bu bakımdan Allah (cc)'ın huzûruna vâsıl olmak isteyenler için kalbten mâsivânın silinmesi ve Allah (cc)'tan başka hiçbir şeyin bırakılmaması gerekir.¹⁰⁰⁶

Cezviyye'ye göre tefrîd ise “Hiç kuşkusuz Allah apaçık Hakk'ın kendisidir.” (Nûr; 24/25) âyetinde ifâde edildiği gibi gün gibi âşikâr olan Hakk'ı tercih edip O'na yönelmek sûretiyle tekliğini kabul etmektir.¹⁰⁰⁷

Hâsılı tecrîd ağıyardan yâni mâsivâdan kalben alâkayı ve irtibatı kesmek; tefrîd ise kalbin alâkasını ve muhabbetini dünyâ ve âhireti de unutarak eşsiz olan Hakk'a yönlendirmektir. Yâni tecrîd “nefy”, tefrîd “isbât”tır. Tecrîd “lâ ilâhe”dir, tefrîd “illallâh”tır.

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'nin “*Tefrîd ü Tecrîdin Beyânı*”¹⁰⁰⁸ bölümünde tefrîd ve tecrîd hâlini şu şekilde îzâh eder:

“*Terk-i da'vâ demek tecrîd ey peser*

Fehm et ki sen tefrîd nedir ey peser?” (beyt: 766)

---

¹⁰⁰⁵ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 654.

¹⁰⁰⁶ Cezviyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, C. III, s. 1311.

¹⁰⁰⁷ Cezviyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, C. III, s. 1315.

¹⁰⁰⁸ Behcet, *Nüzhetü'l-İhvân*, s. 460.

“Aslı tecrîdin vedâ-yı şehvettir

Belki külli inkitâ-ı lezzettir” (beyt: 767)

“Verirsen ger bir kez şehvete talak

Olursun ân zaman tefridde sen tâk” (beyt: 768)

“Eğer mevcûdâtтан kesersen ümîd

O an olursun tefridden müstefîd” (beyt: 769)

“İ’timâdın olursa yalnız Hakk’a

Ulaşır cânın tefrîd-i mutlaka” (beyt: 770)

“Terk-i dünyâ eyle seç âhireti

Çıkar tenden libâs-ı fâhireti” (beyt: 771)

“Ger bulursan saadetten bir makâm

Sâhib-i tecrîd olursun ve’-selâm” (beyt: 772)

“Hak için ukbâdan dest-şûy ol bırak

Ki versinler sana tefrîdden sebak” (beyt: 773)

“Ger istersen safâ ehl-i tecrîd ol

Sâhib-i hıredsen ger ehl-i dîd ol” (beyt: 765)

“Yürü mücerred ol dâim ferdî ol

Tâ ki her tepeye konan gerdî ol” (beyt: 774)

“Ey peser, tecrîd dâvâyı terk etmek demektir. Tefrîdin ne olduğunu sen anla!

Tecrîdin aslı şehvete vedâ etmektir. Belki de tüm nefsin lezzetlerinden kurtulmaktır.

Şehvetini boşar ondan yüz çevirirsen tefrîdde sen tek ve yektâ olursun.”

“Tefrîdden istifâde etmek istiyorsan yaratılmışlardan ümîdi kesmek gerekir.

Sâdece Hakk’a dayanıp güvenirsen tefrîdin hakîkatine ulaşırsın.”

“Dünyâyı terk et ve âhireti seç! Teninden ve nefsinden övünme elbisesini çek

çıkar! Tecrîd sâhibi olmak saadet-i ebedîden bir makâm bulmak demektir. Sâdece

dünyâdan değil âhiretten de el çek ki sana tefrîdden ders versinler.”

“Kalp safâsı istersen tecrîd ehli ol! Eğer akıl sâhibi isen ehl-i did (müşâhede ehli) ol! Dâimâ halktan (kalben) uzaklaş ve mücerred ol ki he tepenin zirvesine konan toz gibi yücelerde mekân tut!”

B. TAHAKKUKA DÂİR KAVRAMLAR

Tahakkuk lügatta sahîh ve hakîki olduğu zâhir olma, hakîkati meydana çıkma anlamına gelmektedir. Seyr u sülûk netîcesinde sâlikte meydana gelen yâni tahakkuk eden mânevî hâllerle alâkalı *Pendnâme*’de ismi geçen kavramlar şunlardır:

B.I. KALBÎ ve VİCDÂNÎ KAVRAMLAR

B.I.1. Havf

Havf, varsayılan, şüphelenilen veya hakkında bilgi sahibi olunan bir emâreden hareketle nâhoş, kötü, fenâ ya da iğrenç bir şeyin vuku bulacağını beklemek ve ummak demektir.¹⁰⁰⁹ Zıddı emandır.

Tasavvuf ıstılâhında ma’siyet ve itaatsizlikten kendini geri tutup, sakınıp ya da uzak durup taat ve ibâdetleri gerçekleştirmenin yollarını arama,¹⁰¹⁰ Allah (cc)'in kahrından korkarak dinde sâbit olma, günâhlardan utanarak üzüntü duyma¹⁰¹¹ gibi anlamlarda kullanılır.

Avamın korkusu cezâ ile havasın korkusu ise heybet ve yüceltmeyle alâkalıdır.¹⁰¹²

Cemâdâtta bile olan¹⁰¹³ Allah korkusu müslüman olmanın gereğidir¹⁰¹⁴ ve enbiyâ¹⁰¹⁵ ve ulemâda¹⁰¹⁶ kemâl hâindedir.

---

¹⁰⁰⁹ Isfahânî, *Müfredât*, s. 524.

¹⁰¹⁰ Isfahânî, *Müfredât*, s. 524.

¹⁰¹¹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 199.

¹⁰¹² Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 238.

¹⁰¹³ Bakara, 2/74.

¹⁰¹⁴ Tevbe, 9/13.

¹⁰¹⁵ Ahzâb, 33/39.

Azâbından kurtuluş olmadığını¹⁰¹⁷ ve yalnızca kendisinden korkulması gerektiğini¹⁰¹⁸ vahyeden Allah (cc), yalnızca kendisinden korkanlara da iki cennet vaad etmektedir.¹⁰¹⁹

Efendimiz (sav) her hâlükârda Allah (cc)'tan korkmayı ve günâh işlememeyi tavsiye etmiş, beşeriyet îcâbı bir günâh işlenirse akabinde o günâhı mahvedecek bir iyilik yapmayı tavsiye etmiştir.¹⁰²⁰

Havfin diğer korkulardan farkı uzaklaştıran değil bilakis yaklaştıran bir korku olmasıdır. Ebu'l-Kâsım Hakîm “*Kim bir şeyden korkarsa ondan kaçır. Yüce Allah'tan korkan ise O'na koşar.*” buyurur.¹⁰²¹

Kuşeyrî'nin şeyhi Ali Dekkâk (ks) havfi yâni ilâhî korkuyu havf¹⁰²², haşyet¹⁰²³ ve heybet¹⁰²⁴ şeklinde tasnif ederek her biri için bir âyeti delil gösterir.¹⁰²⁵

Kuşeyrî de mürîdin hâllerinden olarak gördüğü havfin, ârifteki kabz halinin iz düşümü olduğunu ve noksanlık sayıldığını belirterek şöyle bir îzah yapar:

---

¹⁰¹⁶ Fâtır, 35/28.

¹⁰¹⁷ Burûc, 85/1.

¹⁰¹⁸ Bakara, 2/40.

¹⁰¹⁹ Rahmân, 55/ 46.

¹⁰²⁰ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 77.

¹⁰²¹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 174.

¹⁰²² “*Eğer mü'min iseniz benden korkun(hâfûnî).*” (Âl-i İmrân, 3/175) âyeti îmânın şartı ve tabî sonucu olan havfi işâret eder.”

¹⁰²³ “*Kulları içinde Allah'tan gerçek mânâda âlimler korkar(yehşâ).*” (Fâtır, 35/28) âyeti ilmin şartı olan haşyeti işâret eder.”

¹⁰²⁴ “*Allah sizi kendisinden sakındırır(yuhazziruküm).*” (Âl-i İmrân, 3/28) âyeti de ma'rifetin şartı olan heybeti yâni Allah'ın azametinden çekinmeyi işâret eder.”

¹⁰²⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 174.

“(Havf mânâsı itibâriyle gelecekle alâkalı olduğu için) korkan kimse ilerideki bir vakte gözünü dikmiş durumdadır. Hâlbuki sûfi içinde bulunduğu vaktin hakkını vermeye çalıştığından gözünü geleceğe dikip önündeki işi ihmâl etmez.”¹⁰²⁶

Muhâsibî’ye göre havf Rabb’in hoş görmediği şeylerden olan zevkin apar topar elde edilmesini geciktirir.¹⁰²⁷

Hâtem-i Esâm hangi hâlde olursa olsun Allah (cc)’in mekrinden ve azâbında emin olmamak gerektiğini belirterek şu misalleri verir:

“Güzel ve hayırlı bir yerde yaşadığına aldanma; Hz. Âdem’in başına ne geldiyse cennette geldi. Çok ibâdetine güvenme: İblis uzunca bir ibâdet ve kulluktan sonra ilâhî huzurdan kovuldu. Çok ilmine de aldanma: İsrâiloğullarından Bel’am ism-i âzâmı bilen büyük âlim olmasına rağmen başına neler geldi. Sâlihleri görmekle de aldanma: Efendimiz (sav)’den daha yüce ve kıymetli bir kimse yokken onu gören nice kâfir akraba ve düşmanları fayda bulmadı.”¹⁰²⁸

Serrâc’a göre havf hâli kurbiyetle alâkalıdır. Allah (cc)’a yakın olup O’nun azametini, heybetini, kudretini ve celâlini müşâhede eden bâzı velîlerde bu hâl havfi ortaya çıkarır.¹⁰²⁹

Mekkî ma’rifet ehlinin havfin recâdan daha üstün olduğu konusunda ittifak ettiğini söyler.¹⁰³⁰ O’na göre havf ilim makâmlarından. İmânı olanın Allah (cc)’tan korkusu mutlakâ olur. Fakat korkunun derecesi Allah (cc) yakınlıkla alâkalıdır. Havfin

---

¹⁰²⁶ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 175.

¹⁰²⁷ Muhâsibî, *Er-Riâye*, s. 213.

¹⁰²⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 177.

¹⁰²⁹ Serrâc, *El-Lüma’*, s. 58.

¹⁰³⁰ Mekkî, *Kûtu’l-Kulûb*, C. II, s. 262.

ilk derecesi de kulun her zaman nefsinı hesâba çekmesi, murâkabe hâlinde olup şüphelilerden çekinmesidir.¹⁰³¹

O'na göre gerçek havf halkın zannettiği gibi kızma, bağırma, kökünü kazıma, yakma değildir. Âlimlere göre havf sağlam bir ilmin ve doğru bir müşâhedenin adıdır. İlmin hakîkati ve sıdka dayalı bir yakîn hâlidir.¹⁰³²

Sühreverdî gerçek havfı Allah (cc)'tan başkasından korkmamak olarak târif eder. Yâni korktuğundan nefsi için değil, Allah (cc)'ın azametini hissettiği için korkmaktır.¹⁰³³

Muhabbete ulaşmak için havfı basamak olarak gören Zünnûn muhabbet kadehinden içmenin şartını havf hissi ile kalbi sulamaya bağlar.¹⁰³⁴

Hâsılı havf Allah (cc)'ın cemâl sıfatlarının yanında celâl sıfatlarını da hatırlama hâlidir. O Rahmân'dır fakat aynı zamanda Kahhâr'dır. O Muiz'dir fakat aynı zamanda Muzil'dir. O Afuv'dur fakat aynı zamanda Müntakîm'dir. Kul Allah (cc)'ı ne kadar çok tanırorsa havfı o kadar fazla olur.

Havf avâmın anladığı mahlûk korkusundan farklıdır. Çünkü bir mahlûktan korkan ondan kaçır. Fakat Allah (cc)'tan havfeden O'na daha çok yaklaşmanın yollarını arar.

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'de mü'minde bulunması gereken havf hâli ile ilgili şunları söyler:

“Üç şeyde kurtuluş vardır şüphesiz

Yâdında tut söyleyeyim ey azîz” (beyt: 281)

---

¹⁰³¹ Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, C. II, s. 360.

¹⁰³² Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, C. II, s. 398.

¹⁰³³ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 618.

¹⁰³⁴ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 619.

““Evvelen hayf etmektir zü'l-Celâl'den
Aramaktır nafakayı helalden” (beyt: 282
“Hüdâ'dan korkmayana azab haktır
Mü'min değil o kâfir-i mutlaktır” (beyt: 126)
“Hakikat yolunda her kim sâliktir
Hakk'ın azâbından hayfa mâliktir” (beyt: 790)
“Din tutmaz Hak'tan hayf etmeyen kişi
Âkil değildir her kim yoksa işi” (beyt: 822)
“Hakk'ın azâbından korkusuz olma
İncitme kimseyi hakkını alma” (beyt: 267)
“Cebbâr olan Hak'tan kork sen ey din-dâr
Akl-ı nâ-hemvârından ol sen şerm-dâr” (beyt: 821)
“Hüdâ'dan kork düşmandan olma tersân
Mahlûk korkusundan bulasın emân” (beyt: 423)
“Her kimin hayfi olmaz zü'l-Celâl'den
Hüdâ onu korkutur her bir şeyden” (beyt: 652)
“Her kim korkar kahr-ı Hüdâ'dan hemân
Cümle halk ondan çekinir bî-gümân” (beyt: 514)
“Sadaka ver âşikâre vü nihân
Tâ bulasın kahr-ı Hüdâ'dan emân” (beyt: 817)
“Hayf et Hüdâ'dan her dâim ters-gâr ol
Ye's etme rahmetinden ümid-vâr ol” (beyt: 454)

“Ey azîz, dünyâ ve âhiret restgârlığı yâni kurtuluşu için öncelikli şart Celâl
sâhibi olan Allah (cc)'in azâbından korkmaktır.”

“Hakk’ın azâbından havfı olmayanın dîni, meşgalesi olmayanın da aklı yoktur!
Hakikat yolunda sâlik olan yürüyen ve yol alan kişinin kalbinde Allah (cc) korkusu
mutlakâ vardır.”

“Hakk’ın azâbından kork ve kimsenin hakkını alma! Kısa olan beşerî aklından
şerm-dâr (utangaç) ol ve ukelâlık yapma!”

“Düşmanından değil Allah (cc)’tan kork! Allah (cc)’tan korkan kişide
mahlûkât korkusu olmadığı için herkes ondan korkar ve çekinir.”

“ Hakk’ın kahr u azâbından kurtulmak için açıkta ve gizlide sadaka ver ki
kahr-ı Hüda’dan emin olasın.”

“Allah (cc)’ın azâbından korkmakla beraber cehenneme düşeceğim diye
üzülme ve rahmetinden de ümitvâr ol!”

B.I.2. Recâ

İçinde bir meserretin, sevincin veya mutluluk sebebinin bulunacağı bir şeyin,
bir olayın meydana gelmesini iktizâ eden bir zan,¹⁰³⁵ emel, ümid, umma¹⁰³⁶ anlamına
gelen recâ havfin zıddı bir histir.

Tasavvuf ıstılâhında Hakk’ın fazl u ihsânını görerek ve *Kur’an* diliyle saydığı
ni’metleri bilerek Allah’ın sevap ve rahmetinden ümidvâr olmak anlamında
kullanılır.¹⁰³⁷

Bazılarına göre recâ zayıf sâliklerin hâlidir. Çünkü bir şeye ümit o şey
bulunmazken söz konusu olduğu için, müşâhede ve huzur ehline göre ümit zayıflık

¹⁰³⁵ Isfahânî, *Müfredât*, s. 602.

¹⁰³⁶ Sâmî, *Kâmus-i Türkî*, s. 659.

¹⁰³⁷ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 210.

alâmeti sayılır. Ayrıca Hakk'ın irâdesine bilâ kayd u şart teslim olanın ümitle işi olmaz.¹⁰³⁸

Bazıları da recâyı ilerideki bir zaman dilimine ait olmasından dolayı eksiklik görür. Çünkü sûfi içinde bulunduğu ânın hesâbını tutan ibnü'l-vakt olmalı, hatta vakte vukûfiyet yönünden ebu'l-vakt olmalıdır.

Recâ Allah (cc)'ın cemal, havf ise celal sıfatlarının tezâhürüdür. Rahmân sıfatından havf edilmediği gibi Kahlâr sıfatından da recâ edilmez.

Allah Rasûlü (sav) bir hadis-i şeriflerinde mü'minlere Allah (cc)'a karşı hüsn-i zan besleyerek yâni recâ hâlindeyken vefât etmelerini tavsiye etmiştir.¹⁰³⁹

Allah (cc), rahmetinin kulun işlediği günahlar da dâhil her şeyi kuşattığını¹⁰⁴⁰, bu sebeple rahmetinden hiç kimsenin ümit kesmemesi gerektiğini bildirmekte¹⁰⁴¹ ve kullarını recâ hâlinde olmaya dâvet etmektedir.

Kullukta itidal havf ve recâ dengesiyle sağlanır. Bu dengeye beyne'l-havf u ve'r-recâ denir. Kul kalbinde havf ve recâ arasında bir his taşımalı, Allah (cc)'ın rahmetini ümîd edip¹⁰⁴² azâbından korkarak taat¹⁰⁴³ ve duâ etmelidir.¹⁰⁴⁴

Allah (cc) *Kuran*'da önce rahmetiyle ümitlendirip recâyâ sevk ederken hemen arkasından azâbıyla korkutup havfi hatırlatmaktadır.¹⁰⁴⁵ Çünkü hiç kimse mahşer günündeki hâlinde bu dünyâdayken emîn değildir.¹⁰⁴⁶

---

¹⁰³⁸ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 262.

¹⁰³⁹ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, s. 332.

¹⁰⁴⁰ A'raf, 7/156.

¹⁰⁴¹ Yûsuf, 12/ 87.

¹⁰⁴² Zümer, 39/53.

¹⁰⁴³ Secde, 32/ 16.

¹⁰⁴⁴ A'raf, 7/56.

¹⁰⁴⁵ Hicr, 15/ 49-50.

Havf u recâ dengesini Rûzbârî şöyle açıklar: “*Korku ve ümit bir kuşun iki kanadı gibidir. Kuşun kanatları eşit seviyede olunca uçuşu güzel olur. Biri noksansa uçuşu düşük olur. Her iki kanadı yoksa kuş ölüm sınırında demektir.*”¹⁰⁴⁷

Sûfilerden biri de “*Mü’minin havf ve recâsı tartılsa birbirine eşit gelir.*” diyerek bu konuda dengeye işaret etmektedir.¹⁰⁴⁸

Sehl hoş bir teşbihle havfı erkeğe recâyı dişiye benzeterek îmânın hakikatlerinin bu ikisinin meczolmasından ortaya çıktığını söyler.¹⁰⁴⁹

Muhâsibî’ye göre kul sevap ve cezaya yâni havf ve recâyâ muhâtap olmazsa kalbi tutkuların terkine râzı olmaz, nefsi kendine itici gelen şeylere -ki bunlar rûhun gıdâlarıdır- katlanmaz.¹⁰⁵⁰

Serrâc, recâ ve muhabbetin havfı gerektirdiğini söyleyerek havf ve recâ konusunda Ahmet b. Atâ’nın şu sözünü nakleder:

“*Havf ve recâ nefsin iki dizginidir ki o sâyede nefis doğru yolda olmayı ve emniyeti kendinden bilmez; ümitsizlik ve ye’s’e de kapılmaz.*”¹⁰⁵¹

Kuşeyrî’ye göre recâ, kalbin ileride olacak sevimli ve güzel bir şeye bağlanmasıdır ve boş temenniden farklıdır. Çünkü boş temenni sahibine tembellik verir ve onu gayrete sevk etmez. Hâlbuki recâ sâhibi aksine ulaşmak istediği şeyin çaba ve gayretini gösterir.¹⁰⁵²

---

¹⁰⁴⁶ Âl-i İmrân, 3/106.

¹⁰⁴⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 179.

¹⁰⁴⁸ Sühreverdî, *Avârifü’l-Meârif*, s. 620.

¹⁰⁴⁹ Sühreverdî, *Avârifü’l-Meârif*, s. 618.

¹⁰⁵⁰ Muhâsibî, *Er-Riâye*, s. 212.

¹⁰⁵¹ Serrâc, *El-Lüma’*, s. 61.

¹⁰⁵² Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 179.

Mekkî'ye göre recâ aşırı derece istekli ve ümitli olarak Allah (cc) hakkında hüsn-i zan besleme ve O'ndan güzel şeyler bekleme makâmıdır. Havf ve recâ birbirine bağlıdır. Havfi tanımayan recâyı da tanıyamaz. Kulun recâsı havfi derecesinde gerçekleşir ve ehl-i recâ olmanın alâmeti sâlih amellere devâm edip nâfilelerle Allah (cc)'a yaklaşılmaya gayret etmektir.¹⁰⁵³

Hâsılı recâ mü'minde bulunması gereken Allah (cc)'tan ümîtvâr olma hâlidir. Allah (cc) zât ismidir. O, zât ismine en yakın olarak Rahmân ve Rahîm isimlerine işâret ederek her işte kendisinin Rahmân ve Rahîm isimleriyle yâd edilmesini istemektedir. Allah (cc) zât ismine en yakın olarak Kahhâr veyâ Rezzâk ismini de seçebilirdi. Bu bakımdan zât isminden sonra Rahmân ve Rahîm isimlerinin diğer isim ve sıfatlara üstünlüğü vardır. Bu üstünlük ise mü'minleri recâ hâlinde olmaya çağırılmaktadır.

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'de kendi nefsine günâhları sebebiyle zulmedip haddi aşan fakat Allah (cc)'ın rahmetinden ümit kesmeyen kulların¹⁰⁵⁴ recâ hâlini şöyle anlatır:

“Günahkârız cürmümüzü sen affet

Pâdişâhâ sen sâhib-i mağfiret” (beyt: 41)

“Nikûkârîsin sen biz bed kerdeyiz

Cürm-i bî-pâyân u bî-had kerdeyiz” (beyt: 42)

“Kârımızdır yıllarca fisk u isyân

Âhirü'l-emr olduk nâdim ü pişmân” (beyt: 43)

“Her rûz u şeb olduk ma'siyete râm

Fe yu'hazü bi'n-nevâsi ve'l-akdâm” (beyt: 44)

“Bend ü kayd-ı isyandayız dâimâ

Karîn olduk her dem nefs ü şeytana” (beyt: 45)

¹⁰⁵³ Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, C. II, s. 321.

¹⁰⁵⁴ Zümer, 39/53.

“Geçirmedik günâhsız bir sâati

Etmedik huzûr-ı dille tâati” (beyt: 46)

“Geldi kapına firâr eden bende

İsyân ile âb-rûyunu döküp de” (beyt: 47)

“Lutfundan tutar ümîd-i mağfîret

Buyurdun ki: “Lâ taknatû mi’r-rahmet.” (beyt: 48)

“Bahr-i eltâfin sonsuz bî-pâyândır

Rahmetinden ümid kesen şeytandır” (beyt: 49)

“Nefs ü şeytan ket vurdu hep râhıma

Rahmet eyle ben şefaât-hâhına” (beyt: 50)

“Çeşm-dârem ki günâhtan pâk eylersin

Ondan evvel ender-i hâk eylersin” (beyt: 51)

“Ol demde ki bedenden çıkarken cân

Ayrılmasın yanımdan nûr-i îmân” (beyt: 52)

“Ey mağfîret sâhibi olan Pâdişah! Biz günahkârların cürmünü affet! Sen hep iyi işler yaparsın, biz kötü işlerle meşgulüz. Yıllarca fisk u isyânda kalıp, gece gündüz dâimâ günah işledik. Ama şimdi çok pişmânız.”

“Günâhsız bir saatimiz geçmiyor ve sürekli isyân iççindeyiz. Nefs ü şeytana her dem yakın olduğumuzdan bir kere bile gönül huzuru ile taat yapamadık.”

“Yâ Rab, Sen'den firâr eden bende, isyan ile kadr ü şerefini yitirip kapına geldi. Sen “Rahmetten ümid kesmeyin!” buyurduğun için mağfîret umarak geldi. Lütuf denizin sonsuzdur. Rahmetinden ümit kesen ancak şeytandır.”

“Nefs ü şeytan sana gelen yoluma hep engel oldu. Şefâat isteyen ben kulunu mağfîret et! Ümidim o ki beni toprağa gark etmeden önce günâhtan pâk eyle! Canımın bedenden çıkacağı demde îmânın nûrunu yanımdan ayırma!”

B.II. MA'RİFET VE BİLGİ KAVRAMLARI

B.II.1. Ma'rifet

Kültürümüzde çok kullanılan irfan kelimesiyle aynı kökten türetilen ma'rifet, bilme, ilim, dâniş; hüner, mahâret, üstadlık gibi anlamlara gelen Arapça bir kelimedir.¹⁰⁵⁵

Ma'rifet bir şeyi tefekkür ederek, etkisinin ve sonucunun üzerinde düşünerek idrâk etmek anlamına geldiği için ilim kelimesinden daha özel anlamlıdır¹⁰⁵⁶ ve ilimden farklıdır. İlim bilmek ma'rifet ise tanımaktır.¹⁰⁵⁷ İlim kesbî, ma'rifet ise vebîdir.¹⁰⁵⁸ Yâni ifâde ve ibârelerin mânâsını bilene âlim; bunların mânâsıyla beraber hakîkati hakkında bilgi sâhibi olan ârif denir.¹⁰⁵⁹

Tasavvuf ıstılâhında en çok kullanılan kavramların başında ma'rifet gelmektedir. Sûfîler ma'rifet lafzıyla ma'rifetullâhı yâni Allah (cc)'ı tanımayı kast ederler. Onlara göre ma'rifet Allah (cc)'ı isim ve sıfatlarıyla tanıdığı için Allah (cc)'a karşı samimi ve sâdık olan, bütün kötü ahlâktan temizlenmiş, Hakk'ın kapısında uzun süre durup kalbini sürekli O'na bağlayan kula Allah (cc)'ın yönelmesi ve güzel ihşânlarda bulunmasıyla elde edilen bir sıfattır.¹⁰⁶⁰ Bu sıfatla muttasıf olana ârif denir.

Sûfîler ma'rifeti makam ve hâllerine göre farklı farklı tarif etmişlerdir:

---

¹⁰⁵⁵ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 1373.

¹⁰⁵⁶ Isfahânî, *Müfredât*, s. 985.

¹⁰⁵⁷ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990, s.129.

¹⁰⁵⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 319.

¹⁰⁵⁹ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 440.

¹⁰⁶⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 337.

Mekkî'ye göre ma'rifet ilmi fakr, zühd, tevekkül, havf, aşk ve muhabbet sâhibi kimselere Allah(cc)'ın verdiği bâtinî bir ilimdir.¹⁰⁶¹ Ve ma'rifet ehlinde şu üç hasletten biri mutlakâ bulunur: Heybet, halâvet (*ilâhî neşe*) ve ünsiyet.¹⁰⁶²

Hücvirî'ye göre ma'rifetin illeti akıl veya görme değil Allah (cc)'ın lütf u inâyetidir. Eğer akıl olsaydı tüm akıllıların ârif olması gerekirdi. Eğer görme olsaydı arşı, kürsiyi, cenneti ve pek çok âyeti gören İblis'in âriflerin sultanı olması gerekirdi.¹⁰⁶³

Şiblîye göre ma'rifetin başlangıcı Allah (cc), nihâyeti ise sonsuzdur.¹⁰⁶⁴ Seriy-i Sakatî'ye göre ma'rifet yükseklerden gelen bir kuştur ki şerm (*utanma*) ü hayâsı olan gönüle konar.¹⁰⁶⁵

Mümşad Dineverî ma'rifeti Allah (cc)'ın sırrından ârife verdiği bir aynaya benzetir ve ârifin o aynaya her baktığında Allah (cc)'ı gördüğünü söyler.¹⁰⁶⁶

Ebû Bekir Verrâk şöyle der: “*Ârif değildir o kimse ki ebnâ-yı dünyâ önünde ma'rifetten bahseder.*”¹⁰⁶⁷

İbn-i Abdurrahmân Râzî'ye göre ma'rifet Allah (cc) ile bende arasındaki perdeyi yırtan bir şeydir. Şikâyet ve can sıkıntısı da ma'rifet noksanlığındandır.¹⁰⁶⁸

Ebû Abdullah Teregûdî'ye göre ma'rifeti miktarınca kula musîbet gelir ki ma'rifeti derecesinde musîbeti taşımaya kuvvet bulsun.¹⁰⁶⁹

---

¹⁰⁶¹ Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, C. II, s. 45.

¹⁰⁶² Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, C. II, s. 91.

¹⁰⁶³ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 332.

¹⁰⁶⁴ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 337.

¹⁰⁶⁵ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 51

¹⁰⁶⁶ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 92.

¹⁰⁶⁷ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 127.

¹⁰⁶⁸ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 233.

¹⁰⁶⁹ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 271.

Hasan Basrî'ye göre ma'rifet kendinde zerre kadar husûmet bulunmamasıdır.¹⁰⁷⁰ Ebû Süleyman Dârânî'ye göre ma'rifetin hakîkati iki cihânda murâdın Bir'in gayrı olmasıdır.¹⁰⁷¹

Kuşeyrî En'am Sûresi'nin 91. âyetini “*Onlar Allah (cc)'i hakıyla tanıyamadılar!*” (yâni O'nun ârifi olamadılar) şeklinde tefsîr eder.¹⁰⁷²

El-Lüma' müellifi Serrâc'a göre Allah (cc) isim ve sıfatlarından sâdece mahlûkâtın kavrayabileceği kadarını onlara açmış ve öğretmiştir. Hak'ı gerçek anlamda tanımaya yaratıkların gücü yetmez.¹⁰⁷³

Eşrefoğlu Rûmî'ye göre Allah (cc) hakkında avamın, havasın ve havâsü'l-havâsın ma'rifeti farklı farklıdır ve hakîkî olanı havâsü'l-havâsın ma'rifetidir.¹⁰⁷⁴

Hâsılı Allah (cc) hakkındaki ma'rifetin derecesi nefisle de alâkalıdır. Kim nefisini iyi tanırsa Rabb'ini daha iyi tanır. Yâni rûhun ulviliğe giden yolu nefsin sufliliğinden geçer. Çünkü zıtlıklar idrâki güçlendirir. Meselâ siyahı bilen beyazı daha iyi tanır. Kötüyü tanıyan iyiyi daha çabuk ayırt eder. Çirkin gören güzeli daha kolay müşahede eder.

Zira âlemde her şey zıddıyla kaimdir.¹⁰⁷⁵ Bilginin algı, kavrama, idrak dediğimiz her aşamasında zıtlığın önemi aşikârdır.¹⁰⁷⁶ Nitekim insan idrâki, bu dünyadaki her şeyi ancak zıddı ile kavrayacak şekilde yaratılmıştır. Bundan dolayı zıddı

---

¹⁰⁷⁰ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 43.

¹⁰⁷¹ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 36.

¹⁰⁷² Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 336.

¹⁰⁷³ Serrâc, *El-Lüma'*, s. 34.

¹⁰⁷⁴ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nufûs*, s. 16.

¹⁰⁷⁵ İbrahim Akgün, *Önce Söz Vardı*, Kurtuba Yayınları, Ankara 2012, s. 28.

¹⁰⁷⁶ M. Faruk Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münâsebetleri*, MÜİFAV Yayınları, İstanbul 1989, s. 54.

olmayan bir şeyin, idrâk edilmesi mümkün değildir. Allah'ın zâtının beşer idrâkiyle tam olarak kavranamayışı da O'nun eşi ve benzeri olmadığı gibi, zıddının da bulunmayışındandır.¹⁰⁷⁷

Meleklerde nefis olmadığı için onların Allah (cc) hakkındaki ma'rifetleri insanlara nazaran eksiktir. Bu yüzden meleklerin derece bakımından en üstünü olan Cebrâil (as) sidretü'l-müntehâdan ileriye geçememiş, Necm Sûresi'nde anlatılan ve ma'rifetin zirvesini teşkil eden “*Kâbe kavseyni ev ednâ*”¹⁰⁷⁸ sırrı nefis sâhibi bir beşer olan Efendimiz (sav)'e nasîb olmuştur.

Yine Hz. Âdem (as)'in yaratıldığı mekândan – ki cennet diye isimlendirilmiştir-¹⁰⁷⁹ tardedilmesine sebep olan zelleyi işlemedeki hikmetlerden birinin de ma'rifet sırrıyla alâkalı olması muhtemeldir. Çünkü yaratıldığı mekânda nefisini tüm yönleriyle yâni fücür ve takvâ yönünden¹⁰⁸⁰ tanıması imkânsızdı. Orada sâdece nefisini takvâ yönünden tanımasına fırsat verilmiş ve nefsinin fücür yönünü tanımasına sebep olacak şeye ulaşması- ki yasak ağaç olarak isimlendirilmiştir-¹⁰⁸¹ Allah (cc) tarafından engellenmişti. Bu yüzden Allah (cc), Hz. Âdem'in ma'rifetinin artmasına sebep olacağı için Şeytân'a ruhsat ve Hz. Âdem'e de fırsat verdi.

Hz. Havva ile ikisi yasak meyveden tattılar.¹⁰⁸² Yâni nefislerinin şimdiye kadar hiç bilmedikleri fücûr yönünü Şeytan'ın iğvâsıyla¹⁰⁸³ keşfettiler. Böylelikle takvâ

---

¹⁰⁷⁷ Osman Nuri Topbaş, *Bir Nasihat Binbir İbret*, Erkam Yayınları, İstanbul 2009, s. 75.

¹⁰⁷⁸ Necm; 53/9

¹⁰⁷⁹ Bakara, 2/ 35.

¹⁰⁸⁰ Şems, 91/7-9.

¹⁰⁸¹ Bakara, 2/35.

¹⁰⁸² Tâhâ, 20/121.

¹⁰⁸³ Tâhâ, 20/120.

cihetinden tanıdıkları nefislerini fücûr cihetinden de tanımış oldular ve nefisleri hakkındaki ma'rifetleri tam oldu. Akabinde nedâmet ve gözyaşlarıyla Allah (cc)'a yöneldiler ve Allah (cc) hakkındaki ma'rifetlerinin de derecesi artmış oldu.¹⁰⁸⁴

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'nin “*Ma'rifetin Sıfatı*”¹⁰⁸⁵ bölümünde ma'rifeti ve ârifî överek, ârifin hâli ve ma'rifetin ahvâli hakkında şunları söyler:

“Ma'rifet hâsıl et ey cân-ı peder

Tâ ki bulasın Hüdâ'dan bir haber” (beyt: 554)

“Her kim ârif oldu bildi Hüdâ'yı

Fenâda gördü hayât-ı bekâyı” (beyt: 556)

“Ma'rifettir Hak'ta fenânın ismi

Ârif olmaz ifnâ etmeyen cismi” (beyt: 563)

“Her kim ki etmezse ma'rifet hâsıl

Hiçbir maksûduna olamaz vâsıl” (beyt: 555)

“Kim ki nefsinin tanır ehl-i hatâ

Hak Teâlâ'yı bilir ehl-i atâ” (beyt: 558)

“Ârif ol kimse ki olur Hak-şinâs

Her kim ârif değil olmaz cins-i nâs” (beyt: 559)

“Ârifin kalbindedir mihr ü vefâ

Ârifin kârı hamd olur bâ safâ” (beyt: 560)

“Her kime ma'rifet bahşeder Hüdâ

Hakk'ın gayrı o gönülde bulmaz câ” (beyt: 561)

---

¹⁰⁸⁴ Muhammed bin Ali Tirmizî der ki: “*Nefsin sende mevcut ve bâkî olmakla beraber Hakk'ı tanımak istiyorsun. Hâlbuki senin nefsin daha kendisini dahi tanımış değildir, başkasını nasıl tanıyacak?*” bk. Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 263.

¹⁰⁸⁵ Behcet, *Nüzhetü'l-İhvân*, s. 345.

“Nezd-i ârifde dünyâ bî-i ’tibâr

Ârif etmez nefesine dahî nazar” (beyt: 562)

“Ârif fâriğ-i dünyâ vü ukbâdır

Hattâ o fâriğ-i gayr-i Mevlâdır” (beyt: 564)

“Her kim ârif değil sayılmaz zinde

Kurb-ı Hakk’a lâyük olmayan mürde” (beyt: 557)

“Ârifin himmeti likâ-yı Hak’dır

Ârif kendinden fânî-yi mutlaktır” (beyt: 565)

“Ârif isen düğüm atma zerine

Mihmân gelse kilit vurma derine” (beyt: 634)

“Her şeyini fedâ etmezsen rehe

Lâzım olan nasıl geçer ki ele” (beyt: 670)

“Hod re’y ü kibr etrâfında dolanma

Kadrini bil her mekânda dolanma” (beyt: 775)

“Ey pederinin cânı, Allah (cc)’dan vâsıtasız bir şekilde haber almak istiyorsan ma’rifet hâsıl etmeye bak ki Allah (cc)’ı hakîkî mânâda bilenler ârif olanlardır. Ma’rifetin aslı Hak’da kendini ifnâ etmek (cüz’î irâdeyi küllî irâdeye rabt etmek) ve böylece ebedî hayata kavuşmaktır.”

“Ârif nefsin hep kusurlu gören ve Allah (cc)’ı sebep-i ni’met bilendir. Ârif Hakk’ı tanıyandır. Ârif olmayan insan bile sayılmaz. Ârifin kalbinde mihr ü vefâ vardır. Onun işi dâimâ safâ-yı kalb ile Allah (cc)’a hamd etmektir.”

“Hüdâ’nın ma’rifet bahşettiği ârifin gönlünde Allah(cc)’dan gayrıya yer yoktur. Ârifin nezdinde dünyâ ve içindekiler değersizdir. Hattâ o kendi nefesine bile değer atfetmez. Ârif hem dünyâdan hem de ukbâdan yâni Mevlâ’nın gayrı her şeyin sevgisinden âzâdedir.”

“Ârif olup Hakk’a kurbiyet kesb etmeyen kimseyi zinde değil mürde (ölü) saymak gerekir. Nefsinden mutlak mânâda fâriğ olan ârifin bütün himmeti ve sa’y u gayreti likâ-yı Hak’tır.”

“Eğer sen de ârif olmak istiyorsan ey peser, kesede altın biriktirme sevdâsında olma! Evine misâfir geldiğinde onu güzelce ağırla da yüzüne kapıyı kapatma! Nefsinin ve onun kibrinin etrafında dolanma! Kadrini bil ve hâcet için âcizlerin kapısına varma!”

“Allah (cc)’ın sana emânet verdiği her şeyini yine O’nun için gönülden çıkarmazsan sana lâzım olan ma’rifetullâhı nasıl elde edeceksin?”

B.II.2. Kalp

Yürek, merkez-i hayat ve infaâlât olan gönül, fuad, dil; her şeyin ortası, merkezi; değiştirme, tebdîl, tahvîl, tağyîr;¹⁰⁸⁶ bir nesneyi bir durumdan diğerine, bir işten diğerine döndürme gibi anlamlara gelmektedir.¹⁰⁸⁷ Çok evrilip çevrildiğinden ve bî-karâr olup sürekli değişkenlik gösterdiğinden bu merkeze kalp ismi verilmiştir.

Tasavvufî olarak kalp insanın mâhiyeti, madde ile mânânın birleştiği yer, akıl, ruh, Allah'ın tecellî ettiği mahal, ilâhî latîfe;¹⁰⁸⁸ ma’rifet ve irfânın, keşf ü ilhâmın kaynağı;¹⁰⁸⁹ âşıkların aşkının hissedildiği yer¹⁰⁹⁰ gibi pek çok mânâları ifâde eder. Farsçası dil,¹⁰⁹¹ Türkçesi gönüldür.¹⁰⁹² *Kur’an*’da kalbi ifâde etmek için fuad¹⁰⁹³ ve sadr¹⁰⁹⁴ kelimeleri de kullanılır.

---

¹⁰⁸⁶ Sâmi, *Kâmus-i Türkî*, s. 1078.

¹⁰⁸⁷ Isfahânî, *Müfredât*, s. 1212.

¹⁰⁸⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 264.

¹⁰⁸⁹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 205.

¹⁰⁹⁰ Pala, *Ansiklopedik Dîvan Şiiri Sözlüğü*, s. 204.

¹⁰⁹¹ Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 348.

İmam Gazâlî kalbin iki mânâsı olduğundan bahsederek şöyle der:

“Birincisi; insanın sol tarafında sol memenin altına doğru yerleştirilen çam kozalağı şeklinde bir et parçası demektir ki cismânîdir. İkincisi; bir latîfe-i Rabbâniye-i rûhâniye olan, gözle görülmeyen, insanın hakîkati olan rûhânî bir varlıktır ki bu kalb-i rûhânî ile kalb-i cismânînin alâkası vardır.”¹⁰⁹⁵

Kalb-i sanavberî olarak târif edilen rûhun merkezi olan gönü Eşrefoğlu Rûmî dört kısma ayırır: sadr, kalb-i sanavberî, fuâd ve lüb.¹⁰⁹⁶

İlâhî ve uhrevî olanı idrâk etmenin¹⁰⁹⁷ veya ondan şüphe duymanın¹⁰⁹⁸ merkezi kalp olduğu için Kurân âyetleri kalbe iner.¹⁰⁹⁹ Ayrıca kalbin mânevî bir görüş alanı vardır ki buna basîret denir.¹¹⁰⁰

Kurân'ın beyânına göre bazı kalpler kördür.¹¹⁰¹ Bazıları mühürlüdür¹¹⁰² ve günâhı sebebiyle kararmıştır.¹¹⁰³ Bazı kalpler hastalıklı (*kötü niyetli*)¹¹⁰⁴ ve bazı kalpler

---

¹⁰⁹² Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara 1998.

¹⁰⁹³ Furkan, 25/32; Kasas, 28 /10.

¹⁰⁹⁴ Fâtır, 35/38.

¹⁰⁹⁵ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. III, s. 9.

¹⁰⁹⁶ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nufûs*, s. 534.

¹⁰⁹⁷ Necm, 53/11; Enâm, 6/25.

¹⁰⁹⁸ Mâide, 5/113; Tevbe, 9/45.

¹⁰⁹⁹ Şuarâ, 26/193-195.

¹¹⁰⁰ Câsiye, 45/20; Kasas, 28/43.

¹¹⁰¹ Hacc, 22/46.

¹¹⁰² Bakara, 2/7.

¹¹⁰³ Mutaffifin, 83/14.

¹¹⁰⁴ Ahzâb, 33 /32.

de Allah (cc)'in zikrine karşı katıdır.¹¹⁰⁵ Fakat hakîkî mü'minin kalbi Allah'ın adı anıldığında –iştîyâkının şiddetinden dolayı- titrer¹¹⁰⁶ ve Allah (cc)'in zikriyle huzur bulur.¹¹⁰⁷ Bu sebeple Allah (cc) kullarından kalbî bir yöneliş beklemekte ve kendisine selîm bir kalp ile dönülmesini emretmektedir.¹¹⁰⁸

Âdâb müellifi Hânî'ye göre kalp îmân, haşyet, zikir, takvâ ve selâmet makâmıdır.¹¹⁰⁹

Gazâlî'ye göre kalb Allah (cc) hakkında bir ma'rifete ermek için yaratılmıştır.¹¹¹⁰ Bu yüzden Allah (cc) kulun kalbinde kendisinin muhabbetinden başka bir muhabbet görmek istemez. Ârifler bunu bildiği için kalplerini mâsivâdan yâni Allah (cc) dışındaki her şeyin sevgisinden muhâfaza etmeye çalışırlar.

Bu meyânda Harakânî der ki: “*Bugün kırk yıl oldu tâ bir vaktimde ki Hak gönlüme bakar da kendinden başka bir şey görmez.*”¹¹¹¹

Kalbi ağyârın muhabbetinden ârî tutmanın önemini Zünnûn şöyle bir teşbihle açıklar: “*Nasıl ki içinde resim ve heykel bulunan eve melek girmezse, içinde Allah (cc)'tan başkasının sıfatları (ve sûretleri) bulunan kalbe Hakk'ın delilleri (ve nurları) girmez.*”¹¹¹²

---

¹¹⁰⁵ Zümer, 39/22.

¹¹⁰⁶ Enfâl, 8/2.

¹¹⁰⁷ Râd, 13/28.

¹¹⁰⁸ Sâffât, 37/84.

¹¹⁰⁹ Hânî, *Âdâb*, s. 179.

¹¹¹⁰ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. III, s. 14.

¹¹¹¹ Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, s. 304.

¹¹¹² Hânî, *Âdâb*, s. 180.

Mekkî'ye göre kalbin mühürlenmesine sebep kulun işlediği günâhlardır. Kazanılan günâhlar ve yenilen haramlar yüzünden kalp bir cezâ olarak örtülür. Kalbi mühürlü olan kişi de nefsin hevâsına uymakta beis görmez.¹¹¹³

Sühreverdî kalbi duygu ve şuur merkezi olarak görür ve kalbin biri nefse diğeri rûha bakan iki yüzünün olduğunu söyler. Rûha bakan tarafı rûhun, nefse bakan tarafı nefsin kötülüğünün tesiri altındadır. Nefs mutmainne makâmına gelene kadar kalbe te'siri menfî, mutmainne ve sonrasında ise müspet olur.¹¹¹⁴ Ona göre rûh ve nefis bedende mücâdele hâlinedir. Bu mücâdelenin mekânı da kalptir ki bazen nefsin bâzen de rûhun¹¹¹⁵ etkisi altında kalır.

“Kalp kulun ilk faal yönü, ilk amel edendir. Organların amelleri kalpten doğar.” diyen Muhâsibî, kalbi harekete geçiren hislerin de üç kaynaktan beslendiğini söyler; birincisi Rahmânî ilhamlar, ikincisi nefsânî emirler, üçüncüsü şeytânî vesvese.¹¹¹⁶

Eşrefoğlu Rûmî ise kalbe tesir edip insanın hareketlerini şekillendiren ilhamları beşe ayırır: Şeytânî, nefsânî, melekî, kalbî ve rabbânî ilhamlar. Şeytânî ve nefsânî vesvesenin farkı şudur:

Nefis talebini değiştirmeden aynen tekrarlayarak elde edene kadar sürekli ısrâr eder. Bu yönden mızıldanan çocuk gibidir. Bir isteğini yaptırınca diğerlerini sıraya koyar. Fakat ilk isteğini yaptıramazsa yüz yıl ömrü olsa bile diğer talebine başlamaz.¹¹¹⁷ Buna Züleyhâ'nın nefsinin örnek gösterebiliriz. Çünkü onun nefsi Yûsuf'tan murâd

---

¹¹¹³ Mekkî, *Kâtu'l-Kulûb*, C. I, s. 355.

¹¹¹⁴ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 106.

¹¹¹⁵ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 567.

¹¹¹⁶ Muhâsibî, *Er-Riâye*, s. 240.

¹¹¹⁷ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nufûs*, s. 33.

almakta takıldı kaldı. Murâdı gerçekleşmediği için nefsi dünyâya âit diğer zevklere hiç iltifat etmedi. Nefsi hiçbir şeyde karar kılmadığı için neredeyse helâk olacaktı.

Şeytân ise aynı istekte ısrar etmezmiş gibi görünerek, isteğini farklı şekil ve kılıklarda sunarak elde etmeye çalışır.¹¹¹⁸ Bu bakımdan o karşısındakini aldatarak isteğini yaptırmaya çalışan bir hokkabaza benzer.

Ahmed b. Hadraveyh kalplerin kaplar gibi olduğunu Hak ile dolduğu zaman bütün organları nurlandırdığını, bâtil ile dolduğu zaman ise bütün organları kararttığını belirtir.¹¹¹⁹

Horasan sûfilerinden Ubeydullah Ahrâr'a göre kulun kalbini tasfiye eden, pâk ve saf hâle getiren en mühim etken belâ ve mihnettir. Belâ ve sıkıntılar Allah (cc) ile kul (*un kalbi*) arasındaki perdeyi inceltir. Bu yüzden en büyük belâlar önce nebîlere, sonra velîlere ve sonra diğerlerine gelir.¹¹²⁰

Hâsılı rûhun merkezi olan kalp ilâhî tecellilere mekândır. Kalp Allah (cc)'ın zâtı hakkında bilgi edinebilen tek uzuvdur. Göz Allah (cc)'ı göremez, akıl O'nu kavrayamaz. Fakat kalp Allah (cc)'ı müşâhede edebilir ve mekâna ve zamâna sığmayan Allah (cc) kalpte tecelli edebilir. Kalpteki nokta-i süveydâ (*siyah nokta*)nın ötesi¹¹²¹, aynı uzaydaki kara delik gibi bilinmezliktir. Sâdece kalp aynası sâf ve berrâk olan kimse isti'dâdı nispetinde süveydânın ötesi hakkında bilgi sâhibidir.

Bu bakımdan kalbin Kâbe gibi olması yâni içinin boş bulunması gerekir. Fâni kulların evlerinde bile pek çok değerli eşyâ mevcutken, Allah (cc)'ın arzdaki beyti olan Kâbe'nin içi her şeyden ârî ve boştur. Bunun iş'ârî mânâsı şudur ki Allah (cc)'ın

---

¹¹¹⁸ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nufûs*, s. 35.

¹¹¹⁹ Hânî, *Âdâb*, s. 180.

¹¹²⁰ Safiyüddîn, *Reşahat Ayne'l-Hayât*, s. 335.

¹¹²¹ Ethem Cebecioğlu, "*Nokta-i Süveydâ*", Altınoluk Dergisi, Aralık 2014, sy. 346, s.

insandaki beyti olan kalbin de Allah (cc)'in dışındaki her şeyden yâni mâsivâdan ârî ve mücerred olması gerekir.

Şeyh Attâr (ks) *Pendnâme*'nin muhtelif bölümlerinde kalbin önemine dikkat çekerek mü'minde bulunması gereken kalbî durumla alâkalı şunları söyler:

“Ğill u ğışdan dâim kalbi tathîr et

Kudretince tutma kin ve adâvet” (beyt: 477)

“Gönlün bulur bir mahal kurb-ı Hak'tan

Cehd et çek pâyini kurtar balçıktan” (beyt: 809)

“Tâ ki gönlün ârâm bulsun istersen

Cihânın vâr u yoğunu yek bil sen” (beyt: 266)

“Ol Hazret'te ulaşırsın makâma

Hıfz et dilin meyletmesin harâma” (beyt: 810)

“Kim giderse kût-ı harâm ardına

Onun kalbi düşer ölüm derdine” (beyt: 853)

“Sehâvet ü tevâzû olsun huyun

Bedr-i münîr misli olur kalb rûyun” (beyt: 680)

“Mihnet ü gam huylu ol sen ey peser

Kalb rûyunu cânib-i dil-cûya ver” (beyt: 714)

“Hüzn ü endûh olur kût-ı bendegân

Kederdir yâr-i fereh-cûyendegân” (beyt: 715)

“Her kimin kalbinde olmaz endîşe

Âkıbet pâyında görür bir tîşe” (beyt: 716)

“Neyden mevcûd oldun ey peser düşün

Kendi gamı tutar herkesi bir gün” (beyt: 717)

“Îzed eti seni mutlak yokdan var

O yüzden ki kaçma kulluktan zinhar” (beyt: 718)

“Kalbini gıll u gîşdan yâni kin ve nefretten, kötü düşüncelerden kurtar! Kin adâvet tutma! Ayağını günâh balçığından kurtarırsan ve gönlün harama meyletmezse Hakk’a yakın bir makâm bulursun.”

“Gönlünün huzur bulmasını istiyorsan cihânın zenginliğini ve fakirliğini önemseme! Sakın harama yönelme ki kalbin ölmesin! Sehî ve mütevâzî olursan kalbin nurlanır.”

“Ey peser, kalbin hüznü ve gamlı olsun! Kalbini gönül arayanların yönüne döndür! Has kulların rızkı hüznü ve gam olur. Gönlü ferah arayanların yâri de kederdir.”

“Her kimin kalbinde âhiret ve âkıbet endişesi olmazsa o ayağına bir keser vurmuş olur. Neyden ve nasıl mevcut olduğunu düşün ey peser! İzed seni yoktan yarattı. O yüzden kulluktan kaçma.”

B.II.2.a. Kalbi Katı (Saht-Dil) Olanların Sıfatları

Saht çetin, zorlu, müşkül, sert, kaba, acımasız, taş yürekli¹¹²² demektir. Saht-dil katı kalpli anlamına gelen Farsça bir terkiptir.

Allah (cc)’in beyanına göre ma’siyet sebebiyle katılaşmış ve duyarsız bir kalp taştan daha beter, daha verimsiz ve daha değersizdir.¹¹²³

Şeyh Attâr (ks) saht-dil sıfatıyla Allah (cc)’in âyetlerinin te’sir etmediği¹¹²⁴ ve esmâ zikrinin etkisiyle rakîk ve hassas olmamış kalbleri kastetmektedir. *Pendnâme*’nin “*Saht-dilin Sıfatını Beyân*”¹¹²⁵ bölümünde kalbi katı olanların özelliklerini şöyle açıklar:

---

¹¹²² Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlü*, s. 414.

¹¹²³ Bakara, 2/74.

¹¹²⁴ Zümer, 39/ 22.

¹¹²⁵ Behcet, *Nüzhcü’l-İhvân*, s. 399.

“Görünce saht-dilde üç alâmeti

Yüz çevirip ondan kestim ülfeti” (beyt: 643)

“Zaifâna eyler çok cevr ü sitem

Aza ve çoğa kanaat etmez hem” (beyt: 644)

“Her ne kadar etsen va’z u nasihat

Nasihat kâr etmez çünkü kalbi saht” (beyt: 645)

“Saht-dilde üç alâmet görüp ondan ülfeti kestim: Birincisi fukarâya ve kimsesizlere çok zulüm eder. İkincisi; Allah (cc)’tan gelen rızık az da olsa çok da olsa memnun olup onunla kanaat etmez. Üçüncüsü; her ne kadar nasihat edip öğüt versen de hiç faydası olmaz.”

B.II.2.b. Kalbi Meşgûl Eden Şeyler

Şeyh Attâr (ks) Allah (cc)’ı anmakla huzur bulan¹¹²⁶ kalbi şu dört şeyin huzursuz edip çok meşgul ettiğinin söyler:

“Bî-huzûr eyler şu dört şey insanı

Söyleyeyim yâdında tut sen anı” (beyt: 401)

“Düşman-ı bisyâr u vâm-ı bî-şomâr

Cevr-i bî-had u iyâl-i bî-kıtâr” (beyt:402)

“Vay ki borca gark olursa bir fakîr

Gussadan her demi hûn-âşâmîdir” (beyt: 403)

“Her kimin olursa bisyâr düşmanı

Hîre olur her dü çeşm-i rûşeni” (beyt: 404)

“Kimin varsa meşgale-i bisyârı

Zâriliktir dünyâda anın kârı” (beyt: 405)

---

¹¹²⁶ Râd, 13/28.

“Kalbe Allah (cc)’ı unutturup onu huzursuz eden dört şey vardır ki ben onları sana söyleyeyim de yâdında tut: Birincisi; düşmanın çokluğudur. Düşmanı çok olanın rûşen olan iki gözü sıkıntıdan donuk (hîre) olur.

İkincisi; sayısız boçtur. Fakir veya zengin, çok borcu olan biri gamdan kendi kanını içici yâni hun-âşâmî olur.

Üçüncüsü; etrafındaki insanlardan sonu gelmeyen eziyetler görmektir ki bunlara sabr etmek kolay değildir. Nuh (as) 950 sene etrafındakilerin eziyetlerine tahammül ettikten sonra sabrı tükenip Allah (cc)’tan onların helâkini istemiştir.”

Dördüncüsü; evlâd u iyâl fazlalığıdır ki geçimlerini temin etmek için çekilen sıkıntılar insanın kalbini meşgul edip bî-huzûr eyler.”

B.II.2.c. Kalb İncitmenin Zararları

Kalb nazargâh-ı ilâhîdir¹¹²⁷. İslam kültüründe kalb incitmemeye büyük önem verilir.

Şeyh (ks) gönül incitici (dil-âzâr) olmamak gerektiğini şu şekilde ifâde eder:

“Her kim fakirin kalbini yaralar

Kendi vücuduna cerahat dolar” (beyt: 64)

“Ol ki dil-âzârdır gönül incitir

Onun kârı azapta zârîliktir” (beyt: 65)

“İncitme ey peser olma dil-âzâr

Hüdâvendin senden olmasın bîzâr” (beyt: 66)

“Kimsenin gönlünü incitme peser

Zahmı kalır tatlı canında eser” (beyt: 67)

---

¹¹²⁷ Nevevî, *Riyâzü’s-Sâlihîn*, s. 26.

“Fakirin kalbini yaralayan kendi vücuduna cerahat doldurur. Dil-âzâr olan işi cehennemde inlemektir. Ey peser, gönül incitme ki Allah (cc) senden bî-zâr olmasın! Eğer başkasının gönlünü incitirsen yarası tatlı canında eser kalır.”

SONUÇ

XX. asrın İstanbul udebâsından ve sulehâsından olan Ali Behcet Efendi, XII. asrın Nişabur şuarâsından ve sûflilerinden olan Ferîdüddin Attâr'ın *Pendnâme* isimli meşhur eserini *Nüzhetü'l-İhvân* ismiyle şerh ve tercüme etmiştir.

Nüzhet'i incelediğimizde Attâr'ın beyitlerinde sınırlarını çizdiği, Kur'an ve sünnet ekseninde yaşanılması gereken tasavvufî hayatın düstûrlarına ulaşmak mümkündür. Attâr'ın tavsiyelerini dinleyen, anlayan ve bunları hayat düstûru hâline getiren bir insan, Maslow'un "*kendini gerçekleştiren insan*" olarak ifâde ettiği ve *Kur'an*'da "*nefs-i mutmainne*" ibâresiyle vafedilen "*huzura ermiş*" insan olma yolunda büyük mesâfeler kat edecektir.

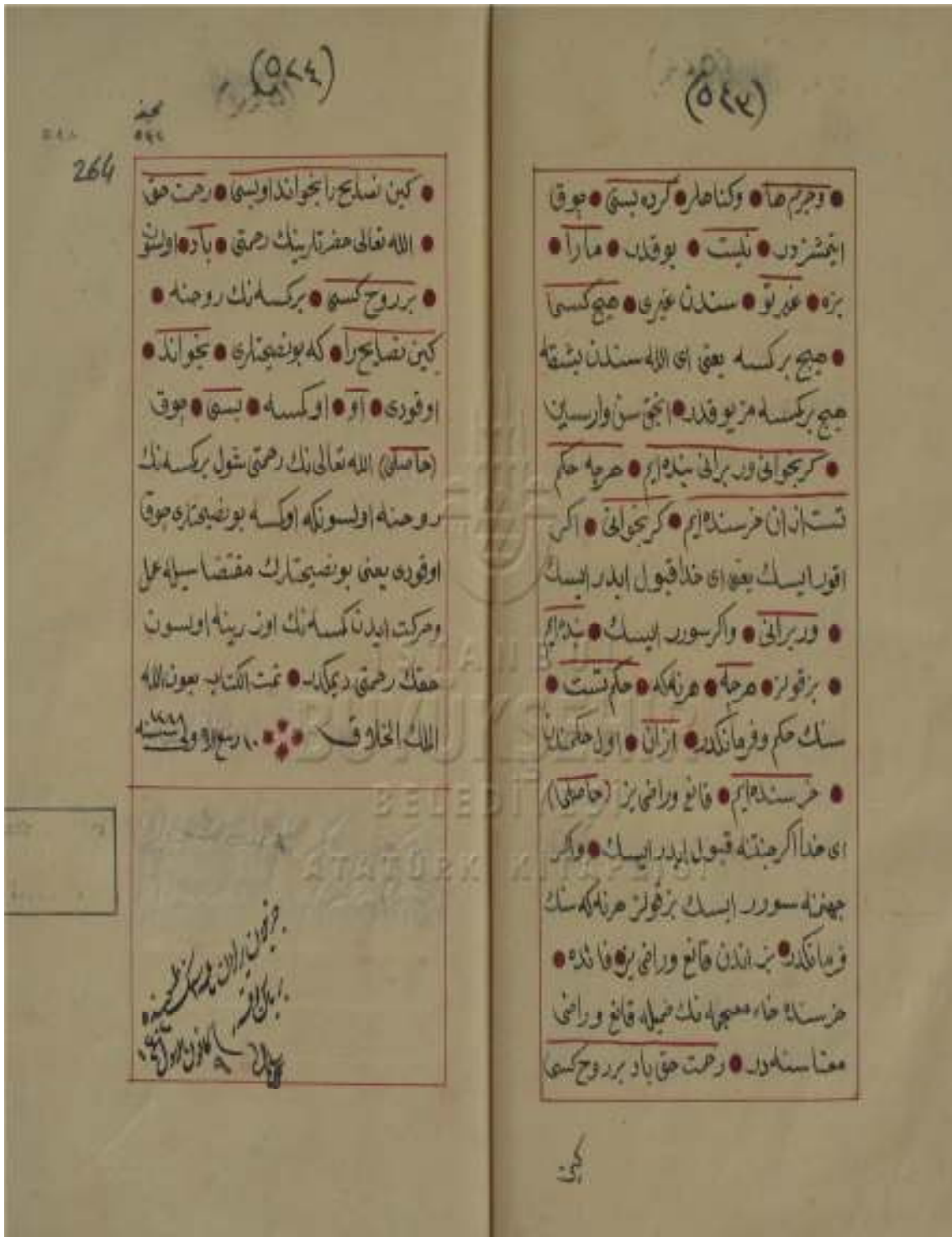
Attâr, *Pendnâme*'de dilin âfetleri konusunda uyararak fesâhat ve belâgat müptelâsı olmamayı, kizb, gıybet ve kötü sözden uzak durmayı; fisk, şekâvet ve nifak gibi hısâl-ı zemîmeye bulaşmamayı; ahlâk-ı hamîde sâhibi olmayı; Allah (cc) rızâsı için dostluklar kurup fâizci, çıkarıcı, ayyaşlardan uzak durup sâlihlerle berâber olmayı; cimriliği bırakıp sehâvet ehli olmayı; fütüvvet ahlâkına sâhip olmayı; Allah (cc)'ın takdiri olan fakirliğe sabretmeyi; hased, hırs ve öfkeden uzak durmayı; kibri bırakıp ihlâsa sarılmayı; ele geçen rızka kanaat etmeyi ve ele geçmeyenin ardından hayıflanmamayı; Allah (cc)'tan gelen her hâle rızâ gösterip sabır ehli olmayı; gece gündüz, gizli açık, başa kakmadan kibarca muhtaçlara infak etmeyi; az veya çok her gelen ni'mete şükretmeyi; tevâzû' ehli olup her işte Allah (cc)'a tevekkül etmeyi; hep fetvâ ile değil de takvâ ile amel etmeyi ve takvânın üst derecesi olan verâ'a ulaşmaya gayret etmeyi; hasbel beşer günâha düşüldüğünde tevbe ipine sarılmayı; fâni dünyâyı misâfirhâne veya köprü gibi ya da uykuda görülen bir düş gibi kabul edip süsüne aldanmamayı; hiç kimseyi incitmeyen ve hiç kimseden incinmeyen dervîş sıfatlı

olmayı; Allah (cc)'tan gâfil ve habersiz olma tehlikesini zikir silâhıyla bertaraf etmeyi; Allah (cc) rızâsı için ve karşılık beklemeden halka, yetimlere, sâlihlerle ve misâfirlere cân u dil hizmet etmeyi; devekuşu misâli işine gelince “*Deveyim uçamam!*”, işine gelince “*Kuşum, yük taşıyamam!*” diyen nefsi dünyâ zînetini terkle, az konuşmak, az yemek ve az uyumakla terbiye altına almayı; maddî ve mânevî zarârı olacak insanların sohbetinden uzak durup Allah (cc)'ı hatırlatacak insanlarla berâber olmayı; mâsivâdan kalben tecerrüd edip (*soyutlanıp*) Allah (cc)'ı kalpte birmeyi; Allah (cc)'in celâlerinden havf ederek günâhtan uzak durmayı, cemâlinden recâ ederek (*umarak*) kalben huzur bulmayı; Allah (cc)'in kendisinin idrâk edilebilmesi maksadıyla yarattığı kalbi, dünyâ meşgalelerinden uzak tutup ma'rifetullâhın merkezi hâline getirebilmeyi tavsiye etmekte ve bu tavsiyelerin nasıl uygulanabileceğini ayrıntılarıyla anlatmaktadır.

Biz de tezimizde Attâr gibi kâl ehli bir şâir ve hâl ehli bir sûfî üzerinden *Kur'an* ve sünneti ölçü alan hakîkî tasavvufu anlatmaya çalışmaktan zevk duyuyor ve âcizâne tezimizi okuyanların müstefid olmalarını umuyoruz.

EK: NÜZHETÜ'L-İHVÂN'IN SON SAYFASI

(۵۴۴)

• وجریم ها • وگناهان • کرده بسوق • جوق
 اینست در • نیت • بوقد • ما را •
 بزه • غیر تو • سندان غیر • هیچ کسی
 • هیچ برکسه یعنی ای الله سندان بشقه
 هیچ برکسه مزبوقدد • اینج سن وارسیان
 • کرجو ای و برالی بنده ایم • هر چه حکم
 تست از ان فرستده ایم • کرجو ای • اگر
 اقور ایست یعنی ای خدا قبول ایدر ایست
 • ودر برالی • واکر سور ایست • بنده ایم
 • بزقولز • هر نه که • حکم تست •
 سنک حکم و فرمانکدر • از ان • اول حکمندان
 • فرستده ایم • قانع و راضی بز (حاصلی)
 ای خدا اگر چندان قبول ایدر ایست • واکر
 جهنزه سورر ایست بزقولز هر نه که سنک
 فرمانکدر • بنانن قانع و راضی بز • فائده •
 فرستده خا معجزه نیک ضیله قانع و راضی
 معاسنه در • رحمت حق باد بر روح کسی

کوت

(۵۴۴)

264

• کین نصلح را بخواند اوسوی • رحمت حق
 • الله تعالی حضرتانیک رصق • باد اولسون
 • بر روح کسی • برکسه نیک روحنه •
 کین نصلح را • که بونیختاری • بخواند •
 او قوری • او • او کسه • بسوق • جوق
 (حاصلی) الله تعالی نیک رصق قبول برکسه نیک
 روحنه اولسون که او کسه بونیختاری جوق
 او قوری یعنی بونیختاری مقضایه عمل
 و حرکت ایدن کسه نیک اوز رینه اولسون
 حقت رصق دیکدر • تمت التاب بعون الله
 الملك الخلاق • ۱۰ • ریح و اولسون

خبر فانی از ان در کتب
 باین کتب
 کلام اولسون

ÖZET

XII. asırda Nişabur'da doğan Ferîdüddin Attâr Horasan'ın meşhur şâir sûfilerindendir. *Tezkiretü'l-Evliyâ* dışındaki eserleri manzumdur. Manzum eserlerinde anlattığı yüzlerce hikâye ile kıssa üzerinden öğüt verme geleneğinin oluşmasına büyük katkı sağlamıştır.

Attâr manzum eserleriyle İran ve Anadolu coğrafyasındaki pek çok şâiri etkilemiştir. *Mesnevî* yazarı Mevlânâ'nın sözlerinden Attâr'ın etkisini anlamak mümkündür.

Pendnâme isimli eseri Klasik Türk Edebiyatı şuarâsı arasında nasihatnâme geleneğinin oluşmasında mühim rol oynamış ve Anadolu sahasında birçok şâir tarafından tercüme ve şerh edilmiştir. Tez konusu olarak seçtiğimiz *Nüzhetü'l-İhvân* isimli şerh Ali Behcet Efendi'ye âittir. 903 beytin şerhinden oluşan 542 sayfalık yazma eser tab' edilmemiştir.

Biz tezimizde *Pendnâme* üzerinden Şeyh Attâr (ks)'ın tasavvufî görüşlerini öğrenmeyi ve bunları başkalarına aktarmayı amaçladık. *Nüzhetü'l-İhvân* üzerinde yaptığımız incelemede kırk kadar tasavvufî kavramla ilgili Attâr'ın görüşlerine rastladık. Bu kavramların geçtiği beyitleri toplayarak diğer sûfilerin görüşlerini de ekledik ve tasavvufî kavramları îzah etmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Feridüddîn Attâr, Pendnâme, tasavvuf

ABSTRACT

Feridüddin Attâr who was Horasan's famous mystical poet, was born in Nishapur in 12th century. Except Tezkiretü'l-Evliyâ, his literary works have written in verse. In his hundreds of stories and parables which have been written in verse, gives a good lesson to reader, their kinds are the moral of the story and he has created a tradition with this type of writing. He has affected plenty of Iranian and Anatolian poets with his writings in verse. The writer of Mesnevi, in Mevlana's sayings it is possible to understand affects of Attar.

In his one of literary writing named Pendnâme was very important in classical literature community, because it has played very important role to start a tradition about the moral of a story. It has been translated and explained by a lot of poets in Anatolian region.

A book of commentary named Nüzhetü'l-İhvan which I chose as a thesis, was written by Ali Behcet Efendi. It was formed from 903 couplets and 542 pages, but it couldn't be printed.

In my thesis I aimed to learn Şeyh Attâr's mystical ideas ferom Pendnâme and I aimed to explain them to another people.

In my researches about Nüzhetü'l-İhvan, I met approximately forty ideas about mystical concept. I collected the couplets about these concepts, I added the other mystical poets' opinions and tried to explain the mystical concepts.

KEY WORDS: Feridüddîn Attâr, Pendnâme, mysticism

KAYNAKÇA

ESERLER

1. Akgün, İbrahim (2012), *Önce Söz Vardı*, Ankara: Kurtuba Yayınları.
2. Aksoy, Ömer Asım (1995), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü-I*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
3. Arvâsî, Abdülhakîm (2013), *Tasavvuf Bahçeleri*, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.
4. Aşkar, Mustafa (2006), *Tasavvuf Târihi Literatürü*, İstanbul: İz Yayınları.
5. Attâr, Ferîdüddîn (1374), *Tezkiretü'l-Evliyâ*, Tahran: İntişârât-ı Zevvâr.
6. Bayraktar, M. Faruk (1989), *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münâsebetleri*, İstanbul: MÜİF Yayınları.
7. Behcet, Ali (1288), *Nüzhetu'l-İhvân*, İBB Atatürk Kitaplığı, OEYz. 294.
8. _____ (1314), *Mahzenü'l-Esrâr fî Etvârü'l-Etvâr*, İBB Atatürk Kitaplığı, OEYz 297. 8.
9. Bolelli, Nusrettin, *Belâğat*, İstanbul: MÜİFV Yayınları.
10. Bursevî, İsmail Hakkı (2012), *Rûhu'l-Beyân*, çev. Zekeriyâ Tüfekçioğlu, İstanbul: Erkam Yayınları.
11. Büyük Türk Klasikleri (2004), İstanbul: Ötüken Yay.
12. Câmî, Nureddin Abdurrahman (1373), *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, Tahran: İntişârât-ı İttılâât.
13. Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yayınları.
14. Cebecioğlu, Ethem (2014), *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara: Otto Yayınları.

15. Cevziyye, İbn-i Kayyım (2013), *Medâricü's-Sâlikîn*, çev. Ali Ataç- Adil Bebek, İstanbul: İnsan Yayınları.
16. Çerhî, Yâkub (2009), *Neynâme*, çev. Ahmed Cahit Haksever, İstanbul: Erkam Yayınları.
17. Develioğlu, Ferid (1993), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
18. Eraydın, Selçuk (2014), *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: İFAV Yayınları.
19. Gazâlî (2012), *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu, İstanbul: Bedir Yayınları.
20. Göktaş, Vahit (2008), *Hicrî IV. Asır Buhâra'da Tasavvuf Kelâbâzî Örneği*, İstanbul: Meydan Yayınları.
21. Hânî, Muhammed b. Abdullah (1995), *Âdâb*, çev. Ali Hüsrevoğlu, İstanbul: Erkam Yayınları.
22. Hücvirî, Ali el-Cüllâbî (2016), *Keşfu'l-Mahcûb*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları.
23. İsfahânî, Râgıb (2016), *Müfredât*, çev. Yusuf Türker, İstanbul: Pınar Yayınları.
24. Kanar, Mehmet (2011), *Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Say Yayınları.
25. Kaplan, Mehmet (1997), *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar II*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
26. Kara, Mustafa(1990), *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
27. Kâşânî, Abdürezzak (2015), *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul: İz Yayınları.
28. Kudret, Cevdet (1980), *Örneklerle Edebiyat Bilgileri-II*, İstanbul: İnkılap ve Akâ Yayınları.
29. Kur'an Meali (2017), www.diyamet.portal.com.tr

30. Kuşeyrî, Abdülkerim (2009), *Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Dilâver Selvi, İstanbul: Semerkant Yayınları.
31. Mekkî, Ebu Tâlib (2011), *Kûtu'l-Kulûb*, çev. Yakup Çiçek-Dilâver Selvi, İstanbul: Semerkant Yayınları.
32. Muhâsibî, Hâris(2014), *Er-Riâye*, çev. Şahin Filiz-Hülya Küçük, İstanbul: İnsan Yayınları.
33. Nevevî (1974), *Riyâzü's-Sâlihîn*, çev. Mehmet Emre, İstanbul: Bedir Yayınları.
34. Pala, İskender (1995), *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları.
35. Ramazanoğlu, Mahmud Sâmî (1987), *Fâtihâ Süresi Tefsîri*, İstanbul: Erkam Yayınları.
36. Râzî, Fahrüddîn, *Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, Akçağ Yayınları.
37. Rûmî, Eşrefoğlu (1977), *Müzekki'n-Nufûs*, İstanbul: Salah Bilici Kitabevi.
38. Safiyüddîn, Mevlânâ Ali b. Hüseyin (2012), *Reşahat Ayne'l-Hayât*, çev. Necip Fâzıl Kısakürek, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.
39. Sâmî, Şemseddin (1317), *Kâmus-i Türki*, Dersaadet: İkdam Matbaası.
40. Serrâc, Ebû Nasr (1996), *El-Lüma'*, çev. Hasan Kamil Yılmaz, İstanbul: Altınoluk Yayınları.
41. Sühreverdî (1993), *Avârîfü'l-Meârif*, çev. Hasan Kamil Yılmaz-İrfan Gündüz, İstanbul: Erkam Yayınları.
42. Sülemî, Abdurrahman (2014), *Tasavvufa Giriş*, çev. Ali Akay, İstanbul: İlk Harf Yayınları.
43. _____ (1977), *Tasavvufta Fütüvvet*, çev. Süleyman Ateş, Ankara: AÜİF Yayınları.
44. Süleyman, Mukâtil (2016), *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: İşâret Yayınları.

45. Şemseddin, Mehmet Nuri (2001), *Miftâhü'l-Kulûb*, İstanbul: Bedir Yayınları.
46. Tanman, Mehmet Baha, *DİA, C. XI*.
47. TDK (1998), *Türkçe Sözlük*, Ankara: TTK Basım Evi.
48. Tirmizî, Hakîm (2014), *Nefis Terbiyesi*, çev. Mehmet Zâhit Tiryâkî, İstanbul: İlk Harf Yayınları.
49. Topbaş, Osman Nuri (2002), *İmandan İhsâna Tasavvuf*, İstanbul: Erkam Yayınları.
50. _____ (2009), *Hak Dostlarının Örnek Ahlâkından*, İstanbul: Erkam Yayınları.
51. _____ (2009), *Bir Nasihat Binbir İbret*, İstanbul: Erkam Yayınları.
52. Uludağ, Süleyman (2016), *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kabcacı Yayınları.
53. Vett, Carl(1993), *Kelâmî Dergâhı'ndan Hatıralar*, çev. Ethem Cebecioğlu, Ankara: Murâdiye Kültür Vakfı Yayınları.
54. Yılmaz, Hasan Kâmil (2014), *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Ensâr Yayınları.
55. Yücer, Hür Mahmut, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf 19. Yüzyıl*, İnsan Yayınları.

MAKÂLELER

1. Atlansoy, Kadir (2005), “*Pend-i Attâr'ın Türkçe İlk Manzum Çevirisi: Sabâyî'nin Sırât-ı Müstakîm Mesnevîsi*”, İlmî Araştırmalar, sy. 20.
2. Cebecioğlu, Ethem (2014), “*Nokta-i Süveydâ*”, Altınoluk Dergisi, Aralık , sy. 346.
3. Kaplan, Mahmud (2002), “*Türk Edebiyatında Manzum Nasihatnâmeler*”, Türkler Ansiklopedisi, C. 11, Ankara: Yeni Türkiye Yay.
4. Küçük, Serhat (2013), “*Ferîdüddin Attâr'ın Hayâtı ve Eserleri*”, Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, Mart Sayısı.

5. Levent, Agah Sırrı (1963), "*Ümmet Çağında Ahlak Kitaplarımız*", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, sy. 234.
6. Yeniterzi, Emine (2007), "*Anadolu Türk Edebiyatında Ahlâkî Mesnevîler*", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, c. 5, sy. 10.
7. Yıldırım, Nimet (2005), "*Fars Öğüt Edebiyatı*", Nüsha, sy. 1.

TEZLER

1. Akbaş, Murat (2011), "*XI ve XII. Yüzyılda Nişabur*", Konya: Selçuk Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi.
2. Darıcı, Zeynep (2014), "*Feridüddin-i Attar'ın Mantıku't-Tayr İsimli Eserinde Metaforik Üslub*", Ankara SBE, Yüksek Lisans Tezi.
3. Koçın, Abdülhakim (1991), "*Zaifî ve Bustân-ı Nesâyih*", Ankara: Gazi Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi.
4. Ün, Cumhur (2007), "*Kilisli Mustafa Rûhî Efendi'nin Rûhu'ş-Şurûh'u*", Edirne: Trakya Üniversitesi SBE, Doktora Tezi